

# ÓKORI EGYIPTOM

ÍRTA

MAHLER EDE

17/21 09

A MAGYAR  
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXXIX. KÖTET  
1908—1910. CYCLUS

ÓKORI EGYIPTOM

ÍRTA  
MAHLER EDE

AZ 1909-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE



# ÓKORI EGYIPTOM



IRTA

MAHLER EDE

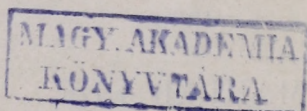


BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

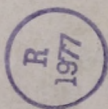
1909.

106421



Hornyánszky Viktor csász. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest.

85/904



## ELŐSZÓ.

A szives fogadtatás, melyben *Babylonia és Assyria* című könyvem részesült, birt reá, hogy még nagyobb örömmel fogjak hozzá az ókori keleti népek története ezen részének megírásához. Az anyag besztása itt is ugyanaz, mint ott volt. A jelen esetben is arra törekedtem, hogy a *nép történetét*, erkölceit és szokásait, művelődési intézményei fejlődésének történeti rendjét, nem pedig a királyok és harci tetteik történetét idézzem az olvasó szeme elé. Ez utóbbira, úgy vélem elég figyelmet fordítottam az által, hogy az utolsó fejezetben összefoglaltam mindazt, a mi alkalmas lehet arra, hogy a régi fáraók fénye dicsőítésének a mi irodalmunkban is csekélyke helyet biztosítson.

Épp ezért az egész anyagot nyolcz fejezetre osztottam; az „Általános bevezetés“ után, mely az egész anyagot felöleli, egymásután következnek: 1. *az ország és lakói*; 2. *az állam szervezete és a közigazgatás*; 3. *a családi élet* (különös tekintettel az ifjúság nevelésére); 4. *a vallás és a halotti szertartások*; 5. *nyelv és írás*; 6. *tudomány és irodalom*; 7. *a művészet*; 8. *chronologia és történet*. Minden egyes fejezet végén összeállítottam az illető kérdés irodalmát.

A jelen művecskét tehát oly kézikönyvnek kell tekinteni, melyben mindent fölhalmoztam, a mit a folyóiratok hasábjain szétszórva találhatunk meg. Többet a rendelkezésemre álló téren belül nem nyújthattam és nem is kívántak. Itt egy helyen összegyűjtöttem



mindazt, a mit az utolsó tíz év alatt különböző folyóiratokban és irodalmi vállalatokban az egyiptomi művelődési viszonyokról közzétettem, hogy az olvasónak bár kis, de világos képet nyújtson mindarról, a mi a tudományos kutatás mai állása szerint az egyiptomiak művelődéséről tudunk.

Különös figyelmet fordítottam a chronológiára, nem azért, mert a tudománynak ezt az ágát mindig különös szeretettel műveltem, — ámbár tekintettel az e téren elért eredményekre ez is elegendő indok volna arra, hogy ennek a fejezetnek bővebb tért nyissak, mint az általában szokásos, — hanem főként azért, mert a chronologia az egyetlen vezető, melynek segítségével az ókori egyiptomi művelődés fejlődéstörténetének nagy útvesztőjében eligazodhatunk. Ez az eszme az utóbbi években egyre jobban tért hódított és ma már nem akad az ókori történelemnek és filológiának nevesebb kutatója, a ki ne törekednék arra, hogy a chronologiai problémákat is figyelemmel kísérje és erejét rajtuk is kipróbálja. Ma már általános a nézet, hogy chronologia nélkül nincsen történettudomány.

Végül meg kell emlékezni arról az önfeláldozó és sok fáradságot igénylő szívessegről, melylyel nagyra becsült kollegám Nagy Géza, igen tisztelt barátnőm dr. Láng Margit, szorgalmával és tehetségével kiváló kedves tanítványom Gasparetz Géza és fiatal barátom dr. Harsányi Pál a korrekturánál segítségemre voltak s a kézirat egyes részleteit stílistikai szempontból is átvizsgálták. Mindannyiuknak hálás köszönet!

És most csak egyet kívánok: leljen ez a könyvecske is méltánylást szűk hazánk művelt köreiből!

Budapest, 1909 július havában.

*Mahler Ede.*



## ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS.

### A forrásanyag.

A piramisok csodaországának története, mely felé itt figyelmünket irányítjuk, teljesen ismeretlen volt a mult század elejéig. A *biblia történeti részei* ugyan többször beszélnek Egyiptomról s néhány gyenge fénysugarat bocsájtanak a homályba, a mely még száz évvel ezelőtt a szikomóra országát borította és így lehetővé teszik, hogy a hajdani Egyiptom művelődésének néhány mozzanatát felderíthessük; a forrásanyag azonban, melyet ez úton nyerünk, sokkal gyéresebb, semhogy hű és teljes képét nyújthatnók ama korszaknak, melyben a fáraók hatalma uralkodott az Alsó-Nilus folyásánál. Egyiptomnak már sok ezeréves történeti multja volt, mikor Izráel a történet színterére lépett, úgy hogy csak későbbi korból való néhány adat az, a mit bibliai könyvek szerzője nyújt, ezekből tehát az egykori történeti épületnek még romjait sem állíthatnók fel. Semmivel sem jobb az az anyag, melyet *görög* forrásokból meríthetünk az ókori Egyiptom történetének felderítésére. A mit Herodotosból tudunk meg, a ki Kr. e. az V. évszázad közepén utazta be Egyiptomot, az nem egyéb mondánál, melynek van ugyan némi történeti magva, de annyira át van

hatva mysticismussal és a tolmácsok hazug fecsegéseivel, semhogy belőlük történeti tényekre és igazságokra lehetne következtetni. A miről mint szemtanu értesült és saját megfigyelése alapján tudósít bennünket, azt ritka értelemmel beszéli el és e tekintetben műve is igen értékes; a mikor azonban nyelvismeretek híján a tolmácsok tudósításaival kénytelen megelégedni, azaz anyag történeti szempontból értéktelen. Ott már nem forrásanyaggal van dolgunk, a melyből történeti eseményeket meríthetünk, mert a mit e tekintetben nyújt, az csak gyűjteménye a chronologiailag összevisszahányt anekdotáknak, a melyeket egyetlen egy lelkiismeretes kutató sem fog megbízhatóknak tekinteni és ezen az alapon Egyiptom történetét vázolni. De nem szabad azt sem figyelmen kívül hagynunk, hogy ha Herodotos nagyobb figyelmet és kimerítőbb leírásokat szentel is az egyiptomiaknak és történetüknek mint az összes többi barbár népnek, ez — mint már Lepsius is kiemelte <sup>1</sup> — mégis csak egy fejezete annak az általánosabb történeti munkának, melynek minden tekintetben Görögország a középpontja. Herodotos főleg azt beszéli el előszeretettel az egyiptomi történetből, a mi a görög olvasót érdekelhette, a mi látszólag feltűnő ellentétben vagy szoros kapcsolatban volt a görög ősidőkkel, így pl. az egyiptomi emberi történet messze visszamenő korát a görög istenek késő fellépésével szemben, tudósításokat Egyiptom ismert csodás munkáinak szerzőiről, Mőriszről, Kheopszról és Khefrenről, kiváltképen pedig mind azt, a mi a trójai történetekre vonatkozott és végül sok-sok olyan mesét, melyeknek kiváltképen görög fül számára volt bizo-

<sup>1</sup> Richard Lepsius, Die Chronologie der Aegypter, 245.

nyos bájuk. Hogy az ily anyag nem alkalmas az egyiptomi történet felépítésére, az magától érthető.

Herodotos azonban mind a mellett lelkiismeretes és mint útleíró csodálatosan pontos. *Diodoros*-ról pl. a ki 400 évvel élt Herodotos után, ezt, sajnos, nem mondhatjuk. Ő róla is ugyanazt állíthatjuk, mint Ktesias-ról, a babiloni történet vázolójáról: egyszerű kompilátor, a ki tudatlanságból minden kritika és ítélőképeség nélkül mindent összehordott, a mi csak kínálkozott. És ha Herodotos nem is eredeti forrásokból meríti adatait, lelkiismeretességében legalább mindent közöl, a miről tudósítói útján értesült. *Diodoros* elbeszéléseiből azonban kiki a tudatlanság és még az egyes anekdotáiból sem lehet sokat felhasználni.

Mint történeti kutató kitűnő hírnevű és tudományossága folytán nagy tekintélyben álló polyhistor *Eratosthenes*. De ő sem tudott arra a magaslatra emelkedni, a honnan kritikai áttekintést nyerhetett volna az egyes történeti események fölött, úgy hogy az általa nyújtott eredmények sem használhatók történeti forrásokul az ó-egyiptomi birodalom számára. Tanulmányozta ugyan az egyiptomi nyelvet, de nem sajátította el annyira, hogy a felírt forrásanyagot, a melyet az emlékek nyújtottak, kellő szakértelemmel feldolgozhatta volna. Így tehát egészen természetes, hogy munkáját, bármennyire becses is az általa készített királylajstrom, nem használhatjuk. Különben is csak töredékek maradtak belőle.

Az egyedüli a görög írók közt, a kinek történeti művét komolyan vehetjük, *Manetho*, a görögös műveltségű egyiptomi, Sebennytus városának a papja, a ki *Ptolemaeus Philadelphus* király idejében élt. Ő a templomokban őrzött hivatalos okmányok alapján írta meg



görög nyelven Egyiptom történetét. E munka, sajnos, elveszett és csak néhány töredéke maradt reánk a Kr. u. első évszázadok chronologusainak az irataiban. A legrégibb történeti író, a ki Manetho munkájából merit, természetesen csak annyiban, a mennyiben Izráelnek egyiptomi tartózkodására vonatkozik, a Kr. u. I. évszázadban élt: *Jósephus*. Ugyanilyen szempontból merit belőle *Theophilos* is, Antiochia hatodik püspöke, a Kr. u. II. évszázadban. Az első író, a ki teljes kivonatát adja Manetho nagy történeti munkájának, *Julius Africanus*, Nicopolis püspöke (Kr. u. III. sz.), a kinek tudományossága, de még inkább lelkiismeretessége a források használatában a legnagyobb elismerést érdemli. Itt kell emlitenünk *Eusebiust*, Caesarea tudós püspökét is, a ki a IV. évszázad elején nagy synchronistikus munkát írt, a melynek eredetije ugyan elveszett, de a melynek egy az V. évszázadban készült örmény fordítása és Hieronymusnak latin fordítása maradt reánk. Azonban sem Africanus, sem Eusebius nem meritett egyenesen Manetho művéből; a mit felhasználtak, az csak többé-kevésbé gondosan készített kivonat volt és a mi a legnevezetesebb, még ezek a munkái is csak töredékesen és nem első kézből jutottak hozzánk. Nem csodálkozhatunk tehát, ha azok nem csak különféle kutatás és történeti kombináció tárgyai voltak, hanem a kritika kételyeit is fölidézték. A mióta Manetho kivonatai az egyiptomi dinasztiákról ismeretesebbek lettek, nem volt komoly kutató, a ki nem kísérelte volna meg ennek a kiválóan nehéz problémának a megoldását. Halljuk csak Lepsiust, a modern egyiptologiai tudomány egyik megalapítóját és úttörőjét, hogy miképen nyilatkozik Manethóról. „Távol áll tőlünk, hogy Manethónak ugyanolyan vagy még

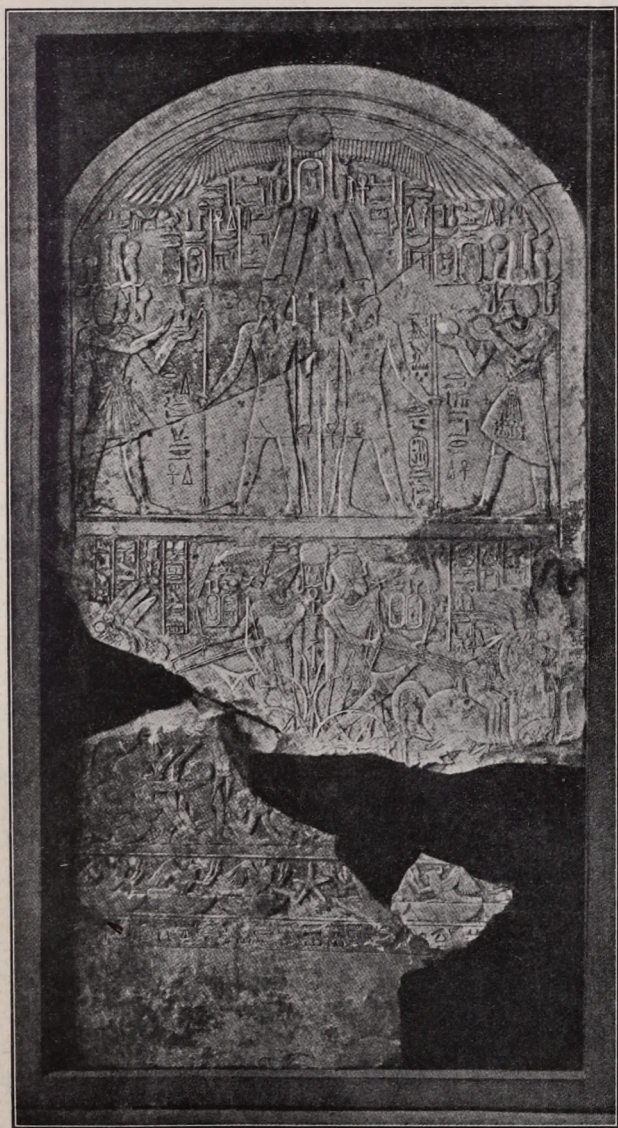


nagyobb ismereteket és tehetséget tulajdonítsunk, mint Eratosthenesnek, az ó-kori világ legelső, ha nem is legnagyobb philologusának. Ezért mégis a „legkitünőbb“ lehetett az egyiptomi történetírók közt és mint ilyent említik Josephustól (Kr. u. I. sz.) Syncellusig (Kr. u. VIII. sz.) és még későbbi időkben is, Herodotos, Diodoros és Eratosthenes daczára és annak tartjuk mi is, ha meggondoljuk, hogy története, ha a maga teljességében birtokunkban volna, egyidejű források értékével bírna. Kivált abban a tekintetben különbözik Eratosthenestől, hogy nem történeti *kutató*, hanem történetíró, a ki azt tartotta feladatának, hogy az egyiptomi történetet a szent iratokból lefordítsa. Megbízhatósága nem a kombinált kutatás élességében és kritikájában, hanem abban a lelkiismeretességében és értelmes válogatásban keresendő, a melylyel az ősidők óta vezetett és így mindig egyidejű templomi annaleseket görög nyelven közli, és ez éppen a legnagyobb és majdnem egyedüli biztosíték, a melyet kutatásaink számára kívánhatunk. Ha Manethóban spekulációs főt kellene látnunk, a ki czélul az egyiptomi történetnek a más népekével való összhangba hozatalát tűzte ki, mint a hogy ezt Eratosthenes tette, munkája valószínűleg emennél is rosszabb volna. De az ő czélja nem ez volt, hanem egyszerű epikai módon azt beszéli el, a mit a templomkönyvekben talált és nem riad vissza attól, hogy népének szerencsétlen és szegyeteljes korait éppoly hiven adja vissza, mint a szerencsés és nagy idöket; minden megjegyzése elárulja a józan férfiút és analitikai forrásai nagyon különböznek egy Berossos vagy Abydenos képzeleti elbeszéléseitől; ő teljesen ment attól a szemrehányástól, a melylyel illették és a mely szerint ő Egyiptom törté-

netének a korát a többi népek fölé akarta emelni; ment a nemzeti hiúságoktól is, a melyekben Josephus és korának más írói nagy mértékben szenvednek; és végül ment az emberiség történetének olyan szándékos hamisításától is bizonyos ciklusok javára, a milyent a régi Chronikon és más későbbi iratok az ő nevében elkövettek. Manetho iránt ez az elismerés nem is késett volna az újabb időben, ha munkája a maga teljességében maradt volna ránk. Ez azonban már korán elveszett, valószínűleg már a Kr. u. I. évszázad előtt. Csak a vázát kivonatolták már előbb, úgyszintén az egyes királyok névsorát és uralkodási éveiket, valamint a főbb jellegzetes vagy különben fontosnak látszó megjegyzéseket azért, hogy a tudósok kényelmesebben használhassák. Ezen lajstromok nagyobb elterjedtségöknél fogva éltek túl a teljes munkát, több keresztény-korbeli chronographus használta fel saját munkái javára és azért maradtak többféle változatban a jelen korra. Ezekből kell a helyes szöveget ismét kihámozni és azután a váz egyes tagjait, a dinasztiákat, a melyek történeti kapcsolatukból ki vannak ragadva és mintegy csak a kényelmesebb megőrzés kedvéért vannak egy szálla sorba fűzve, újra helyükhez és megfelelő kölcsönös viszonyba kell juttatnunk.

Ma, a mikor a régi egyiptomiak nyelvét és írását ismerjük, természetesen nem kell ily módon visszamennünk a reánk maradt munkákra, hogy képet nyerhessünk Egyiptom történetéről és kulturállapotairól; itt van az a számos emlék, a mely szemünk elé tárja a régi Egyiptomot. Ezt a forrásanyagot, a melyet *nemzetinek* mondunk az idegen nyelvűvel szemben, közelebbről kell megismernünk és kritikailag feldolgoznunk. És ez az anyag nem is csekély; számtalan formában



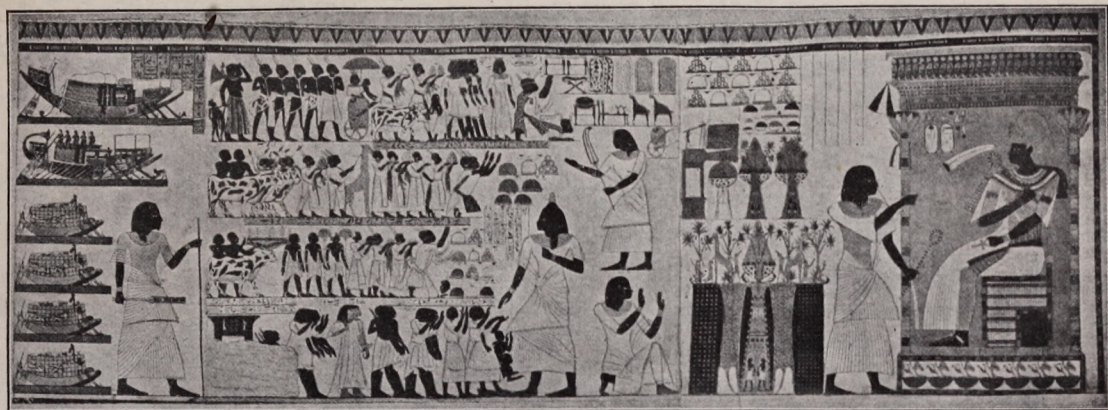


1. III. Amenhotep király győzelmi sztélája.

mutatkozik: piramis- és templomfeliratokon, siremlékeken és szarkofágokon, a királyok győzelmi- és hála-felirataikon, számos papiruszokmányon, fogadalmi és áldozati tárgyakon, valamint a festészet, skulptúra és az iparművészetnek múzeumokban őrzött tárgyain.

Különösen nagy fontossággal bírnak a feliratok és ábrázolások a sírkamrák és templomok falain, mert a legnevezetesebb történeti és kulturtörténeti tényekről számolnak be. A képek és a hozzá tartozó magyarázó feliratok ezrei, melyek a sírkápolnák falait díszítik, kivált vallásos jellegűek, de egyúttal a régi egyiptomiak életének legkülönbözőbb oldalairól is nyújtanak felvilágosítást. A mezőgazdasági élet legfontosabb ágai, vetés és aratás, állattenyésztés és vadászat, bortermelés és halászat, ezen kívül mulatságok, körtánczok és zene jutnak ezen emlékek tanuskodása folytán fényes megvilágításba. Különösen élénken ábrázolják az életnek ezt a különböző jeleneteit *Ptah-hotep* szakkarai sírjának falait ékesítő díszítmények. Körtánczok és játékok, papiruszaratás és szüret, vadászati jelenetek, hajóépítés, madarászat és a halászat, sőt még a halak elkészítése is látható; sorra került különféle állatok ábrázolása is; vadak elfogása, két ketreczbe zárt oroszlán, továbbá vadászkutyák, kőszáli zergék, marhák és különféle baromfi. Gyakoriak a halottak életére vonatkozó feljegyzések is és a fontosabb jeleneteket ábrázolások kísérik. A legszebb ily fajta emlék *Ti* sírja Memfisben, a melynek falait számos kép ékesíti, életet lehelve a holt termekbe. Ékes szavak kísérik a képeket és a halott életét szemléltetik velünk, a ki alacsony származása daczára királya szolgálatában oly annyira kiérdemelte ura bizalmát, hogy ez leányát, a szép *Nofer-hotep* herczegnőt adta neki feleségül.





2. *Hui*, Núbia helytartója, *Tut-ankh-ámon* király előtt.  
(Thébai sír faldíszítése.)

Hogy mily fontos történeti jelentőségűek néha az egyiptomi sírkamrák falait ékesítő ábrázolások, arról azok a nevezetes feliratok és képek tanuskodnak, a melyek egy Kr. e. XIV. évszázadból származó thébai sir falait díszítik. Tut-ankh-ámon király, Khu-n-átennek a nagy reformátornak második utóda, karesú faoszlopokon nyugvó baldachin alatt ül trónján; előtte a délvidék két ápolója: Hui és Amenhotep áll. Egyfelől szíriai törzsfőnökök, másfelől pedig négerek és kusiták Egyiptom nagy urának békés szándékaik és tiszteletök jeléül gazdag ajándékokat és adományokat hoznak. Azt az adatot is, hogy Egyiptom Ahmesz, a 18. dinasztia alapítója alatt, uralkodásának hatodik évében, tehát körülbelül Kr. e. 1570-ben, szabadult fel a hikszoszok nyomasztó uralma alól, szintén sírfeliratnak és pedig egy El-kab-i sírkamra feliratának köszönhetjük, a melyet Pahir nagyatyjának, Ahmesz hősnak, Aba-na-Baba fiának szentelt. Más helyütt, Khnum-hotep Beni-Hasszán-iszikkasírjában, ünnepi naptár van bevésvé, a mely arról győz meg bennünket, hogy az egyiptomiaknak már a Kr. e. XX. évszázadban volt képzetük a különböző évhosszak formáiról és hogy a Nilus partjain élő tudósok már oly homályos ősidőben is, a melytől majdnem négy évezred választ el bennünket, jól meg tudták figyelni a csillagzatok pályáját és kapcsolatba tudták hozni a természet szabályszerűen visszatérő jelenségeivel.

A sírfeliratoknál is fontosabbak azok a templomfeliratok, melyekben a királyok tetteiket akarták megörökíteni. Ezek közül elsősorban említésreméltó a karnaki Amon-templom, a mely még ma is egy nagy darab egyiptomi történetet tár elénk a XI. dinasztiától a Ptolemaeusok uralmáig, tehát körülbelül egy kétezer éves





3. A karnaki nagy templom oszloptermének belseje.

időtartam történetét foglalja magában. III. Thutmozisz nagy hőstetteit is itt találjuk feljegyezve és ezek az adatok nemcsak az egyiptomi történeti kutatásra nézve fontosak, hanem az ókor földrajzára vonatkozó ismereteinkre is. A 134 oszlopon nyugvó nagy terem külső fala I. Széti királynak, a nagy Ramszesz atyjának haditetteiről értesít. Utalunk továbbá II. Ramszesz templomának falfestményeire Thébában, a melyeken II. Ramszesz győzelme a khetiták fölött és Dapúr elfoglalása van ábrázolva, továbbá az abidoszi, lukszori, karnaki, abuszimbeli és sok más templomnak egész falhosszáat elfoglaló felirataira, melyek a nagy királynak Kádes melletti csatában véghezvitt dolgairól számolnak be az utókornak. Az abidoszi templomban I. Széti szentelt királyi elődei emlékének egy nagy feliratot, az *abidoszi királytáblát*, a mely 76 király nevét tartalmazza Méná-tól, a birodalom alapítójától, II. Ramszesz fáráóig; az egyiptomi ó-kornak ez a chronologiai tekintetben fölötte fontos emléke lehetővé teszi, hogy a historia fonalát már ott vegyük fel, a hol más emlékek hiányában elveszett volna számunkra. E királylajstrom segítségével számos eseménynek az egymásutánja állapítható meg. A templomok falai mind hieroglifákkal vannak tele és minden újonnan felfedezett s a törmeléktől megszabadított templom új anyagot hoz tanulmányaink számára.

Ezzel azonban a kutatásaink rendelkezésére álló források még koránt sincsenek kimerítve. Számos obeliszken és sziklafalakon, valamint a plasztikus művészet nem egy darabján történeti események vannak feljegyezve, büszkén hirdetve az utókornak a fáráók dicsőségét. A szkarabeuszok, azaz a bogáralakú kövek között, a melyek a gonosz varázslás óvszerei voltak





4. Az abidoszi királytábla.

és az ország nagy királyai emlékének voltak szentelve, szép számmal vannak olyanok is, a melyek hasukon az illető király nevét viselik és így történeti szempontból fontosak.

A legfontosabb nemzeti források közé tartozik az a sok papiruszokmány is, mely az ország szokásairól, a családi életről, a nevelésről, az iskolaügyről, a jogi viszonyokról, az államigazgatásról, a vallásról és a halotti tiszteletről és végül az irodalomról és tudományról nyújt bő felvilágosítást.

Mindezekhez járul az ékirásos forrásanyag. A babiloniaiak és aszirok számos okmánya is tartalmaz vonatkozást Egyiptomra nézve. A legfontosabb ilyenmő anyagot 1887-ben lelték Közép-Egyiptomban, Tell-Amarna mellett IV. Amenófisz városának romhalmain. A lelet ékirásos leveleket tartalmaz, a melyeket III. és IV. Amenófisz Egyiptom királyai, kaptak Sziria, Főniczia és Palesztina vazallusaitól, a kik akkortájt egyiptomi uralom alatt állottak. A levelek tartalma — mint azt Winckler, a berlini múzeumban őrzött táblácskák első feldolgozója, csak kevéssel ezelőtt kiemelte — „nem tanuskodik az akkori diplomacziának és politikának valami magas céljairól és üzelmeiről, de annál jelentősebb az ókori tudomány szempontjából a közlekedés pusztá ténye és módja. Ha eddig a Kelet régi kulturáit kölcsönös érintkezés híján levőknek képzeltük, úgy most a népek élénk érintkezése kétséget nem szenvedő módon bizonyosodott be és okmányok alapján nyert igazolást.“ Látjuk, hogy az egyiptomi és babiloniai udvarok között kötött vegyesházasságok éppen nem tartoztak a ritkaságok közé és hogy a királyi vegyesházasságok révén hatoltak be Elő-Ázsia istenei Egyiptomba. Nyugat-Ázsia fejedelmei

örömet adták leányaikat az egyiptomi nagy királyok háremébe, mert ellenérték gyanánt aranyat kaptak tőlük. Hogy mily tanulságos ezen levélirodalom a történeti kutatás számára, legjobban bizonyítják ez ázsiai vazallusoknak egyiptomi nagy urukhoz intézett leveleik.

\*

Ilynemű az anyag, a melyből az utolsó évtizedek óta Egyiptom történetét rekonstruálni igyekezünk. Sem a görög írók műveiből, sem a bibliai iratokból nem alkothatunk magunknak tiszta képet az ókori Egyiptomról; csak a mióta a régi egyiptomiak nyelvét értjük és írását olvashatjuk, csak a mióta egyrészt a Nilus völgyében, másrészt pedig a Tigris és Eufratesz országaiban folytatott ásatások révén már nem rabló és harczias bandák otthona az ókori Kelet, hanem a tudósok gyülekező helye, csak azóta tárult eléink világosan Egyiptom története. Mert most már nem Manetho munkájának reánk maradt apokrif maradványaiból és az egyiptomi viszonyokról homályosan értesült Herodotos és Diodoros irataiból merítjük ismereteinket, hanem a templom- és sírfalakat díszítő ábrázolások és hieroglifszövegek, valamint a múzeumokban őrzött emlékek és papiruszok azok, a melyek az ó-egyiptomi tudomány és kultúra titkaiba bevezetnek. Ezekre támaszkodik a kutatásunk és ezeknek közelebbi ismertetése jelen feladatunk.

Irodalom: *Aegyptiaca*. Festschrift für Georg Ebers zum 1. März 1897. — E. Amélineau, Les nouvelles fouilles d'Abydos. Paris, 1899—1902. — A. Böckh, Manetho und die Hundssternperiode. Berlin, 1845. — James H. Breasted, Ancient records of Egypt. Chicago, 1906 — H. Brugsch, Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen. Leipzig, 1877. — U. a., Die Aegyptologie. Leipzig, 1891. — U. a., Thesaurus



inscriptionum aegyptiacarum. Leipzig, 1883—91. — E. A. Wallis Budge, A History of Egypt. London, 1902. — Ch. C. Josias Bunsen, Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte. — J. F. Champollion, Monuments de l'Égypte et de la Nubie. Paris 1835—45. — J. Dümichen, Geschichte des alten Aegyptens. Berlin, 1878. — U. a., Historische Inschriften alt-ägyptischer Denkmäler. Leipzig, 1867—69. — G. Ebers, Aegypten und die Bücher Moses. Leipzig, 1868, — A. Erman, Aegypten und ägyptisches Leben im Alterthum. — A. Hengstenberg, Die Bücher Moses und Aegypten. — Fritz Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. München, 1904. — J. Krall, Studien zur Geschichte des alten Aegyptens. I—IV. Wien, 1881—90. — U. a., Die Composition und die Schicksale des Manethonischen Geschichtswerkes. — J. Lauth, Manetho und der Turiner Königspapyrus. München, 1865. — R. Lepsius, Die Chronologie der Aegypter. Einleitung und erster Theil. Kritik der Quellen. Berlin, 1849. — U. a., Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. — U. a., Über die Manethonische Bestimmung des Umfanges der ägypt. Geschichte. Berlin, 1857. — G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Paris, 1895. — Ed. Meyer, Aegyptische Chronologie. Berlin, 1904. — U. a., Geschichte des alten Aegyptens. Berlin, 1887. — W. Max Müller, Asien und Europa nach altägypt. Denkmälern. Leipzig, 1893. — W. M. Flinders Petrie, Methodes and aims in archeology. London, 1904. — Prisse d'Avennes, Histoire de l'art égyptien d'après les monuments. Paris, 1871—79. — J. Rosellini, Monumenti dell'Egitto e della Nubia. Pisa, 1832—44. — Kurt Sethe, Beiträge zur ältesten Geschichte Aegyptens. Leipzig, 1905. — Wilhelm Spiegelberg, Der Aufenthalt Israels in Aegypten im Lichte der ägyptischen Monumente. Strassburg, 1904. — A. Wiedemann, Die neuesten Forschungen zur altägyptischen Geschichte. Leipzig, 1898.

---

## I.

### AZ ORSZÁG ÉS LAKÓI.

Egyiptom a Nilus alsó folyásának hosszan elnyúló, termékeny völgye. Egyiptomot egész hosszában az északi földrajzi szélesség  $24^{\circ}$  és  $31\frac{1}{2}^{\circ}$  között a Nilus metszi át, melynek áradásai minden tekintetben biztosították a lakosok jólétét. Már történetének legősibb kezdetén két természetes részre oszlott: az egyik *Pa-ta-rész*, a *Déli ország*, a melyet a görögök nyomán *Felső-Egyiptomnak* nevezünk, a másik *Ta-mekht*, a melyet a görög írók *Delta-országnak* neveztek. A mindkét oldalról hosszú hegylánczokkal övezett Déli ország, mely az ú. n. első nilusi vízeséseknél kezdődik és északra a memfiszi tartományig terjedt, állandóan megőrizte ősvilági alakulását, míg Alsó-Egyiptom, a melyet a Nilus iszaplerakodásai hoztak létre, alluviális vidék lévén, a föld legújabb alakulásai közé tartozik. Valamikor ugyanis a Delta-ország a Földközi tenger felől tölcsér-alakú tengeröblöt képezett, a melyet ezután a Nilus Abesszinia hegyeiből hozott erős iszaplerakodásaival betemetett. Ez a tünemény még ma is állandóan tart, úgy hogy a Delta folyton növekedik és ezáltal a Nilusnak az ország elárasztására szükséges magassága szintén állandóan emelkedőben van; a rómaiak idejében ezen magasság csak

16 rőfnyi volt, ma pedig már 23 rőfnyi vízállásra van szükség. És így Herodotos teljes joggal mondhatta azt, hogy „Egyiptom a Nilus ajándéka“. Ha eltekin-tünk tőle, nem marad meg semmi, a mi a sivatag száraz egyformaságát néhány mértföldnyi szélességre megszüntetné.

Egyiptom országa keskeny öv, melynek két olda-lát sivatag határolja: jobbra, vagyis keletre az arábiai hegyláncz, balra pedig a libiai sivatag. Csakis az átlag 15 km széles folyamvölgy lakható és csak az ad bő aratást. Ha nem volna Nilus, az ország a teljes megsemmisülésnek volna kitéve; földjei és legelői, pálmaligetei és narancskertjei elszáradnának, a nap heve porrá változtatná át zsíros talaját és a sivatag homokja, a melyet most a tenger felé visz a folyam, egy évtizeden belül maga alá temetné az országot. Azért is mondja az egyiptomi: „Hapi-czéfá“, azaz: „a Nilus a fenntartóm“.

Egyiptom a világ legkeskenyebb országa; míg hossza több mint 900 km (mintegy 120 mértföld), felülete nem több mint körülbelül három millió hek-tár (530 négyzetmértföld) termőtalaj. Átlagos széles-sége tehát  $4\frac{1}{2}$  mértföld. Az egész ország nem nagyobb a belga királyságnál. Déli határát *Asszuán* (az ó-egyiptomi *Szunun*, a görög *Syene*) városa jelezte *Abu* vagy *Elefantine* szigetvárossal szemben, míg észak felől a Földközi tenger határolta.

Heliopolisz mellett az ó-egyiptomi On közelében — kb. 20 km-nyire északra Kairótól — a Nilus három nagy ágra oszlott: a kanopuszi-ra, az athribisz-szebennitoszi-ra és a bubasztisz-peluziumira, a melyek közül az elsőt 1820 óta a Mahmudije-csatorna helyet-tesíti. Ezekhez még négy mellékág járul: a rozettei, a



damiettei, a mendeszi és a tániszi. Összesen tehát a Nilusnak hét torkolata árasztotta el és termékenyítette a Deltaországot; ezenkívül még számos kis ágacska és mesterséges csatorna járta keresztül-kasul. A Nilus eredete, mellékfolyói és felső folyása felől igen hiányos ismeretei voltak a régi egyiptomiaknak, úgy hogy jöttét és működését szent mysteriumnak tekintették. Ósrégi képzelet szerint Izisz istennő, mint a megtestesült Szothisz csillagzat, idézi elő a Nilus áradását. „Ő csalja ki a Nilust forrásából, ő okozza a Nilus áradását.“ A forrás helye élő ember előtt ismeretlen volt, mert csak az istenek ismerte világrészben feküdt; az ember csak a megboldogulása után ismerte meg, és akkor is Izisz segítségére volt utalva. *„Izisz istennő kiterjeszti karjait, hogy láthatóvá tegye az elrejtett Nilust.“* Ez a halotti könyv 146. fejezetét díszítő képnek a kísérő szövege, mely az elhaltnak a Nilus forrásaihoz elvándorlását mondja el. Sokáig azt hitték, hogy az egyiptomiak a Nilust az Elefantine és Philae között elhúzódó katarakta-vidékéből származtatták, de ez a Herodotostól is jelzett eredete valami mythikus hagyományon alapult, a melynek tarthatatlansága — mint ezt már Brugsch, a híres német egyiptologus is bebizonyította — a Nilus istenéhez intézett himnusból kétségtelen módon kitünik. Efféle czélzások mint: ismeretlen a tartózkodása, az iratokban nem található a forrásának helye, vagy: el van rejtve, mint az éjszaka a nappali időben, avagy: ismeretlen a neve a mélységben, ha előjön, elképzelhetetlen bőség keletkezik, és még más ilyen kitételek elég bizonyítékok arra, hogy a Nilus forrásai az egyiptomiak előtt ismeretlenek voltak.

A Neilos szó eredete sem világos; az ó-egyip-

tomí nyelv nem ismeri ezt a nevet. Talán a sémi Nahal = folyam szóval van kapcsolatban. Az egyiptomiak *Hapi*-nak nevezték folyójukat; közönségesen *Jor-o*, azaz a „nagy folyó“ néven emlegetik és ebből az elnevezésből keletkezett a Nilus héber neve *J'or*. Ha minden természeti tüneményt, a mely az ország jólétét fejlesztette, isteni tiszteletben részesítettek, akkor a Nilus részesülhetett ebben leginkább, mert ő az egész ország bőségének előidézője, embereknek, állatoknak táplálója. A mai egyiptomiaknál is „Abu-el-baraka“, azaz az „áldás atyja“ a neve. Mint istenség a Nilus a kozmogón „Nun“-nak, azaz az ősvíznek kozmoszi képviselője, ennek a nevét viseli és ennek a szerepét tölti be a földön, mindent létrehozó és tápláló áradásának évenkénti visszatérésével. A Nilus tisztelete az istentiszteletek legrégibb formái közé tartozik. Diszes fölvonulásokban különféle vallásos ceremóniákkal ünnepelték mystikus, áldásos működését; a Nilus istenének ábrázolásai a legkedveltebb templomdiszítések közé tartoztak és az országban mindenütt szentélyeket állítottak neki. Az ábrázolások elhízott testű férfistennek tüntetik fel, lecsüngő női mellekkel, jelképezve az ország létrehozóját és táplálóját. Fején lotusz- vagy papirusz-cserjét visel, a szerint a mint Felső- vagy Alsó-Egyiptom Nilusát ábrázolja. Kezében bő adományokat tart, melyek a növény-, illetve állatvilágból vannak kölcsönözve. Az ország legfontosabb szentélyei közé tartozik a Nilus istenének temploma Heliopolisban; ott kellett minden Ápisz bikának Memfiszebe bevonulása előtt bizonyos időt töltenie.

Lendületes himnuszok dicsérik működését. Szám-talan felirat úgy beszél róla, mint „Egyiptom bőségé-

nek adományozójáról“. II. Ramszesz király a Nilusnak szentelt sztélájában így fejezi ki magát: „Nem H'api, a Nilus istene, ad-e táplálékot az országnak, nem keletkezik-e áradása folytán bőség, nem élnek-e az emberek tőle függésben és akarata folytán megerősödve?“ A Sallier-féle papirusz egy Nilushymnust tartalmaz, a mely így hangzik:

„Imádás neked, oh Nilus!  
A ki kinyilatkoztattad magad az országban,  
Békében jöve, hogy Egyiptomot éltesd.  
Te elrejtett, a ki napfényre hozod, a mi homályos,  
Ugy a hogy akaratomnak megfelel.  
Te, a ki a napisten teremtette mezőket  
Vizzel ellátod,  
Hogy az egész állatvilágot tápláld,  
Te vagy az, a ki mindenütt italt ad az országnak.“

Más helyen így magasztalják:

„Ha'pi, istenek atyja,  
Egyiptom táplálékának bősége,  
A kitől nyeri mindenki életfenntartását,  
A kinek útján gazdagság hever,  
A kinek ujjai között van a bőség,  
A kinek megérkeztek örülnek az emberek,  
Te, az egyedüli, a ki önmagát teremti,  
A nélkül, hogy tudnák, honnan jössz.  
Ha elérkezett a rejtekedből való megjelenés napja,  
Mindenki örvend.  
Te vagy a halbőség és a gabona ura,  
Egyiptom bőségének az adományozója.“

Gyakran olvasható a feliratokban ez a formula is: *Ha'pu heh ankh n heh*, azaz „a Nilus milliók számára keres életfentartást“. A Nilusvölgy régi lakóinak némely sajátossága és kulturális fejlődésük is sok tekintetben



folyamukkal kapcsolatos. Akárhányszor voltak kénytelenek folyását korlátozni, hogy vizét a szükséghez képest elvezethessék és ezen kényszerhelyzet folytán sajátították el a hydrotechnika alapelemeit. Gátakat és zsilipeket, csatornákat és vztartókat készítettek, hogy módjukban legyen a meglevő vízmennyiséget magasságához képest levezetni és a földek felé irányítani. Nemsokára észrevették azt, hogy a Nilus áradásának bekövetkezése és annak elmulása bizonyos csillagcsoportok feltűnésével áll szoros kapcsolatban; ez a csillagos ég behatóbb tanulmányozására és már korán rendezett naptár szervezésére vezetett. Az évenként beálló áradások folytán a szántóföldek határai is elmosódtak; ebből kifolyólag annak a szüksége is korán mutatkozott, hogy a földeket pontosan fölmérjék és telekkönyvezzék, a mi megint a felmérési tudomány fejlődését vonta maga után. És mikor a piramis- és a templom-építéshez szükséges gránitanyagot Asszuánból a messze fekvő Memfisz határába kellett szállítani, akkor ismét a Nilus könnyítette meg a munkát és tutajok s hajók készítését tette szükségessé.

Hogy mily gondosan figyelték meg a Nilus áradását, azt a legvilágosabban az az óriási meder bizonyítja, melyet III. Amenemhat a Kr. e. XIX. században a mai Fajum vidékén készíttetett. Az volt a célja, hogy a Nilus magas vízállása idején a fölösleges vizet felvegye és megőrizze és később a Nilus esetleges hiányos áradásakor azt ismét lebocsáthassa. A Mőrisz-tó elnevezés, a melylyel a régiek ezen medret illették, az egyiptomi *meri* = „csatorna“, vagy *mer-uer* = „a nagy csatorna“ szóból származik. A vidéknek koptarabs neve: „Fajum“, is a régebbi „Pa-jom = a tó“

elnevezésből nyer magyarázatot. Ezen meder csatorna útján volt összeköttetésben a Nilussal, zsilipek szabályozták a víz beengedését vagy teljes elzárását. Ha a Nilus áradása elérte a legnagyobb magasságot, akkor kinyitották a zsilipeket és a folyam vize a tóba ömlött. Ha pedig a folyam vizének magassága a legalacsonyabb vízállás színvonaláig csökkent, újra megnyitották a zsilipek és a tó nagy vízmennyisége elárasztotta a szomszéd vidékeket. Az arabok által „Birket-el-karun“-nak nevezett tóban még ma is félreismerhetetlenül megtalálhatók a régi Mörisz-tó nyomai. A két zsilip, a melylyel a víz be- és kibocsájtását szabályozták, a mai el-Lahun közelében volt, a hol ma is zsilipmű áll.

\*

Hogy az ország nevét honnan vette, nem tudjuk. Az bizonyos, hogy a görög „Aigüptos“ szó eredetileg csak a folyamra vonatkozott és később ment át ez a szó az egész országra és lakóira, a folyam pedig a „Neilos“ nevet nyerte. Az egyiptomiak maguk országukat „Kemt“-nek, fekete országnak nevezték. Így különböztették meg a Nilus termékeny völgyét a „tadeser“-től, a vörös országtól, a hogy az arábiai sivatag vörösen csillámló fensíkját elnevezték. Saját magukat „rometu“-nak, azaz embereknek, vagy „rometu-en-kemt“-nek, a fekete ország lakóinak nevezték; folyamukat — mint azt előbb említettük — „Hapi“-nak hívták. Ezen kívül az emlékeken még sok elnevezéssel ismerkedünk meg, melyekkel az országot illették. Ezen nevek közül kétségtelenül a legrégibbek egyike Tamera, vagyis „az árvíz országa“ volt. Az újabb feliratok a „szikomóra“ országának, a szent szem országának nevezik. A sémi népek „múczur“-

nak, vagy „miczr“-nek, (héberül: „miczraim“-nak) hívták Egyiptomot. Az arabok még mai nap is „mazr“-nak, vagy „mizr“-nek nevezik az országot.

Érdekes, hogy az egyiptomiak, a kik a bőr színe szerint négy fajt különböztettek meg, ezek közül az elsőt és legelőkelőbbet nevezték „rometu“-nak és bizonynyal ez lehet az oka annak, hogy önmaguknak is ezt a nevet adják. Ezen rometu-k a sólyomfejű Hórusz gondja alatt vannak és az ábrázolásokon vörösek, tehát ugyanolyan színűek, a milyennek mi az egyiptomi tipust ismerjük. A második faj az Egyiptomtól keletre elterülő ázsiai részek sárga lakói, a kik az „ámu“ nevet viselik. A tudományos kutatás hosszú ideig az ámu-kban látta a sémi törzsek képviselőit, Brugsch azonban bebizonyította, hogy ugyanazzal a névvel több oly népet és családot is jelöltek, kik a tiszta sémi fajjal nyilván csak vajmi csekély rokonságban lehetnek. Az ámu-k legnevezetesebb népei a khetitá-k, a kharu-k (vagy khalu-k) és a rutenú-k, Palesztina és Sziria egykori lakói. Figyelemre méltó azon kétségtelen tény is, hogy az egyiptomi királyok történetének legdicőségesebb napjaiban is az ámu-k a Delta-országnak azon részeit lakták, a melyek a mai Menzaleh-tó környékén terültek el. A harmadik fajt a fekete fejű négerek, a feliratok „nahaszu“-jai képviselték, kiknek törzsei az ó-kor legrégibb idejében Egyiptom tözsomszédságában tanyáztak. Negyedik fajnak a tamhu-k, Libia fehér színű őslakói, szerepelnek.

\*

Egyiptom már az ősrégi időben két részre oszlott: az északi és a déli országra, vagy, a hogy a görögök módjára mondani szoktuk, Alsó- és Felső-Egyiptomra.



Ezen kettéválasztás egyrészt a lakók nyelvhasználatának helyi eltérésein alapult, másrészt a szokások és intézmények különféleségein a birodalom két felében. Bizonyára nem a véletlen játéka az, hogy az utolsó Rameszidák egyikének sirkamráját díszítő ábrázolásokon a vörös színű rometu-k két csoportra oszolnak, a melyek egyike a rometu-Kemt, azaz a fekete ország lakói, a másika pedig a rometu-Deser, azaz a vörös ország lakói. Az országnak ezen kettéválása a király czimében és a királyi koronában is kifejezésre jutott. A királynak „mindkét ország királya“ volt a czíme és koronázása napján ősi szokás szerint két koronát tettek a fejére: a fehér korona Felső-, a vörös korona az Alsó-Egyiptom uralmát jelképezte.

Mindegyik rész ismét több kerületre oszlott, a melyeket a görögök „Nomoi“-nak hívtak. Felső-Egyiptomnak huszonkét, Alsó-Egyiptomnak húsz ily kerülete volt, a melyeknek egyiptomi elnevezése hol *Hezep*, hol *Tas* volt. Minden kerületnek megvolt a maga fővárosa, mely egyszersmind az örökös kerületi fejedelemnek is a székhelye volt. Különösen három kerületnek volt meg Egyiptom sok ezer éves történetében a vezető szerepe: Alsó-Egyiptomban a memfiszi és a heliopolisi, Felső Egyiptomban a thébai kerületnek.

Egyiptom valamennyi városa közül a legfontosabb volt Memfisz, a régi főváros, melyet az egyiptomiak *Men-nof*~~er~~nek neveztek. A koptok Memfi-nek, illetőleg Menfi-nek nevezték, de előfordul a Membe elnevezés is; ékirásos neve Memfi volt, a biblia a Nof elnevezést használja. A városban Ptah volt az általánosan tisztelt istenség, azért nevezték a memfiszi papok városukat Nu-ptah-nak, „Ptah városá“-nak, vagy Ha-ka-ptah-nak, „Ptah isten lakásának“. A város

alapítójaként Menesz szerepel, az tette az egyesült birodalmának fővárosává. A Nilus bal partján volt, valamivel a mai Kairó fölött. Majdnem nyomtalanul eltűnt, csak néhány pálmakoronázta romhalmaz Mitrahine falu mellett jelöli azt a helyet, a hol egykor Ptah nagy temploma emelkedett. Az itt ismételt eszközölt ásatások azonban egyetlen egy történeti jelentőségű emléket sem juttattak napfényre. Úgy látszik, hogy azt a hatalmas kőanyagot, a melyből



5. Szakkarai lépcsőzetes piramis. (Czózer király sirja.)

az egykori templomok készültek, időkfolyamán mecsetek és paloták építőanyagául Kairóba szállították. Csak a gúlák néhány kilométer hosszú sora, a mely Abu-Roas-tól Gizeh-n, Zavijet el Arjan-on, Abuszir-on, Szakkará-n, Dahsur-on, List-en át Medumig vonul, árulja el, hogy itt egykor nagy város volt. Itt a sivatag szélén terült el a sírokban gazdag halotti város a piramisok hosszú sorával, melyek az istenekként tisztelt királyok örök nyugvóhelyéül szolgáltak és a melyek közé az első dinasztia folyamán az

országos méltóságoknak számos sirja csoportosult: azoknak, kik még életükön túl is királyi urok lábainál kívántak örök nyugalmat nyerni. Szakkará-nak hívják ezen hatalmas halotti mezőt, az elnevezés valószínűleg Szókar-Rá-nak, az alvilág memfisi istenének a nevével áll kapcsolatban. Itt emelkedik Egyiptomnak bebizonyíthatólag legrégebb emléke, a nagy lépcsőzetes piramis, a III. dinasztiahoz tartozó Czózer király impozáns sirja. Kultur-, valamint művészettörténeti szempontból a legérdekesebb sírépítményeknek egyike, a Mariette felfedezte masztaba, Ti-nek, a királyi főépítőmesternek és a piramisok előljárójának a sirja, a ki az V. dinasztia idején Nóferkara és Ranúzer (tehát körülbelül 2800 évvel Kr. sz. e.) alatt élt és működött. Az itt ábrázolt domborművek, melyek élethíven tükrözik vissza a régi egyiptomiak életét, az egyiptomi művészetnek kétségtelenül a legjobb termékei. Nem kevésbé érdekes Ptah-hotep masztabája, a mely szépség tekintetében a vele egykorú Ti sirjával versenyez. Említésre méltó *Ptah-bau-nofer*-nek, az V. uralkodóház korának végén élt papnak masztabája is.

Memfisszel szemben, a Nilus keleti partján terültek el Ta-ro-au kőbányái, a melyek a nagy piramisok építéséhez szükséges anyagot szolgáltatták és ennél fogva ott volt a nagy számban foglalkoztatott munkások lakhelye. Ezen ó-egyiptomi gyarmat nevéből alkották a görögök a „Trója“ nevet és hozzáköltötték a fogságba esett trójai lakosságot is, a mely Mene-laos-t Egyiptomba követte és ott maradt. Ezen vidék még ma is a „Tura“ nevet viseli és valamint sok ezer évvel azelőtt innen nyerte Memfisz az építési anyagát, úgy ma is innen szerzi azt be az egyiptomi királyság fővárosa. A míg azonban a mai arabok a



sziklákat kívülről fejtik le, addig a fáraók munkásai a hegy belsejébe hatoltak és azokon a helyeken, ahol a legjobb anyagot találták, hatalmas sziklatermeket vájtak ki. Nehány felirat tudósít is azon kőfejtésekről, a melyeket Amenemhat, Ahmesz és III. Amenhotep itt eszközöltettek.

Memfisztől mintegy harmincz kilométernyire észak felé volt *On*, a szent város, a görögök Heliopolisza.



6. Ptahbaunófer masztabája.

Nyomtalanul tűnt el ez a város is, a melyben Rá temploma Egyiptom legnagyobb épületeinek egyike és a melynek papjait még Herodotos idejében legbölcsebbeknek tartották, egyetlen obelisk emlékeztet csak már az egykori régi, szent helyre. Ezen obelisk I. Uzertezen király 30. uralkodási évéből (tehát a Kr. e.-i 1947. esztendőből) származik és egy, jelenleg teljesen eltűnt templom bejáratát díszítette. Ma el-

hagyatva áll a Kairótól 7 km-nyire fekvő Matariye falu egyik kertjében és az egykori szent napvárosnak utolsó romja. Ott áll az ú. n. Mária-fa is, egy szikomóra, melyhez azon legenda fűződik, hogy az üldözői elől Egyiptomba menekült Mária a Krisztus-gyermekekkel itt pihent meg, s a kívájt fatörzsben rejtőzött volna el; egy pók azután oly sűrű hálót szőtt, hogy a menekülők kikerülték az őket kereső üldözők tekintetét. Tényleg azonban csak a XVII. század vége felé ültették.

Az egykori Alsó-Egyiptom egyéb fontosabb városai közül még megemlítenők:

*Szaisz*, a hol Neit-et, a harciz istennőjét tisztelték, Pszametikh-nek és a XXVI. dinasztia királyainak volt a székvárosa.

*Mendesz*, a szent kos városa, a melyet ma Tell-Roba romhalmaza jelöl.

*Buzirisz*, Ozirisz híres sírja; ó-egyiptomi nevén Peruziri, azaz Ozirisz háza. Megfelel neki a mai Abu-Szir, a damiette-i ág nyugati partján.

*Bubasztisz*, a hol Baszt-ot, az örömök macskafejű istennőjét imádták. Hieroglif neve Per-baszt, azaz Baszt istennő háza, kopt elnevezése Pubashti; a bibliában (Ezekhiel XXX, 17.) mint Phibeszet szerepel, az ékiratok pedig Bubashti néven ismerik. A XXII. dinasztia székhelye volt. Romjain épült a mai Tell-Busztuh falu.

*Tánisz*, a hieroglif-feliratok Zan-ja, a héber Czoan és az ékiratok Szana-ja, II. Ramszesztől Szét istennek épített templommal, a melynek romjait 1884-ben Flinders Petrie ásta ki.

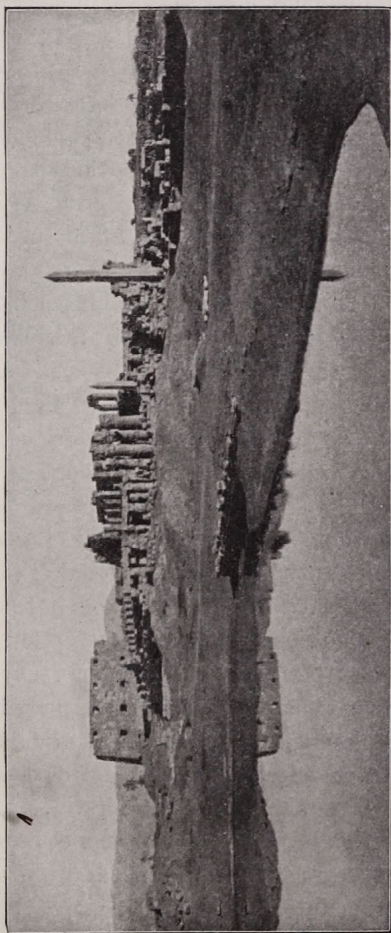
A közelében voltak *Pithom* és *Ramszesz* városa; ezeknek a felépítésén kellett a leigázott izraelita nép-

nek dolgoznia. Tell-el-Maszkhuta romhalmaza, a melyet Naville az Egypt Exploration Fund költségein ásott ki, a bibliai *Pithom*-ot, az egyiptomi *Per-Atum*-ot, azaz „Atum Isten házat” foglalja magában.

Felső-Egyiptom városai közül különösen Thébá vált ki. Az ország fővárosa volt, éppen abban az időben, a mikor Egyiptom világhatalom volt. A város ugyan már az ó-birodalom idejében is megvolt, politikailag azonban csak a Kr. e. III. évezred közepén vált ki és a legnagyobb virágzása a XII. dinasztia (a Kr. e. XX. és XIX. évszázad) idejére esik, a mikor Egyiptom története a tetőpontját érte el. A Kr. e. XVIII. évszázad kezdetén oly viszonyok álltak be, melyek Théba politikai hatalmi állásának csökkenését vonták maguk után; csak az új birodalom (Kr. e. XVI. század) jelentett új virágzási korszakot a város és a birodalom számára. Thébából indult ki a hiksoszok elleni küzdelem, innen kezdeményezték a birodalom egyesítését és Théba volt évszázadokon át a fáraók legelőkelőbb székhelye és egyúttal azon pont is volt, a hová mindaz a megmérhetetlen kincs folyt, a mely zsákmány vagy adóképen a leigázott országokból Egyiptomba jutott. Ámon isten üldözése IV. Amen-hotep részéről és a székhely időleges áthelyezése Tell-el-Amarna-ba csak keveset árthatott a város fényének. Ámon most már nem volt Théba helyi istene, hanem a birodalmi isten és mint ilyen a néb-núteru, azaz „az istenek ura”, avagy núter-núteru, „az istenek istene”, „a legfőbb isten” volt. A birodalom nagyjai dicsekedtek azzal, hogy papjai közé tartoznak és a királyok egy istennek sem áldoztak oly bőkezűen mint neki, mert senkitől sem várhatták biztosabban könyörgésük meghallgatását, mint tőle,



az istenek urától. Hogy ily körülmények között Amon főpapjai a birodalom legelölkelőbbjeinek érezték magu-



7. A karnaki templom romjai.

kat, az természetes. Idővel sikerült nekik az uralmat is magukhoz ragadniok és a főpapi méltóság mellett

a királyi méltóságot is elérni. Ezen politikai hatalmi helyzet a város építészeti műveiben is kifejezésre jutott. Ezen épületek nagyszerűség dolgában mindent felülmulnak, a mit az ó-kor és az új-kor fővárosai építettek. Romjaik Egyiptom valamennyi csodája közül a legcsodálatosabbak. Itt volt Ámon isten főtemploma, azon óriási szentély, melynek romhalmaza Karnak falunál több mint egy kilométer hosszú. Tulajdonképpen egy egész templomvidék terült el itt, mely három nagy, határfalakkal is körülvett kerületből állott és melyeket kos-szfinxek sora kötött össze egymással. A kerületek legnagyobbika a középső volt, s itt állott Egyiptom legnagyobb temploma, Ámon isten világhírű főszentélye. De nemcsak a vallási czéloknak szolgáló épületek, hanem a Nilus völgyében reánk maradt összes építmények között ezen templomot illeti meg a legelső hely. Kivált az elől fekvő oszlopcsarnok oly nagyszerű építészeti alkotás, a milyenhez hasonló azóta sem készült. A templom építésének története két évezrednyi időszakot foglal magában. A XI. és XII. dinasztia uralkodóitól kezdve egészen a Ptolemaeusok idejéig folyton építettek, változtattak és hozzáépítettek; mindenki versenyzett, hogy része lehessen abban a dicsőségben, hogy hozzájárult a nemzeti szentély szépítéséhez és újjáalakításához. Egyiptom egész története Théba székvárossá emelésétől kezdve ezen templomhoz fűződik. Megszakíthatatlan fonállal rendelkezünk — úgymond Lepsius — és egyúttal érdekes mértékkel az egész új birodalom történetére a római uralom általi bukásig. Ugyanabban a mértékben, melyben a dinasztiai és az egyes királyok a karnaki nagy templomban vannak képviselve, jelentkeznek az egyiptomi történetben is.



8. A Der-el-bahri-i templom egyik kâpelnája.



A görög és római írók tudósításai szerint Théba koloszális kerületű város volt a Nilus mindkét partján. És tényleg úgy mutatja az a számos, a messze síkságon elszórt emlékcsoport, hogy Théba virágzásának idejében olyan terjedelmű volt, mint kevés a mai városok közül. Ma csak piszkos, elhagyatott falúk azok, a melyek az egykori nagy világváros romjait fedik: itt van egyfelől Karnak, Medamut és Lukszor, másfelől Qurnah, Der-el-bahri, Sekh·abd-el-Qurnah, Der-el-dineh és Medinet-Ábu. Nagy kiterjedésű területet vett igénybe a thébai halotti város is, a mely északnyugati részében a libiai hegyláncz, Biban-el-Moluk völgyében a királyok sirjait is magában foglalta. A hatalmas földalatti lépcsőházak, a termek és a folyosók még ma is csodálkozást keltenek. A feliratok Thébát gyakran nevezik *Nú-Ámon*-nak, „Ámon városának, de sűrűn találkozunk a *Nu-a*, „nagy város“ elnevezéssel is. Ma a százkapujú Théba teljesen eltűnt a föld színéről, éppen úgy mint a régi Egyiptom valamennyi városa és csak az egykori templomok óriási romjai mutatják, hogy itt emelkedett az egykori világváros, a mely sok évszázadon át közép-pontja volt a fáraók birodalmának saját határaikon túl terjedő hatalmának. A XXI. dinasztia a birodalom székhelyét áthelyezte a delta vidékre (Tánisz lett a székváros) és Théba folyton folyvást hanyatlott. A Kr. e.-i VII. évszázadban asszír csapatok hatoltak Thebaig és a várost alaposan ki is fosztották. 670-ben Asszarahaddon, az asszirok királya, Taharkát, a ki a szirpalesztinai fejedelmeket támogatta az asszirok ellen, teljesen megverte és egész Alsó- és Felső-Egyiptomot alávetette uralmának. Több kísérlet, a mely az assziroknak az országból való kikergetésére irányult, meg-

hiusult és csak Szaisz fejedelmének, Pszametiknek, a XXVI. dinasztia megalapítójának sikerült Gigesz-szel, a lidiaiak királyával egyesülve az asszirok igáját lerázni, de Théba már nem tudott arra a magaslatra emelkedni, a melyen ezelőtt volt. És mikor I. Ptolemaeus (Szóter) új várost alapított — Ptolemais



9. A királyok sírjai *Biban-el-Moluk* völgyében.

Hermiu volt a neve — melyet kiváltságokkal is felruházott, csakhamar ez lett Felső-Egyiptom legnagyobb városa. Théba ezáltal úgy politikailag, mint gazdaságilag erősen megkárosodott és vidéki város rangjára hanyatlott le. Több ízben résztvett ugyan a macedón uralom elleni felkelésekben, de mindannyiszor — úgy V. Ptolemaeus (Epiphanes), mint X. Ptolemaeus (II. Szóter) alatt — megverték és elpusztították. Foly-

tonos hanyatlása végeredményeképen szétfoszlott több falura. Így teljesedett be a próféta szava (Ezekhiel XXX. 14—16): „Elpusztítom Patrószt és tüzet vetek Czóanra és büntetést végzek Nó-n; kiöntöm haragomat Szin-ra, Egyiptom erősségére és kiirtom Nó sokaságát“.

Thébától lefelé a folyam mentén volt: *Koptosz* városa, Min istennek, az egyiptomiak Pán-jának a székhelye, melynek a felirati neve *Kebti* volt. Már Khufu király, a legnagyobb piramis alapítójának az uralkodása alatt (körülbelül 3100 évvel Kr. sz. e.) Koptosz templomokkal díszített város volt. Innen Hammamat híres kőbányái felé vezetett az út. És még a Ptolemaeusok idejében is Koptosz mint a legvirágzóbb városok egyike szerepelt; itt volt — Dümichen, Ó-Egyiptom e kiváló ismerője szerint — kiindulási pontja annak a sokat használt, eredetileg csak Hammamat körül tört kövek szállítására készült, később azonban a Thebaisz és a Vöröstenger parti országai között létesült élénk csereforgalom közvetítésére szolgáló útnak, melyet a történet mint a legrégibb írásbeli feljegyzések igazolta utat ismer. Az időszámításunk előtti IV. évezredbe nyúlnak vissza azon feliratok, a melyek az út használatáról értesítenek bennünket. Ez az út, a mely mindazon kereskedők útja volt, a kik Arábia és India csodatermékeivel üzték a kereskedést, volt az a nagy néphíd, a mely egykor Ázsiát Afrikával kötötte össze.

*Denderah*, Háthórnak, az öröm és a szerelem istennőjének volt a székhelye, a görög Tentyra, a mely a feliratokban mint Ta-rir vagy Ta-en-ta-rir szerepel. Itt állott Egyiptom egyik legrégibb temploma, a mely már Merira-Pepi alatt (körülbelül 2800 évvel Kr. sz. e.)



létezett és a melynek feliratai, köztük mindenekelőtt az oszlopterem mennyezetén lévő csillagászati feljegyzések, különös fontossággal bírnak.

Felső-Egyiptomnak egyik legnevezetesebb városa volt *Abidosz*, az ó-egyiptomi *Ab-du*, az alvilági *Ozirisz* szent városa, a Nilus bal partján, a mai *Arabat-el-madfune* mellett. Itt mutatták *Ozirisz* „igazi” sírját, a hová a jámbor zarándokok ezrei vándoroltak, hogy *Ozirisz* sírja mellett végezdhessék imájukat. Minden egyiptominak az volt hő óhaja, hogy *Abidosz* vidékén



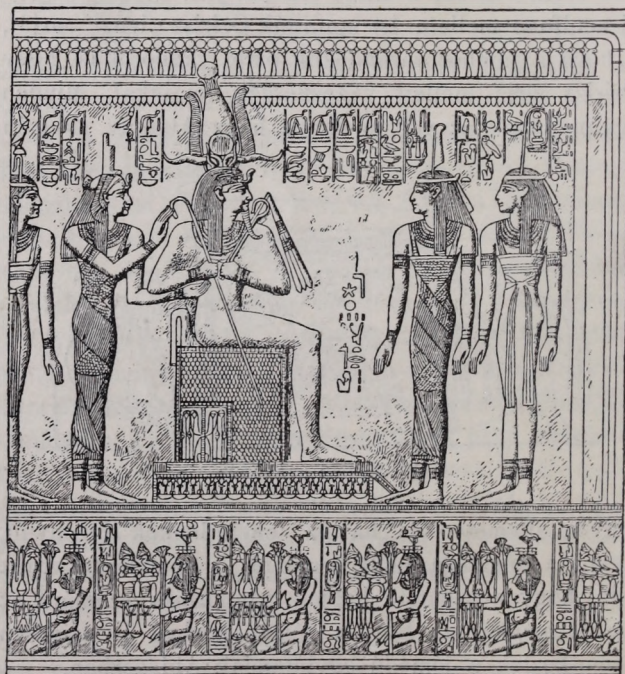
10. Múmia szállítása.

legyen eltemetve és ha ez lehetetlennek bizonyult, akkor a temetése előtt legalább a múmiáját vitték oda, hogy a szentelt helyen vándorlása számára az áldást megkapja. Még a római korban is szívesen temetkeztek a jómódú egyiptomiak *Abidoszban*.

Itt két nagy templom volt, melynek még a maradványai is csodálatot keltenek: a nagy *Szethosz*-templom és ettől 200 méternyi távolságban a II. *Ramszesz* építette *Memnonium*, a melynek termében 1818-ban az „*abidoszi királytáblák*” neve alatt ismeretes egyiptomi királylajstromok egyikét találták. A másikat, a mely az elsőnél sokkal jelentékenyebb,

I. Széti templomának egyik összekötő folyosóján fedezték fel.

Ha a folyót lefelé követjük, K h m u n u-ba érkezünk el, a görögök Hermopolisz-ába, Thotnak, a bölcsesség istenének a székhelyére, mely azért viseli egyúttal a Pa-

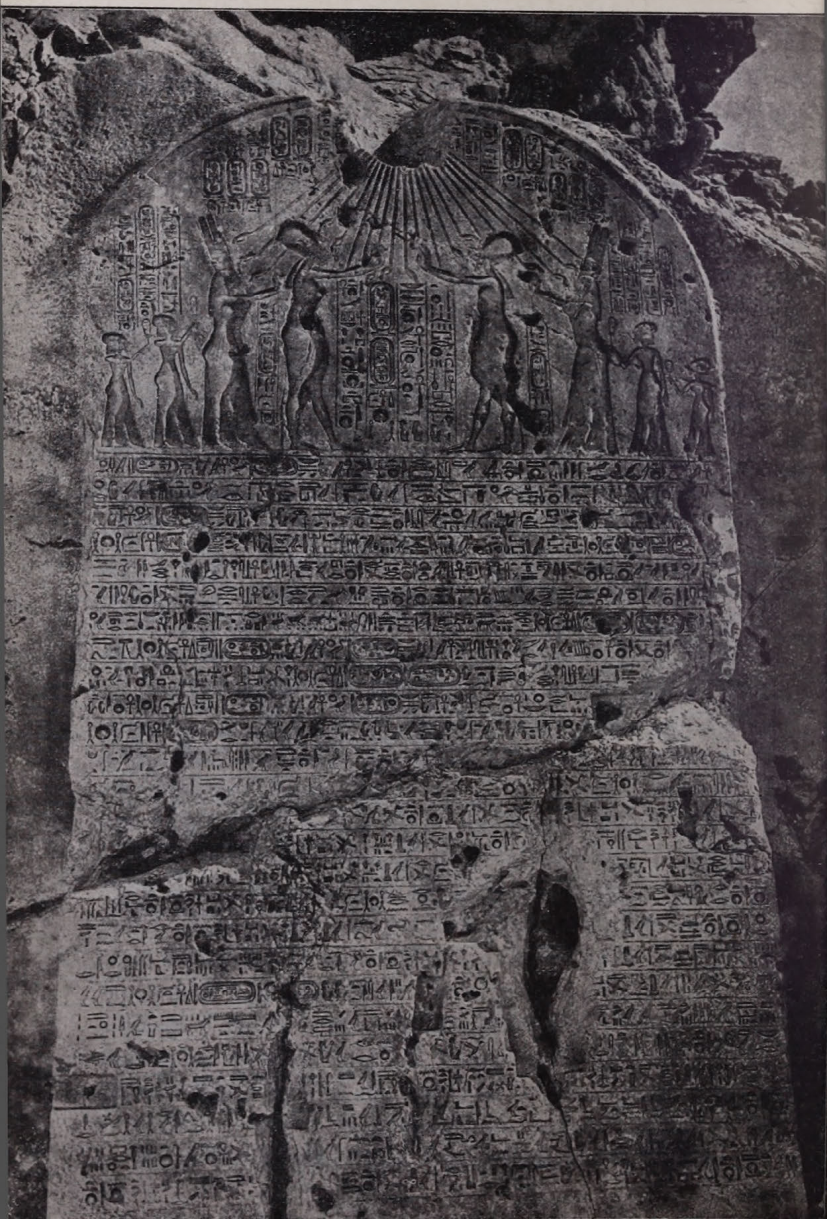


11. I. Széti abidoszi templomának domborműve.

Tehuti- „Toth lakásának“ nevét. Romjai a mai Asmunén falu közelében találhatóak. Vele szemben a Nilus másik partján Tell-el-Amarna völgye terül el; itt vannak azon város romjai, a mely IV. Amenhotepnek, a nagy reformátor királynak volt a székvárosa. Ez a király,

a ki nem-egyiptomi származása miatt a népnek nem kedves királynétól született, nem volt valami nagy híve az államvallásnak: Ámonnak, a birodalmi istennek és istentársainak a tiszteletét megszüntette, bátran szállt szembe Ámon hatalmas papságával és a fölötté komplikált egyiptomi istentiszteletet a napkorong kizárólagos tiszteletére szorította. A saját Ámonra emlékeztető nevét is Khú-n-Áten-re, „a napkorong fényére” változtatta. Abban a meggyőződésben, hogy ily körülmények között nem maradhat többé Ámon városának Théba-nak a falai között, elődeinek székhelyét ott hagyva, a mai Tell-el-Amarna helyén új székvárost, Khú-Áten-t, alapította. A várost számos emlék díszítette, a melynek nyomai, — daczára a későbbi erőszakos elpusztításnak — még manap is eléggé világosan láthatók. Gyönyörű, sokszorosán tagozott templom is épült az új fővárosban és a királynak, valamint családjának lakosztályai a lehető legnagyobb pompával látták el. Három feliratos sziklakép, a mely a Khú-Áten közelében elhúzódó keleti hegység sziklafalában van bevésve, ábrázolja a királyt családjával együtt, a fénylő napkorong imádása közben. A király és a királynő leányaitól Meri-Átentől és Mak-Átentől kísérve, kezeiket a napisten felé emelik, a kinek a korongja fejük felett teljes fényben diszlik. Minden egyes napsugár áldást adó kézben végződik. Alatta egy a VI. évről Farmuti havának 13. napjától (azaz Kr. e. 1397. évi márczius hó 18-áról) kelt felirat foglal helyet. Ugyanaz a dombormű a Nilus balpartján fekvő Gebel-Tune egyik sziklafalába is be van vésve és ugyanazzal a motivummal Tell-el-Amarna több sziklasírjában is találkozunk. E sírok egyikében, a mely Ahmesznek, korának egyik legelőkelőbb udvari





12. Tell-el-Amarna-i sziklakép.

tisztviselőjének a nyugvóhelye, a naphoz intézett ima van megörökítve, a mely felfogásának mélységénél és benső istenfélelménél fogva mindenkép arra késztet bennünket, hogy az akkori szellemi áramlatnak és az emberiségnek bennünket harminczhárom évszázaddal megelőző kulturális fejlődésének teljes tetszésünkkel adózzunk. Ez az ima így hangzik:

„Szép a te lenyugvásod, életnek napkorongja, urak ura és világok királya! Ha lenyugvásodkor egysülsz az éggel, örülnek a halandók színed előtt és tiszteletet adnak annak, a ki teremtette őket és imádkoznak az előtt, a ki alkotta őket, fiadnak, Khú-n-Áten királynak tekintete előtt, a ki szeret téged. Egyiptom egész országa és az összes népek minden nevedet emlegetik felkeléskor, hogy lenyugvásodhoz hasonlóan magasztalják. Te, óh Isten, a ki tényleg élő vagy, te állsz a két szem előtt. Te vagy az, a ki mindent teremt, a mi soha sem volt, a ki mindent alkot, a mi a mindenségben van. Mi is létezőnk száz kijelentéséből kifolyólag.

„Adj kegyelmet a király előtt, ne hiányozzék nekem jó temetés magas kor után Khú-Áten országában, ha jól befejeztem életemet.

„Szolgája vagyok az isteni jóltevőnek (azaz a királynak); minden helyre, a hová kívánja, kísérem őt, társa vagyok a lábánál. Mert nagygyá nevelt szerencsésen ~~gyerekkoromtól~~ fogva tiszteletem napjáig. Örül a fejedelem szolgája és ünnepi hangulatban van mindennap.“

Kevéssel északra vannak a *Beni-Hasszán*-i sziklasírok, a melyek Egyiptom történetének a kikutatására kiváló jelentőségűek. Ezek gyike *Améninek*, Mah fejedelmének hires sírja, a mely I. Uzertezen király



uralkodásának 43. évéből (tehát a Kr. e. 1934. esztendőből) származik és ilyen feliratú:<sup>1</sup>

„I. Uzertezen király, a ki örökké éljen, uralkodásának 43. évében, a mely esztendő egybe esik Mah kerületének 25. évével, a hol Ámen fejedelem főápoló volt.“

„A 43. esztendő Paofi havának 14. napján.“

„Felhívás mindazokhoz, a kik örülnek életüknek és gyűlölik a halált. Mondják el a halotti áldozatokról szóló imát, Mah kerületének örökös főápolója, Ámen látóinak felügyelője javára, a ki túlhaladta a halált!“

„Kisérttem uramat, a mikor Atu országában lakó ellenségeinek legyőzésére indult. Fölvonultam, mint a legnemesebb urak fia, a ki a harczosok kapitánya és Mah kerületének ápolója volt, mint helyettes férfit, a kinek az atyja aggastyán volt, miután megkapta a jutalmát a királyi háztól, mert nagyon kedvelték az udvarnál. Kás országába hatoltam a folyón lefelé utazva és utam az ország legszélső határaihoz vezetett. Uram zsákmányát vittem és dicséretem az égig ért, a mikor ő szentségével szerencsésen hazaérkeztem. Legyőzte ellenségeit Kás nyomorult országában. Örvendő ábrázattal tértem haza a kíséretében. Senki sem pusztult el harczosaim közül.“

„Felfelé utaztam, hogy az arany kincseket hozzam ő szentsége Uzertezen király számára, sokáig éljen! Elindultam Aménivel, a legidősebb királyfival és a trón örökösével, élet, üdv- és egészség kedveskedjék neki! Elindultam 400 válogatott harczosommal. Mind-

<sup>1</sup> Brugsch. Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen. 128—130. l.



annyi szerencsésen tért haza, egyik sem veszett el az úton. Elhoztam az aranyat. Ez volt kitüntetésem kezdete a királyok részéről.“

„Magasztalt az apám. Azután elindultam, hogy a kincseket Koptosz városába kísérem Uzertezen az örökös úr és legfőbb felügyelő társaságában, élet, üdv- és egészség kedveskedjék neki! Elindultam 400 emberrel, Mah kerületének válogatott legerősebb férfiai-val. Szerencsésen megérkeztem. Harcosaim bizonyítják majd, a mit mondtam.“

„Jó úr és kegyes fejedelem voltam, a ki szerette a városát. Sok évet töltöttem mint fejedelem Mah kerületében. Az összes munkálatok a királyi ház számára kezeimben összpontosultak. Mah kerülete istenházainak az előljárói is bikák és borjúk ezreit ajándékozták nekem. Dicséretben is részesültem a királyi ház részéről, teheneknek évenkénti szállítása miatt. Mindent átszolgáltattam a királyi háznak, semmit sem tartottam meg magamnak. Szorgalmasan dolgoztam az egész kerület. Nem nyomtam el a szegényeknek egyetlen egy sarját sem, nem szorongattam egy özvegyet sem, nem kergettem el a földbirtokosokat, nem üldöztem a pásztorokat, egyetlen egy mestertől sem vettem el az embereit a munkálatok miatt. Senki sem volt szerencsétlen az én időmben, senki sem éhes napjaimba, még az éhség éveiben sem. Mert bevettem Mah kerületének összes földjét a déli határtól az északiig. Így tápláltam a lakosok életét és így nyújtottam eledelt. Nem volt éhező, az özvegynek annyit adtam, a menyit a férj ad a feleségének. Nem részesítettem a nagyot előnyben az alacsonyabbal szemben, mindabban a mit adtam. És ha Nilus áradásai nagyok voltak, akkor a

vetés ura tulajdonának az ura volt, semmit sem vontam meg tőle földje terményeiből.“

Nem kevésbé híres *Khnumhotep Beni-Hasszan-i sziklasírja*, a melynek áldozatai termében egy felirat van bevésve, a mely utolsó sorai fokozott mértékben hívják fel tudományos érdeklődésünket. Ünnepi naptárral találkozunk itt, a mely az egyiptomiaknak évformáit és fontosabb ünnepeit ismerteti meg velünk az időszámításunkat k. b. 1900 évvel megelőző korból. A feliratban ezeket is olvashatjuk: Meghatároztam a halotti áldozatokat az alvilág összes ünnepei számára: az újév ünnepe, az év kezdete, a kis év ünnepe, a nagy év ünnepe, az év végének ünnepe, a nagy örömnép, a nagy tűz ünnepe, a kis tűz ünnepe, az év öt szökőnapjának ünnepe, a Setat-ünnep, a tizenkét havi ünnep, a tizenkét félhavi ünnep, az alföld és a fensik összes ünnepei számára.“ Ez ünnepek jelentőségét könyvünk egyik későbbi fejezetében (a „Chronologia és Történet“ című részben) fejtegetjük tüzetesebben. A sír falait gazdag festmények díszítik, melyek közül különösen egy köti le figyelmünket és érdemel bővebb méltatást. Ez egy idegen törzsnek Egyiptomba bevonulását ábrázolja a következő rövid magyarázó felirattal: „Ez 37. Amu megérkezése, a ki a Meszmut-féle szemfestéket hozza“. A képen jobb felől Nefer-hotepet, a királyi irnokot pillantjuk meg, a ki Khnum-hotep szolgálatában állva, urának a következő tartalmú papiruszlapot nyújtja át: „II. Uzertezen uralkodásának VI. évében. Számadás teljesítettik az amukról, a kik Khnum-hotep fejedelemnek, a mig még élt, a Meszmut-féle szemfestéket hozták Pitsu országából. Számuk kiteszi a 37-et“. Az irnok mellett foglal helyet egy másik egyiptomi férfiú is, a kit a rövid felirat mint „azok

Kheti nevű felügyelőjét“ mutatja be nekünk. A képen ott van a bevándorló idegenek feje is, a kiról a felirat mint Abésa ország fejedelméről beszél. Nagy tisztelettel lép fel és köszáli zergét hoz ajándékul. Ugyan ezt teszi mögötte haladó fia is, a kit fegyveres férfiak követnek feleségeikkel, gyermekeikkel és gazdagon megrakott szamaraikkal együtt.

Thébától a folyam mentén fölfelé volt az ősrégi *On* város, a görögök Hermonthisza, a feliratok An-montu-ja, a mai Erment a Nilus bal partján.

Tovább délre fekszik *Eszne*, az ókori Szeni, a hol nagy templom állott, a melynek alapítása — mint ezt a kapun elhelyezett ünnepi naptár tanúsítja — III. Thutmosisz idejébe (Kr. e. XV. századba) nyúl vissza. Az egykori nagy istenházából még egy gyönyörű 24 oszlopos terem maradt reánk, a melynek diszitményei és falfestményei meglehetősen késői korból, a Ptolemaeusok és a császárok idejéből származnak.

Valamivel délre a Nilus jobb partján terül el *Nekhebt*, Nekheb holdistennő városa, a mai *El-Kab*, a melyet azon sírok hosszú sorozata tesz híressé és történeti fontosságúvá, melynek falai írásban és képen egy homályos ősidő életét és tevékenységét szemléltetik velünk. Itt leltek örök nyugalommat annak a nagy szabadságharcznak a hősei, a melyet az egyiptomiak a hikszoszok ellen viseltek. A legelőkelőbbek egyike volt Ahmesz, Abana-Bába, a hajóraj parancsnokának fia, a kinek életéről így számolnak be a feliratok:

„Ahmesz, hajónépének elhalt főnöke, Abana fia így szól: Hozzátok szólok az egész néphez és tudatom veletek megjutalmazásomat, a melyben részesültem. Arany ajándékkal jutalmaztak meg engem nyolczszor



az egész ország szeme láttára, valamint rabszolgákkal és rabszolganékkal. Birtokkal rendelkeztem sok dülő-

13/a. Idegen törzsnek bevonulása Egyiptomba.



ben. A „bátor“ melléknevet, a melyet megszereztem, soha sem fogom elveszteni ebben az országban. Fia-  
tal koromat Nukheb városában töltöttem. Atyám Rá-

Szekenen király kapitánya volt, neve Bába, Roant fia vala. Akkor lettem kapitány az ő helyében „a



13/b. Idegen törzsnek bevonulása Egyiptomba.

borjú“ nevű hajón, Ahmesznek, az elhalt fejedelemnek idején. Még fiatal és nőtlen voltam és ifjúi öltözetet viseltem. De a mikor házat alapítottam, „az



észak“ nevű hajóra vettek erőm miatt. Hivatásom volt a nagy ura, — élet, üdv és egészség legyen vele, — gyalog elkísérni, ha kocsiján ment. Auarisz városát ostromolták. Szolgálatom vala ő szentsége előtt gyalog menni. Ekkor áthelyeztek a „Memfis felkelése“ című hajóra. Vizen harczoltak Auarisz városnak Paczetku nevű taván. Ökölharczban zsákmányul ejtettem egy kezet. Ezt a király szónokának a tudomására hozták. Arany jutalomban részesültem a vitézségemért. Az után új harcz keletkezett e helyen és az ökölharczban újra zsákmányul ejtettem egy kezet. Másodszor részesültem arany jutalomban. Takem mellett harczoltak Auarisz várostól délre, a mikor foglylyá tettem egy felnőtt férfiút. A vízbe léptem. Így vezetve őt, hogy oldalt maradjak a városba vezető úttól, a vizen keresztül mentem. A király szónokának adták ezt tudtul. Újra megajándékoztak arany adománynyal. Auarisz-t elfoglalták. Fogolylyá tettem ott egy felnőtt férfiút és három nőt, összesen négy fejet. Ő szentsége rabszolgákként ajándékul adta nekem őket. A VI. évben Seróhan városát ostromolták. Ő szentsége elfoglalta. Ekkor zsákmányképen hoztam haza két nőt és egy kezet. Arany ajándékot kaptam a vitézségemért. E mellett a foglyokat is megkaptam rabszolganőkként. A mikor tehát ő szentsége lemészárolta a szirokat Ázsia országában Khont-Hon-nófer felé vonult, hogy Núbia hegyi lakóit szétszórja. Ő szentsége nagy vereségben részesítette őket. Ekkor ejtettem zsákmányul két élő embert és három kezet. Újra arany jutalomban részesültem, a mihez még két rabszolganőt is kaptam. Ő szentsége a folyón lefelé utazott. Szíve örült a bátor és győzedelmes tetteknek. Birtokba vette a déli és az északi



országokat, a mikor délfelől ellenség közeledett. Mind inkább közelebb jutott. Előnye népének nagy száma volt. A Déli-ország istenségei ellene voltak. Ő szentsége Tent-ta-tot vizénél találkozott vele Ő szentsége elvezette őt élő fogolyképen. Összes emberei hoztak vissza zsákmányt. Ekkor vezettem el két fiatal embert, a mennyiben elvágтам őket az ellenség hajójától. Őt fejet kaptam, őt részt szántóföldön kívül a városomban. Ugyanaz történt az egész hajósnéppel. Ekkor jött a Teta-en nevű ellenség. Gonosz legények voltak nála egybegyűjtve. Ő szentsége megsemmisítette őt és a szolgálait úgy, hogy már nem léteznek többé. Ekkor kaptam három embert és őt rész szántóföldet a városomban.“

„Vizen vezettem az elhalt I. Amen-hotep királyt, a mikor Kus felé vonult, hogy kibővítse Egyiptom határait. Harczosaik közepette verte le ezt a núbiait. Sarokba szorulva nem tudtak elmenekülni. Zavartan maradtak a helyükön, mintha nem is léteznének. Ekkor harczosaink élére állottam és úgy harczoltam a hogy illik. Ő szentsége megcsodálta a bátorságomat. Két kezét ejtettem zsákmányul és ő szentségéhez hoztam őket. Felkeresték a lakosokat és a nyájakat. Én élő foglyot hoztam ő szentségéhez. Két nap alatt hoztam ő szentségét Egyiptomba Khnumt-Hirt-ből (azaz a felső kútról). Ekkor arany ajándékban részesültem. Utánam két rabszolganőt hoztam azokon kívül, a melyeket vezettem, ő szentségéhez. *A feje-delem harczosának* a méltóságára emelkedtem. Az elhalt I. Thútmesz királyt vezettem, a mikor vizen vonult Khont-hon-nófer felé, hogy elnyomja a czivódást a lakosok között és elvágja a kirohanásokat a szárazföld felől. És én vitéz voltam előtte a vizen.

Rosszul ment a támadás a hajók felborulása miatt. A hajósnép főnökének a méltóságára emeltek. Ő szentségének élet, üdv és egészség legyen osztályrésze!

(Itt hézag van, melyet akképen kell pótolni, hogy újabb alkalom készítette a királyt a déli népek ellen vezetendő háborúra.)

„Ő szentsége haragra lobbant párduczhoz hasonlóan és elbocsájtotta az első nyilát, a mely az ellenség testében akadt meg. Ez ájultan esett össze a királyi jelvények előtt. Rövid időn belül nagy verebést okoztunk és a népüket fogolyként elvezettük. És ő szentsége lefelé utazott. Az összes népek hatalmában voltak. A núbiai nép nyomorult királya össze volt kötözve ő szentsége hajójának az elülső részén és a földre fektették Théba városában.

Ezek után ő szentsége Rutennu országába vonult, hogy kitöltse a mérgét az ország lakói között. Ő szentsége elérte Neharina országát.

Ő szentsége — élet, üdv és egészség legyen vele — találkozott ellenségeivel. Elrendelte a csatát. Ő szentsége nagyon megverte őket. Megszámlálhatatlan volt a foglyok száma, melyeket ő szentsége győzelmei által zsákmányul ejtett. És íme, én voltam a harczosok élén. Ő szentsége megcsodálta a vitézségemet. Zsákmányul ejtettem egy harczyi szekeret lovaival és azzal együtt, a ki rajta volt és élő fogolyként hoztam ő szentségéhez. Újra megajándékoztak arannyal.

Most öreg lettem és elértem az aggkort. Sorsom ugyanaz lesz, mint a többi földi emberé, bevonulok az alvilágba és eltemetnek abban a koporsóban, a melyet magamnak készítettem.“

Nem a nemes fejedelemnek arany ajándékokkal megajándékoztatása érdekel itt bennünket, hanem a feliratnak a történeti magva, a melyből Auarisz és Seruhan elestéről és ezzel egyúttal a hikszoszok uralmának a megszűnéséről értesülünk hitelesen. — És ezt El-Kab számos sirjának egyikében olvassuk, a melyeknek „sötét nyílásai mint egy elpusztult várkastély kitört ablakai tekintenek a vándor felé“.

Nem csekélyebb érdeklődést kelt bennünk egy felirat, a mely egy másik itt pihenő nemesnek sírkamrájában van és a mely azért veszi igénybe a figyelmünket, mert többször emlékeztet azon eseményekre, melyek a biblia tanúsága szerint oly időkben játszódtak le, a mikor *József* viselt hivatalt egy hikszosz fejedelem alatt. „Az első fejedelem asztalánál — ezek a felirat szavai, — Bába, a feltámadt, így szól: „Szerettem atyámat tiszttelelem anyámat, szerettek engem fi- és leánytestvéreim. Házam ajtajából jóindulatú szívvvel léptem ki; segítséget nyújtó kézzel állottam ott. Nagyszerű volt készülődésem a szent napra. Szelid volt szívem, ment minden heveskedő indulattól. Az istenek nagy szerencsét juttattak nekem a földön. A város egészséget és üde életet kívánt nekem. Megbüntettem a gonoszokat. A gyermekek, kik a városban velem szemben állottak azokon a napokon, melyeket ott töltöttem, nagyok és kicsinyek, hatvanan voltak. Gabonát gyűjtöttem, én, az aratás istenének a barátja. Éber voltam a vetés idején. És midőn éhínség pusztított, sok éven keresztül, gabonát küldöttem a városba minden éhezőnek.“

Ha Dél felé a folyón felfelé haladunk, *Edfu*-ba, Horusz városába, a feliratok Bahud és Tebu-jába érkezünk, melyet a koptok Atbo-nak neveztek, a mi-



ből valószínűleg a városnak a mai neve „Edfu“ származik. Mint Hórusz városának a szárnyas napkorong a szimboluma; ez díszíti az összes templomajtókat és általában az egyiptomiaknak legkedveltebb architektonikus motívuma volt. Az itt emelkedő templom építészeti szempontból nagyon hasonlít a denderai templomhoz. Mint ott, úgy itt is az összes a falakat díszítő képes ábrázolások és feliratok a Ptolemaeusok korából származnak. Utolsó újjáépítése a Kr. e. 237. esztendőben augusztus hó 23-án vette kezdetét és csak 57-ben Kr. e. december hó 5-én fejezték be. Különösen értékes az edfu-i templomban felhalmozott gazdag földrajzi anyag. — És ha a templom mai maradványai nagyrészt a Ptolemaeusok korából származnak is, a szentély első alapítása mégis az ó-birodalom idejében esik. Úgy látszik, hogy az egyiptomiaknál, már a legrégebb korban is ugyanazon szerepük volt az edfui és denderai szentélyeknek mint a babiloniaknál Babylon és Borzippa templomainak. A nagy Zagmuk ünnepén Nébo istent a borzippai Ízidda templomból a Gan-Ui csatornán keresztül ünnepélyes menetben hajón vitték Babilonba, Marduk pedig Ísá-gila védőistene a nagy körmeneti úton ment elébe. Ehhez egészen hasonlót találunk Egyiptomban is. A mint t. i. az edfui templom egy felirata említi, III. Thutmosisz (Kr. e. 1503—1449.) nagy ünnepséget rendezett, a melyre a denderai szentély papságának Háthor kultuszképével Edfuba kellett érkeznie. Még a Ptolemaeusok idejében is „Hathor kapunak“ nevezték a városnak ama kapuját, a melyen keresztül beváltak és ott bevéselt felirta adja tudtul, hogy azon keresztül vonult be Háthor istennő, Dendera úrnője, Edfuba való érkezése alkalmával. Ide Edfuba helyezi

a legenda az első nagy csatát is, a melyet Hórusz a világosság isteneinek az élén a sötétségnek Szét-Typhontól vezetett daemonjai ellen vívott. Az edfui templom falait és oszlopait díszítő nagyszámú felirat legnagyobb része Hóruszra és a Szét valamint társai ellen viselt győzedelmes harczaira vonatkozik. Példaképpen szolgáljon egy himnuszos szöveg, mely a templom pitvarában van.

„A napkorong fényesen emelkedve elriasztja a ködöt; az ég ment az esőtől és a sötétség szertefoszlott. El van űzve minden felhő és az aether teljesen tiszta. Hor-Bahudti, a nagy isten, az ég ura fényben emelkedik a kelet világossági szférája fölé, ő, a kinek sugarai megvilágítják a világot, fénynyel telítvén a föld körét. Ha sugározva felkelt naponta keleten, utazási célja ugyan az, mint az elmúlt napé. Szemei megvilágítják a föld körét és fénye besugározza a világot. Ragyogva emelkedik az óceán fölé szent bogárhoz hasonlóan, a ki naponta az ég felé veszi útját. Alakja remek arany korongjával mint nagy színarany repülő bogár jelentkezik. Az istenek ura, az istenek teremtetője, mindenható és a kilencz királya, saját maga eredetének oka, nincsen párja, a fényesen felkelő, a kinek tekintete mellett él az ember. A remekül haladó sólyom alakjában, szép tekintetű a nagy magasztos helyen fénylő sugár Bahud keleti oldalán. Tarkán tollasan teljes alakban, születését megújítva az óceánból a világosság szférájába lép. Ha átszelte az eget és megvilágította e világot, leszál ő fensége az eliziumi mezők felé.“

A Nilus ugyanazon oldalán lefelé haladva egy homokkő hegylánczhoz jutunk, a mely a folyam másik partján folytatódik és a mai arabs lakosságtól

a Gebel-Zelzeleh nevet nyerte. Innen származott a Nilus völgyében épült legtöbb templom építési anyaga és számos méltóság szarkofagja is e kőbányákból került ki. Itt feküdt *Khenu* városa, a „hajóváros“, a melynek lakossága kivált a szomszéd kőbányákban nyert építési anyag szállításával foglalkozott. Védistenünk a krokodilfejű Szebek volt. Körülbelül 20 km-nyire délre terült el *Ombosz*, a feliratok Nubit-ja az „arany városa“, a melynek helyi isteneként Szebek-Rá szerepelt. Innen vezetett az út Núbia aranybányáihoz, a miért is e város még a római uralom idején is Egyiptom egyik legvirágzóbbika volt. Ma már csak pusztá elhagyatott rommező jelzi az egykori kereskedelmi góczpont helyét.

S végre Egyiptom déli határtartományába jutunk, az első Nilus kataraktusok vidékébe. A keleti parton Sziéne terült el, a hieroglifák *Szun*-ja a mai arabok *Asz-Szuán*-ja, a melynek világhírő kőbányáiból a régi Egyiptom építészei és kőfaragói évezredekken át nyerték a kemény gránittömböket templomkapuik, obeliszkjeik, valamint isten- és királyszobraik számára. A ma már csak 4000 lakosból álló szegényes helység egykor nagy és gazdag város volt és fontos végvárosul szolgált, Núbia ellen. Sziéne-vel szemben terült el *Elefantine* szigete, a melyet az egyiptomiak „Ab“-nak „elefántcsont szigetnek“ neveztek. A nagyszerű épületekből, a melyek egykor a szigetet díszítették, már csak egyes elszigetelten álló oszlopok maradtak meg valamint a Nilust mérő épület, melyet 1870-ben Izmail khedive parancsára tettek újra használhatóvá, úgy hogy jelenleg ismét, éppúgy mint évezredekkel ezelőtt, innen hirdeték ki a Nilus áradását. Ez a Nilust mérő épület a legérdekesebb nevezetesség, a melyet



a sziget felmutathat, a folyammal összeköttetésben álló keskeny, fedetlen lépcsőház, falain a víz állását jelző jegyekkel. Elefantine helyi istene Khnum volt. Meg kell még emlitenünk *Philae* t, vizesés déli végénél levő szentséges szigetet, a melyen még eléggé jól konzervált templommaradványok vannak, de a melyek csak a Ptolemaeusok idejéből származnak. *Philae* védőistene Izisz volt, neki volt szentelve a sziget főtemploma is. A mikor az Izisz tisztelet Szerapi-ével együtt előbb a helleneknél majd a rómaiaknál is elterjedt, számos görög és római zarándok özönlött a titokzatos, barátságos és gyógyító istennőhöz. Az első Nilus-kataraktustól feljebb lakó núbiaiak valamint az arabs hegység és a Nilus között elterülő vidéken lakó néptörzsek is *Philae* istennőjét tisztelték.

*Philae* szigete meglehetősen későn tesz számot Egyiptom történetében; Nektanebosz uralkodása alatt k. b. 250 évvel Kr. e. történik először róla említés. A legrégibb templomépítések is csak ebbe az időbe nyúlnak vissza.

Ilyen a földje annak az országnak, a melynek történetét kutatni akarjuk. A merre csak nézünk, semmi egyébbel nem találkozunk, mint romhalmazzal és temetővel, semmi mást nem láthatunk, mint szegényes kunyhókat, a melyekben a bánat honol és a nyomor ütötte fel tanyáját. És ez mind ott abban az országban, ~~a~~ honnan egykor messzire tündöklött a fáraók fénye.

De a letűnt világ e maradványai is szólnak hozzánk, szólnak és elbeszélik egy rég elmúlt korszak életét és tevékenységét. Figyeljük meg szavaikat és hallgassuk meg tudósításaikat.

A legfontosabb kérdések egyike, a mely már régóta foglalkoztatja a tudósokat, az egyiptomiak származása. Bئنszülöttek voltak-e abban az országban, a melyben laktak, vagy bevándorlottak? Tán különbözö népcsoportok keveredésének köszönhetik létüket? És ha így van, mely népi elemekből alakult ki az egyiptomi nemzet? Ilyenek azok a kérdések, a melyeknek megfejtésére a tudósok vállalkoztak, a nélkül, hogy eddig valami kézzelfoghatóbb eredményre jutottak volna.

Maguk az egyiptomiak bئنszülötteknek tartották magukat és mit sem tudtak idegen befolyásokról. A természetkutatók is Afrika gyermekeinek mondták az egyiptomiakat, a kik szoros fizikai rokonságban vannak a földrész belsejének törzseivel. Ugyanezt a fel fogást vallja az ethnographus is, a ki mindennapi életükhöz tartó eszközeiket, erkölceiket és szokásaikat illetőleg sok rokon vonást talál köztük és a Niger és Zambezi mai lakosai közt.

*Virchow* Rudolf, a híres anthropologus, megvizsgálván az egyiptomi királyok múmiáit, kétségtelenül kiderítette, hogy „az előkelő személyiségek testalkatában egyetlen vonás sem tűnik elő, a mely legtávolabbról is a néger vérrel való keveredésre emlékeztetne“. *Lepsius* és *de Rougé* szerint, a kaukázusi fajhoz tartoznak, hazájukat e szerint nem Afrikában hanem Ázsiában kell keresnünk, a honnan bizonynyal még ősidőkben a szueczi földszoros keskeny hidján át vándoroltak be a Nilus termékeny völgyébe. A tudomány mai álláspontján még nem határozható meg, hogy ez a népvándorlás mikor és milyen körülmények között ment végbe, de annyi bizonyos, hogy a régi Egyiptom népessége semmiképen sem rokon Afrika

belsejének népeivel. *Brugsch* szerint „bizonyosnak tekinthetjük, hogy az ó-egyiptomi nép bölcsőjét az ázsiai földrész belsejében kell keresnünk. Az emberiség őskorában, minden emberemlékezetet messze meghaladó időben, az egyiptomiak előttünk ismeretlen okokból őshazájukat elhagyták, napnyugta felé vették útjukat és végre a szueczi völgy szoroson át, a népvándorlásnak ezen hidján átkelve, a szent Nilus folyamának áldott partjain találtak új hazát“.

Mások a görög hagyomány alapján az egyiptomiak őshazáját Aethiopiában keresik. Állítólag Meroë városából indult ki egy papi társaság, a folyón lefelé vonulva a későbbi Théba vidéken telepedtek le és ugyanott theokratikus kormány formájú államot alapítottak. Egy ideig ugyanis az aethiopiaiak voltak Egyiptom urai, de csak későbbi időkben (VII. sz. Kr. e.), a XXV. dynastia idején, mely aethiopiai származású volt. Lehet, hogy az a puszta tény, hogy egy rövid ideig Egyiptom története az aethiopiaiak kezében volt, sugallta a görög történetíróknak azt a gondolatot, hogy az egyiptomi nemzet Aethiopiából került a Nilus völgyébe.

Ennek a föltevésnek azonban a Deltától felfelé Aethiopia felé található emlékek ellentmondanak, mert nem a Nilus felső folyásánál, hanem a Deltánál találhatók a legrégibb emlékek. „Minél inkább közeledünk — így mondja *Brugsch* — dél felé, a Nilus zuhatagai és vizeségei felé, egészen be a későbbi aethiopiai birodalom szívébe, annál inkább eltűnik a fennmaradt emlékekről és leletekről az ókor bélyege, annál inkább mutatkozik a művészetnek, ízlésnek és szépségnek hanyatlása. Végre az aethiopiai művészetből teljesen hiányzik minden önálló sajátosság. Már az első látásra meggyőződhetünk arról, hogy az aethiopiai műemléke-



ken semmi egyéb fel nem ismerhető, mint az eredetileg egyiptomi művészeti irány a legnyersebb felfogásban és legkontárabb kivitelben. Úgy a tudomány, mint a művészet terén az egyiptomiak ismereteinek esetlen utánzása-képen tűnik fel az aethiopiaiak szellemi képességének és művészi fejlődésüknek legmagasabb pontja is“.

Az egyiptologia ezen úttörőinek, Brugschnak, Lepsiusnak és de Rougénak véleményéhez csatlakozik *Dümichen* is; ő is azon elmélet híve, mely szerint az egyiptomiak Ázsiából jöttek Afrikába. De nem a szueczi földszoroson át visz az út, melyen ez a régi kulturnép a Nilus völgyébe jutott, hanem jobban délre, a Báb-el-Mandeb tengerszoroson át, mely az ádeni öblöt a Vörös-Tengerrel köti össze. Itt, a hol az ázsiai és afrikai szárazföld csaknem érintkeznek, itt kell, *Dümichen* nézete szerint, „a helyet keresni, hol a legrégibb átvándorlások történtek Afrika felé.“ Itt az ádeni öböl tájékán, az arábiai félsziget délnyugati szélén, volt *Pun* ország is, mely legrégibb időktől fogva, a mennyire csak a történelem visszaemlékezhetik, mindig a csomópont volt Egyiptom és Ázsia népei közt. Ezen földre vezetí vissza az egyiptomi monda az istenek eredetét is és ott jöhettek be a régi egyiptomiak a Nilus völgyébe.

Vannak olyan tudósok is, a kik a régi egyiptomiakat a babiloniaiaktól elszakadottaknak tekintik. Nagyon is számos és nagyon is benső kapcsolatú érintkezési pont található Babilonia és Egyiptom kultúrájának elemei közt. Már 1892-ben, a mikor még semmit sem tudtak az El-Kab-ban és Abidoszban előkerült őstörténeti leletekről, már kimutatta *Hommel* Frigyes,<sup>1</sup> hogy az egyiptomiak egész kultúrája Babi-

<sup>1</sup> Transactions of the 9<sup>th</sup> international Congress of orientlists, London, 1892.

loniára utal, az egyiptomi kultúra tehát babilon eredetű. Ebből Hommel azt következtethette, hogy az egyiptomiak őshazáját bizonyynyal nem Afrikában, hanem Ázsiában kell keresni és hogy ezen régi kulturnépek bevándorlása a Nilus völgyébe Babilonia határáról (tán éppen Kelet-Arábiából) indult ki. Az átkelés helye természetesen a Báb-el-Mandeb tengerszoros és nem a szueci földszoros, mivel „már Afrikába jövetelükkor meglehetősen kialakult kulturájuknak legrégibb nyomai még egészen világosan kinyomozhatók, még pedig a Nilus folyásán lefelé menőleg El-Kabtól (Hieraconpolis) Abidoszon át Alsó-Egyiptom felé és nem fordított irányban.“<sup>1</sup>

A nyelvtudós is Fáraó népének ázsiai eredete mellett emel szót. Az egyiptomiak nyelve semmiképpen származtatható vagy vezethető le az Afrika belsőjében levő nyelvcsaládoktól, ellenben közeli rokonságot tüntet föl Afrika *északi* partjának lakóival, a libiaiakkal és mórokkal, valamint a Nilus felső folyásától keletre lakó törzsekkel; ezekkel együtt az egyiptomiak egy nagy népcsoportot képeznek, a melynek nyelvei viszont nyelvtani alkat és szókincs tekintetében a sémiták (arabok, szirok, babiloniaiak, asszirok) nyelvével van rokonságban. Brugsch szerint az egyiptomi nyelv szótői és alkatrészei olyan szoros kapcsolatot mutatnak az indogermán és sémi nyelvekkel, hogy csaknem lehetetlen az egyiptomiak és az úgynevezett indogermán és sémi népek közti szoros vonatkozás félreismerése. És Hommel szerint az egyiptomi nem egyéb, mint a babilon semitismusnak praehistoriai elszakadása. De mivel az egyiptomi nyelv szavainak nagy

<sup>1</sup> Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients, 108.

része minden kétséget kizáró módon érintkezik Babilóniának azon nem sémi idiomájával, melyet *sumír* nyelvnek nevezünk, nyilvánvaló, hogy a bevándorlás még azon előidőkben történt, a mikor a sumír még élő nyelv volt, de a mikor már a sémi nyelv olyan formában élt, mely a feliratokból ismeretes babilon-asszir irodalmi nyelvvel megegyezik.<sup>1</sup>

Némelyek azon vélemény felé hajolnak, hogy az egyiptomiak még az ősidőkben elszakadtak a sémitáktól és miután új hazájukba bevándoroltak, az itt talált afrikai őslakókkal *egy* néppé olvadtak össze. E szerint az egyiptomiak a négerek, sémiták és libiaiak keverékének leszármazottjai volnának. Hogy az ilyen összeegyeztető megalkuvás elfogadható-e, alig szükséges vitatni. A történetbölcsészek, kik közelebbről foglalkoznak az emberiség fejlődéstörténetével, nem fogadják el ezt a föltevést. Különben is az ilyen megalkuvás célhoz nem vezet. „Azon kísérlet, hogy az egyiptomi nemzeti sajátságokat idegen eredetű alkatrészek összességébe felbontsuk, egy organikus, fejlődésre alkalmas lény helyébe mechanikai úton létrejött mozaikot helyez, melynek egyes darabjait genezisükben, létrehozójuk fejlődésmenetében kellene ismét vizsgálnunk. Ilyen módon a problémák a céllal ellenkezően az egyiptomi ősidők homályából a törzsek kialakulásának legsötétebb idejébe tolódnak át, melyről éppen semmit sem tudunk“.<sup>2</sup>

Annyit mindenesetre el kell ezekből fogadnunk, hogy az egyiptomiak Afrikának nem voltak benn-

<sup>1</sup> Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients, 110.

<sup>2</sup> Schneider Hermann, Kultur und Denken der alten Ägypter. Leipzig, 1907. p. 5.

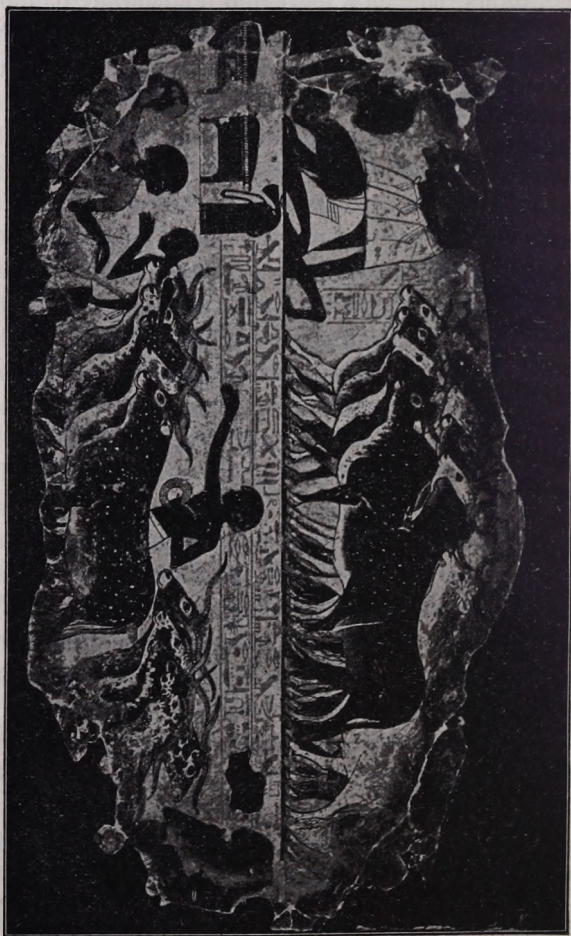


szülöttei. De ha az egyiptomiakat bevándorlottaknak tekintjük és ezt a bevándorlást azokba az előidőkbe visszatoľjuk, melyek a legrégibb fennmaradt babilonai és egyiptomi emlékeket is megelőzik, evvel már hallgatagon annak a theoriának a híveivé szegődtünk, mely Egyiptomra nézve is egy praehistoriai kort fogad el. Nem szabad azonban azon praehistoriai korszakokat, melyeket közönségesen kő-, réz- és bronzkorszakoknak nevezünk, Egyiptomban is ugyanazon chronologiai mértékkel mérni és megítélni, mint másutt. A mi nekünk Európára nézve praehistoriai, nem az Bablioniára és Egyiptomra nézve. Abban az időben, melyet Európában praehistoriai szempontból a hallstadti kornak nevezünk, Egyiptom már csaknem befejezte több ezeréves történetét. Lepsius és Mariette is ugyan makacsul tagadták, hogy Egyiptomban a kőkorszak nyomai találhatók volnának és a terjedelmes anyag daczára, melyet a francia tudós, F. Chabas rendszeresen összehordott és szakszerűen tárgyalt is, mégsem akarják az említett tudósok Egyiptom praehistoriai korának létezését elismerni. 1888-ban Virchow Egyiptomba utazott és a praehistoriai kutatás ezen nagy ismerője azon meggyőződésre jutott, hogy itt „a Deltától az első vizesésekig egy kőkorszaki nép lakott és egyedül ezeknek tulajdoníthatók az itt talált kőtárgymaradványok“. A legutóbbi évek ásatásai be is igazolták Chabas és Virchow feltevéseit.

Hála *Flinders Petrie* (Negade- és Ballasz-i), *Amélineau* (az Abidosz mellett fekvő Om-el-gab dombon) és *De Morgan* (Negadénél végzett) ásatásainak, a tudomány ma már abban a helyzetben van, hogy az egyiptomi képfaragás ősi kezdetére is fényt deríthet.

Az ókori Egyiptom lakói *földműveléssel* foglalkoztak. Az ország gazdasága, jóléte a földművelésen és

14. Thébai falfestmény (Brit. Mus.).



állattenyésztésen épült föl. Képes ábrázolások és hoz-  
zájuk tartozó magyarázó fölíratok ezrei bőségesen

fölvilágosítanak a régi egyiptomiak mezőgazdaságáról és állattenyésztéséről. Búzát és árpát termesztettek; kukoriczát, rizst, hüvelyes veteményeket és takarmányt is bőven adott a föld. Szövő- és festőiparhoz alkalmas növényeket, olajos gyümölcsöket (ú. m. riczinus, sesam, mustár, mák, stb.) és fűszereket is nagyban termeltek. Nagy mennyiségben termeltek zöldségféléket is, ú. m. ugorkát, dinnyét, vöröshagymát, fokhagymát, paradicsomot, káposztát és salátát. Az egyiptomi növényvilág legnagyobbbrészt Ázsiából került oda; az egyiptomi-afrikai talaj sajátos flórája az előidőkben csak néhány vadon tenyésző fára és növényre szorítkozik. Tüskénynövények, ezek közt az ú. n. nilusi ákác, továbbá a Nilus medrében és kiöntéseiben tenyésző papirusz és lotusz, valamint a görögdinnye említendők első sorban. Nagyban űzték a *kertészetet* és *bortermelést* is. Az ó-egyiptomi sírokban található növényi maradványok alapján még az egyiptomi díszkertészet példányaival is megismerkedhetünk; fel kell emléntünk a kék és a fehér *nymphaea*-t, a piros virágú *papaver rhoeas*-t, az ősi gránátalmát, a körömfestéshez használatos *lavsonia inermis*-t, a sárgavirágú *sesbania aegyptiaca*-t, az *acacia nilotica*-t, a szent *persea*-fát, a barnavörös virágú *carthamus tinctorius*-t (valószínűleg evvel festették a mumiaszalaghoz használatos vörössesszínű vásznat), a koszorúfonáshoz alkalmas fűzfát, a *picris coronifolia*-t, a buzavirágot, a szegfűszeget, az olajfát, a szikomórfát, a fügefát, stb.<sup>1</sup> Nagy súlyt fektettek az *iparra* és *kereskedelemre* is. A megmaradt ábrázolások és emlékek mindenütt fejlett iparra és technikára vallanak. Sok ipari talál-

<sup>1</sup> Brugsch H., Die Aegyptologie, 394.



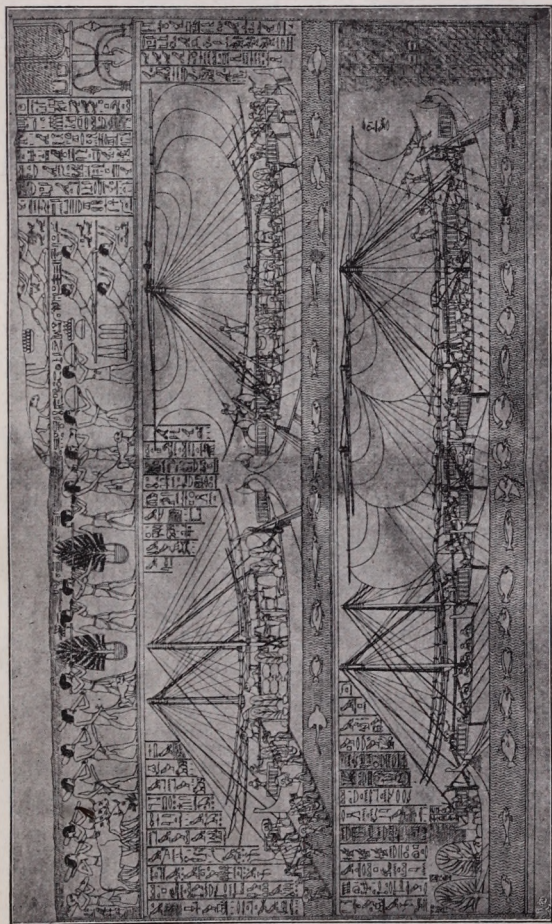
mány rájuk vezethető vissza, pl. az üveggyártás és fayence-készítés. Már korán értettek a kőfaragáshoz,

15. Üveg- és fayence-edények.



a különböző fémeknek, aranyak, ezüstnek, réznek és vasnak olvasztásához; sokféleképen értékesítették a

fát és bőrt is; lent fontak és szövetekké dolgozták fel, stb. Ipari foglalkozásaik körébe tartozott a tégl-



16. Der-el-bahri-i templom ábrázolása.

égetés, kosár- és gyékényfonás, a vászonszövés és fazekasság is. Fő kereskedelmi cikkeik voltak a



gabona és tömjén; még pedig a gabona mint kiviteli termény Ázsia felé, a tömjén pedig mint beviteli czikk Punt országából, Dél-Arábiából. Híres volt főleg a Ha'tsepszut királyné uralkodásának IX. évében végbe ment nagy vállalat, melyről a királyné építtette *Der-el-bahri* templom ábrázolásai és feliratai beszélnek. Öt erős vitorláhajót vitt az egyiptomi társasvállalat, különböző terményekkel terhelve Punt országába és ott békés cserekereskedés indult meg. Gazdag nyeregséggel tértek onnan vissza. A feliratok erről ilyen jelentést tesznek: „Megrakják a hajókat a lehető legnagyobb megterhelésig Punt országának csodálatos terményeivel és az isteni ország különböző hasznos fáival, nagymennyiségű tömjéngyantával, friss tömjénfával, ébenfával, szent gyantával és szemkenőccsel, kutyafejű majmokkal, macskaforma majmokkal, agarakkal, párduczbőrrel, bennszülöttekkel és azoknak gyermekeivel. Sohasem hoztak még ilyent Egyiptom egy királyának sem, mióta a világ van“. Az első utazás Punt országba azonban sokkal korábbi időkbe esik. Egy Hammamatvölgyi sziklafeliratban, mely *Szeankh-ka-ra* király tetteit (körülbelül 2050-ben Kr. e.) örökíti meg, van szó ilyen punti vállalatokról is, melynek vezetésével a király a nemes Hannut bízta meg, a ki így számol be róla: „Elküldtek, hogy hajókat vigyek Punt országába és a fáraónak illatos fűszereket hozzak, melyeket a vörös ország fejedelmei szednek neki félelemből és rettegésből, melyet a faráó minden népben támaszt. Sieba kikötővárosban teherhajókat építtettem, hogy mindenféle terményt összegyűjthessek. És midőn visszatértem teljesítettem a király parancsát, mert hoztam neki mindenféle terményt, a milyent csak találtam a szent ország kikötővárosaiban. Ilyen



azonban még sohasem történt, a mióta királyok vannak és ilyet sohasem vitt végbe egy sem a király vérrokonai közül, a kiket ilyen helyekre küldtek, a napisten Ra uralma óta. És én így jártam el a király nagy kegyessége folytán, melyet irántam tanusított“. Nagyon keresett kereskedelmi cikk volt a Meszmut szemfesték is, melyet a Pitsu (Midian) országában lakó arabok szállítottak. Ezek a sivatag útjain vonultak Egyiptomba, hogy a Nilus völgyének lakosaival cserekereskedést folytassanak. Evvel a festékekkel festették az egyiptomiak szemöldöküket, szemhéjuk szélét és csodálatos szépítésképen mind a két szemük alá egy-egy zöld csikot.

Fontos szerepe volt a *hajóépítésnek* is. Egyiptomnak sajátos két tengerközti helyzete és az országot délről éjszakra hosszában átszelő hatalmas folyam okozta, hogy a hajózás, hosszabb utakra az egyetlen közlekedési eszköz, jelentékenyen kifejlődött. A szállítás célja, a tulajdonos személyisége és a korszakok szerint különböző a hajók nagysága, alakja és felszerelése, és evvel kapcsolatosan elnevezése is. A közönséges folyami hajó neve: *Ua*, a tengeri hajóé *Mer*; a személy- és gabonaszállító hajóé: *Ka-ro*, a nilusi gabona- és áruszállító hajóé: *Usekh*, nagy kőtömegeket és szarkofagokat vontató hajóé: *Sa-t*, stb. Minden nagyobb hajónak volt külön neve is, pl. *Bak-Neteru* (az istenek lelke), *Szeb-Ta* (az ország csillaga), *Kha-m-Men-nofer* (Memphis fénye), *Neb-Heh* (az örökkévalóság ura), *Ib* (borjú), *Merkh-ti* (éjszak), stb. A hajók elnevezésének szokása a régi birodalom koráig vezethető vissza.

A *kézmivesség* is nagyon el volt Egyiptomban terjedve, főleg a királyi dominiumokon és az egyes

templomi kerületekben, a városban és falun ellenben kevésbé. Az emlékeken leggyakrabban ábrázolt és



17. A kézművesség ábrázolása.

a feliratokon legtöbbször említett mesteremberek az arany-, ezüst-, rézműves, a kovács, a fegyverkovács,

a kőfaragó, kőfejtő, kővéső, a kőműves, a fazekas, a hajóács, az ács, az asztalos, az esztergályos, a kocsi-gyártó, a festő, a kosárfonó, a papiruszgyártó, a takács, a szőnyegkészítő, a ruhafestő, a szabó, a bőrgyártó és a szandalkészítő. Mindnyájan osztályok és czéhek szerint voltak rendezve és minden czéh élén állt egy *Mer*, azaz „előljáró“ vagy „mester“.

\*

Az egyiptomiak vidám, derült kedélyűek voltak és az élet örömeit szívvel-lélekkel tudták élvezni. „Ragyogjon vidámságtól az arczod, a míg csak élsz; elhagyta-e egy ember is a koporsó ládáját, miután beletették?“ Ez a bölcs *Ptah-hotep* tanítása a harmadik évezredben Kr. e. Életszabályuk, melyet lakomáknál és ünnepeleken is előadtak, így hangzik.

„Vidám szívvel ne felejts el derülten élni  
 És kövesd szívedet, a míg csak élsz!  
 Tégy fejedre myrrhát, öltözz finom lenruhába,  
 Isten igaz csodaadományaival kendd magadat!  
 Ékesítsd magadat, a milyen szépre csak tudod  
 És ne engedd szíved csüggedni!  
 Kövesd szívedet és örömeidet,  
 A míg csak élsz a földön!  
 Ne aggaszd szívedet,  
 A míg el nem jön hozzád a panasz napja.  
 De az, kinek szívverése elállt, nem hallja a panaszt,  
 És az, ki a sírban fekszik, nem részes a gyászban.  
 Ragyogó arcczal ülj örömnapot  
 És ne maradj csöndben;  
 Mert senki sem viszi magával javait,  
 És senki sem jön vissza, ki már eltávozott“.

Később úgy is formulázták: „Együnk és igyunk, mert holnap már úgy sem leszünk!“

De azért jámborok és istenfélők is voltak. *Ptah-*



hotep így szól hozzájuk: „Ha nagy ember lett belőled, holott előbb alacsony sorsú voltál, és ha kincseket gyűjtöttél, holott előbb nyomorúságban voltál és ennek következtében városodnak legelőkelőbbje vagy, és ha az emberek gazdagságodról ismernek és te hatalmas úr vagy: ne engedd, hogy szíved gazdagságodban elbizakodjék, mert Isten ennek a létrehozója. Ne vesd meg felebarátodat, ki olyan, a milyen te magad voltál, hanem bánj vele, mint magadhoz hasonlóval!”

Becsvágy és büszkeség is jellemző tulajdonságaik közé tartozott; mindenki azon vetélkedett, hogy társait fölülmulja és már az iskolában fölkellették a gyermek lelkében azt a becsvágyat. Az Egyiptomiak általában *nagy súlyt fektettek gyermekeik nevelésére és tanítására*: ebben ismerték föl népéletök előmozdításának egyetlen eszközét. Erényt, könnyörületességet és igazságosságot csepegtettek az ifjúság lelkébe, tanításuknak főcélja a jó modor és az istenfélelem volt.

Kiváló figyelmet érdemelnek ebben a tekintetben egy *Ani* nevű írástudósnak bölcs mondásai, melyek egy hieratikus írással írt papiruszon maradtak ránk:

„Ne fecséreld el a szót; a hallgatni tudó cselekszik legbölcsebben; magadban tartsd gondolataidat! A nagy istenek utálják a zajos ünnepélyeket; csendesen fohászkodjál és szerető lélekkel! Isten vezérli sorsodat, meghallgatja imádat és kedvesen fogadja áldozatodat. Nyujts vizet atyádnak, anyádnak. kik a halál völgyében nyugosznak. Tisztán tartsd mindig a vizet az istenek áldozatai számára; akkor fogadják kegyesen. Soha el ne mulaszd az áldozat bemutatását, még ha hazulról távol volnál is; ekkor fiad is hasonlóan fog veled cselekedni! Ne pazarold az időt

ivással és enyvelgással, és ne szólj rosszat felebarátodról, az ittasság mámorában sem! Te is megbotolhatsz és kitörheted a lábadat; akkor senki sem nyújt neked segédkezet. Ne lépj másnak a házába; legjobb otthon maradni. Ha belépésre szólítanak fel, avval megtisztelnék. Ne nézz körül másnak a házában és a mit szemed lát, arra hallgass és ne meséld el künn. Idegeneknek ne adj szállást és légy óvatos, ha ajtót nyitsz. Gondolj vissza a multra, s a szerint rendezed teendőidet és annak megfelelőleg irányítsad útat. Akkor kapsz helyet a völgyben, hol csontjaid majdan pihennek. Ez lebegjen mindig szemed előtt összes cselekedeteidben. Akkor a vénekhez fogsz hasonlítani és méltó lesz őseidhez, kik mellett majdan nyugodni fogsz. Nincs kivétel; akármilyen nemesen is él valaki, mindenkit utolér a halál.“

A tanulóról való nézetüket híven tükrözi vissza a *hárfásról szóló költemény*, mely az irodalom hanyatlásának korából való és demotikus írásban maradt reánk:

„A tanulásnál fontos dolog az ismételés. A szavak elmondása nem ér semmit, ha úgy történik, hogy az illető nem tudja, vajjon tanult-e valamit, vagy sem; fecsegőhöz hasonlít, kinek van ugyan esze, de nem tud találóan válaszolni, vagy bolondhoz, kinek birtokában van egy könyv, melyben minden bölcsesség bennfoglaltatik, a ki azonban nem tud olyat énekelni, mi örömet szerezne. Csak egyet tud, azt, hogy: „Ehet-ném, ihatnám! Nincs-e valami ennivaló?“

A Sallier-féle papiruszon találjuk a következő bölcs tanokat, melyekre I. Amenemhat király, a XII. dinasztia megalapítója (Kr. e. 1995—1975), oktatta fiát és utódját I. Uzertezen-t:

„Ügyelj szavamra! Két világrész fölött uralkodol

és három birodalmat kormányzol. Légy okosabb elődeidnél! *Kegyesen és szelíden bánj a néppel*, hogy ne féljen tőled. Ne csak a gazdagok és hatalmasok legyenek barátaid! Légy óvatos és senkit se engedj közeledbe, mielőtt hűségéről bizonyosságot nem szereztél!“

Az ó-egyiptomi lélek egyik legszebb vonása az *irgalom a szerencsétlennel szemben*. „Az istenekhez fohászkodni, a holtakat tisztelni, az éhezőknek kenyeret, a szomjazóknak vizet, a mezítelennek ruhát adni“, ez volt az egyiptomiaknak legnagyobb és legszentebb kötelessége.

„Gondolj azon napra, mikor el kell vándorolnod azon Melynek küszöbéről senki sem tér vissza. [országba, Jól fogsz jární, ha igazságosan éltél; Légy azért igaz és gyűlöld a rosszat. Mert a ki az igazat szereti, áldott léssen. Gyáva és hős, egy sem kerül el a sírt, Koldús és gőgös, mind egyenlő léssen. Azért adj bőségesen, a mint illik, Szeresd az igazat és Izisz megáld És boldog öregséget ad osztályrészül.“

Ilyen tanításokat adtak Egyiptomban olyan időben, mely a mi időszámításunkat körülbelül 4000 évvel előzi meg.

De az egyiptomiak sem voltak hijával a hibáknak és fogyatkozásoknak. Az élet küzdelmes munkájában, a melyet a földművelés rótt reájok, gyűlölség, irigység és ármányosság fejlődött ki bennök: olyan fogyatkozások ezek, a melyektől sok ezredéves történetök egész folyamán sem bírtak megszabadulni. Önfejük és csökönyösek is voltak, kapzsis és olykor kegyetlenek is.

Általában bátor és vitéz nép volt, kitartó a háborúban és vakmerő minden veszéllyel szemben. Nagyon szerettek vadállatokra, kivált oroszlánokra vadászni.



Ezen foglalkozásnak nagyon naturalistikus ábrázolása maradt ránk a híres oroszlánvadászati lemezen, az egyiptomi történet legrégibb korszakából, az I. dinasztianak idejéből. Az ókor legnagyobb kulturnépeivel, a babiloniaiakkal, a hettitákkal, de a nyugati és déli népekkel is gyakran folytattak nyílt harcot. A Szinai-félszigetnek egy meredek sziklafalán, mely Maghara völgy fölött emelkedik, Szeneferu király, a III. dinasztia utolsó királya (3200 Kr. e.), van mint harcos ábrázolva, a mint óriás buzogányával földre sújtja a legyőzött ellenséget. Ilyen kisebb csatározások gyakran fordultak elő a Szinai-félszigeten és gyakran keletkezett ezekből rendszeres háború a Kánaán déli részén tartózkodó, fél nomád beduinok ellen. I. Pepi uralkodása alatt Egyiptom uralma egészen Ázsiáig terjeszkedett és Núbia nagy része elismerte Egyiptom fennhatóságát. Még a régi birodalom idejében indultak meg Punt országába vállalatok és már a XII. dinasztia idejében Egyiptom volt a Keletnek vezető állama. Nem olvashatjuk belső felindulás nélkül a hadifoglyok megcsonkításáról szóló tudósításokat és erre vonatkozólag hajmeresztő jeleneteket tárnak elénk a relief ábrázolások Egyiptom történetének legrégibb idejéből. Narmer királynak (I. dinasztia) festékes lemezén látható a király, a mint hivatalnokaitól és jelenyvivőitől körülvéve, lefejezett ellenségeinek holttesteit vizsgálja. Ugyanezen lemez hátlapján Narmer király úgy van ábrázolva, a mint az ellenszegülő ellenség felé sújtja dorongját. Ilyenféle jelenetek gyakran ismétlődnek. A hadi tudósításokban gyakran olvashatjuk, hogy a foglyoknak kezét, lábát, fülét levágják, hogy a levágott tagokat a királynak diadaljelvénnyül átnyujtsák. Az egyiptomiak ebben nem

jártak el másképen, mint a hogy hasonló esetekben a régi Kelet többi népei is cselekedni szoktak és a hogy manapság is néha még eljárnak, ha a harcz furiája elszabadul.

\*

Görög tudósítások alapján sokáig volt az a nézet elterjedve, hogy Egyiptomban általában *kasztrendszer* uralkodott és hogy a fiú köteles volt apja hivatását követni; de ez nem így van. Nagyon gyakran megtörtént, hogy magánember családjának valamelyik tagja állami hivatalt viselt és az sem tartozott a ritkaságok közé, hogy hivatalnokok utódai magánemberek voltak. Szorosan elzárt és születés útján öröklődő rend Egyiptomban csak kettő volt: a *nemesség* és a *papság*; egyébként pedig szokásos lehetett, hogy a fiú apjának mesterségét, üzletét vagy hivatalát átvegye; de erre nézve semmiféle kényszer nem volt, hanem inkább kitüntetésszámba ment, ha a király az apa hivatalát a fiúra átruházta. Áthidalhatlan mélységű örvény választotta el azonban a néptömeget a műveltektől és a polgárok nagy tömegéből legfőbb osztályként vált ki a magasabb műveltségűek csoportja. A szellemi aristokratia sehol olyan tiszteletben nem részesült, mint Egyiptomban. Itt Egyiptomban, a hol a szegény írnok gyermeke a gazdag ember sarjadékával együtt egyformán részesült fegyelemben és bölcs tanításban, „már korán nyert táplálékot az ifjú lélekben az önbecsülés szunnyadó szikrája és korán felébresztették a versengzést a fiúk közt. A szegény ember okos fia remélhette, hogy tudásával magas hivatalok létrájára felkapaszkodhatik, mert életkörülmények és származás nem volt akadály, hacsak az

ifjú szellemi tevékenysége a jövőben szép reményekkel kecsegtetett. Ilyen értelemben nem volt kaszt-kényszer, származása és rokonsága nem akadályozta az okos ember pályájának emelkedését.“ Gyakran olvashatók valamely elhúnyt nemesember sírkövén a következő egyszerű, de felemelő szavak: „Elődei ismeretlen emberek voltak“. Ha fel tudott kapaszkodni a szellemi létrán, akkor polgártársai tisztelték és becsülték és új társadalmi helyzetével járó rendi emelkedése szüleiére is átszármazott. Sok ilyen eredetű nemesember volt. A legjobbak egyike *Ti* volt. Az írárok, melyek szent jelekkel vésvé Memfisben sírjának falát díszítik, ékesszólón hirdetik ezen ember nagy értékét. Először mint írnok szolgálta urát, azután a királyi cancellaria vezetője lett, a király munkáit vezette, több papi méltóságot viselt és végre a király veje lett.

Ha a kasztrendszer nem is volt általában szokásos, mégis az uralkodó osztály és a köznép között nagy különbség mutatkozott. A népet „fölényesen megvetették és el kellett tűrnie, hogy keserves izzadság árán piszkos munkával keresse meg mindennapi kenyerét. Gyermekségétől haláláig életének sem fénye, sem színe nem volt, a bottal és az uralkodó osztály parancsaitól folyton fenyegetve“. A köznépnek nem volt semmi önállósága. Az uralkodó osztály a nemes-ség volt és ennek törekvése oda irányult, hogy a népet minden önállóságtól megfoszszák.

Minden szolgálati viszony alapja a föltétlen engedelmesség volt; ennek támogatására a botnak is megvoltak a jogai.

Az üdvözlés, az udvariasság külső jele, a meghajlás volt és a karok felemelése. A király előtt a földre feküdtek és a királyi kegy és leereszkedés legfőbb



jele az volt, ha a király megengedte, hogy lábát megcsókolják és nem engedte meg, hogy az illető a földet érintse.

\*

Nagyon kevés gondot fordítottak az egyiptomiak házaik fekvésére és építésére. Nagyon csodálatos, hogy a királyi palotáknak legcsekélyebb nyoma sem maradt meg. A lakásokat, úgy látszik, naponszáritott nilusi sártéglákból készítették. Az előkelő emberek — képes ábrázolásokról látjuk — falusi házakban laktak, melye-



18. A király üdvözlése.



19. Egyiptomi lakoma. Thébai falfestmény (Brit. Mus.).



ket sűrűn fásított kertek közepén, többnyire fából építettek. Annál nagyobb kényelem mutatkozott a lakások berendezését illetőleg; szőnyegek és gyékényfonatok voltak a falakon és a padozaton, nyugágyak, székek, asztalok, szekrények, virágtartók, vizes- sörös- és boroskancsóknak való állványok, hangszerek és sok más felszerelés bővében volt. A konyha és élelőtár a többi lakosztálytól el volt különítve.

A lakásnak egészen külön része volt a női lakosztály. A szegényebb sorsú asszony maga látta el háztartását és gyakran részt vett férjének könnyebb munkáiban is. Az előkelő asszonynak nagyszámú szolgálószemélyzete volt és idejét a toilette-gondok, ének, táncz, zene és vidám lakomák töltötték be; ruhái finom, átlátszó bisszusz-szövetből voltak, fejét gazdag fürtű paróka fedte és szalagok, lotoszkoszorúk ékesítették.

A régi egyiptomiak *viselete* nagyon egyszerű volt, alig felelt meg a legegyszerűbb szükségleteknek is. Bőr- vagy gyapjúszövetkötény, övvel a lágyék köré fogva, volt a férfi összes ruházata. Csak az előkelőbbek viseltek a kötény helyett tökéletes lágyéktakarót, a nemeseknek pedig még ezenkívül oroszlán- vagy párduczbőr is volt csipőjük körül. Az asszonyok hosszú, szorosan testhez álló inget viseltek, még pedig olyan átlátszó szövetből, hogy az idomok mind áttetszettek rajta; de ez sem takarta az egész testet, hanem a mell alatt kezdődve a bokáig ért, úgy hogy a mell fedetlen maradt és az egész ruhát két vállszalag tartotta egybe; a felsőtestet gazdag nyakék díszítette. A gyermekek ellenben, a gazdagok és nemesek is, egészen meztelenül jártak és csak az ifjúkorba léptekor vett fel az előkelő ember gyermeke a lágyéka köré övet.

Hajukat és szakállukat leborotvták, csak a gyer-





mekeknek hagytak meg oldalt egy hosszú fürtöt. Saját hajuk helyett parókat viseltek, mely rendesen apró fürtös volt; csakis nagy méltóságok viselői és a király viseltek mesterséges szakállt állukon. Az asszonyok meghagyták a maguk haját és azt vállukra és hátukra hosszan leomolva viselték.

A középső birodalomban — főleg a XII. dynastia idején — annyi változás állt be a ruházatban, hogy a férfiak a rövid kötény fölött még egy hosszabbat viseltek; a nők pedig sajátságos, szalagokkal átfont hajviseletet kaptak fel.

Az új birodalom kezdetén (Kr. e. a XVI. században) a férfiak is inget viselnek a felső testükön, az asszonyok pedig szűk ruhát, melyen bő köpeny van átvetve; mindkét nem viseletében a felsőruha sok redőbe szedett, finom lenszövetből készül. Megváltozik a hajviselet is. A férfiakra nézve jellemző a síma hajpántos frizura a fejen és kis fürtök a vállon.

I r o d a l o m : E. *Amélineau*, Les nouvelles fouilles d'Abydos. Paris, 1899—1902. — F. W. von *Bissing*, Geschichte Aegyptens im Umriss von den ältesten Zeiten bis auf die Eroberung durch die Araber. Berlin, 1904. — H. *Brugsch*, Die Aegyptologie. Leipzig, 1891. — H. *Brugsch*, Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte. Leipzig, 1879—80. — H. *Brugsch*, Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler, 3 Bde. Leipzig, 1857—60. — H. *Brugsch*, Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen. Leipzig, 1877. — H. *Brugsch*, L'exode et les monuments égyptiens. — H. *Brugsch*, Reise nach der grossen Oase Khargêh. Leipzig, 1878. — H. *Brugsch*, Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum. Leipzig, 1883—91. — E. A. W. *Budge*, A History of Egypt. London, 1902. — J. F. *Champollion*, Lettres écrites d'Égypte et de Nubie. 1829. — J. F. *Champollion*, Monuments de l'Égypte et de la Nubie. Paris, 1835—45. — J. *Dümichen*, Flotte einer ägyptischen Königin. Leipzig, 1868. — J. *Dümichen*, Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler. Leipzig, 1865—66. — J. *Dümichen*, Geschichte des alten

Aegyptens. Berlin, 1878 — G. Ebers, Aegypten in Bild und Wort. — G. Ebers, Aegyptische Studien und Verwandtes. Stuttgart, 1900 — A. Erman, Aegypten und ägyptisches Leben im Alterthum. — R. Forrer, Achmim Studien. Strassburg, 1901. — R. Hartmann, Die Völker Afrikas. Leipzig, 1879. — Fritz Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. München, 1904. — I. Krall, Das Land Punt Wien, 1890. — R. Lepsius, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. — R. Lepsius, Über die mit den Nomenlisten verbundenen geographischen Namenreihen (Zeitschr. für ägypt. Sprache 1865). — I. Lieblein, Handel und Schifffahrt auf dem Rothen Meere in alten Zeiten. — A. Mariette, Deir-el-bahari Leipzig, 1877. — A. Mariette, Les listes géographiques des pylones de Karnak. Leipzig, 1875. — G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Paris, 1895. — Ed. Meyer, Geschichte des alten Aegyptens. Berlin, 1887. — W. M. Müller, Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern Leipzig, 1893. — Ed. Naville, The Store City of Pithom and the route of the Exodus. London, 1885. — Charles Palanque, Le Nil à l'époque pharaonique. Paris, 1903. — W. M. Flinders Petrie, Excavations of Abydos. London, 1902. — W. M. Flinders Petrie, The races of early Egypt. London, 1901. — Prokesch-Osten, A: Nilfahrt bis zu den zwei Katarakten. Leipzig, 1874. — L. Reinisch, Ein Blick auf Aegypten und Abessynien. Wien, 1896. — Carl Ritter, Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen. — I. de Rougé, Textes géographiques du temple d'Edfou (Revue Arch. Paris, 1875). — Emil Schmidt, Über alt-und neuägyptische Schädel. Leipzig, 1885. — Hermann Schneider, Kultur und Denken der alten Aegypter. Leipzig, 1907. — G. Schweinfurth, Im Herzen von Afrika. — G. Schweinfurth, Steinzeitliche Forschungen in Ober-Aegypten (Zeitsch. f. Ethnologie 1903). — G. Steindorff, Die Blütezeit des Pharaonenreichs. Leipzig, 1900. — A. Wiedemann, Die neuesten Forschungen zur altägyptischen Geschichte. Leipzig, 1898. — A. Wiedemann, Die Rassen im alten Aegypten (Umschau VIII. Nr. 4. u. 5.). — I. G. Wilkinson, Topography of Thebes, and general view of Egypt. London, 1835. — F. Wönig, Die Pflanzen im alten Aegypten, ihre Heimat, Geschichte, Kultur und mannigfache Verwendung. Leipzig, 1890.

## II.

### AZ ÁLLAM SZERVEZETE ÉS A KÖZIGAZGATÁS.

Semmi kétséget nem szenved, hogy az ország eredetileg nem volt egységes birodalom. Minden városi kerület önmagában úgy politikai, mint vallási tekintetben zárt egész volt. Minden kerületnek meg volt a maga istensége, saját külön szentélye és önálló főnöke is, a ki — úgy mint Babiloniában a *patíszi* — a királyi és papi hatalmat egyesítette egy személyben. Ezek a kis államok valószínűleg sokáig küzdöttek egymással és versenyeztek az elsőségért, míg végre ennek az lett a következménye, hogy egyes kisebb kerületekből egy nagyobb alakult ki és ennek az a város lett a középpontja, a melynek fejedelme győzedelmeskedett. Így keletkezett idővel két nagy birodalom: a Delta környékén az „északi állam“, és a „déli állam“ a Nilus völgyén végig a núbiai határtól Faijumon alulig, az az Alsó Nilus völgye, mely a mai Kairótól a folyam mentén felfelé az asszuáni víz-esésekig terjed. Az északi állam fejedelmének *Báti* volt a címe és fejdiszül egy sajátos *vörös főkötő-félét* viselt, Alsó-Egyiptom „vörös koronája“-t. Székhelye északon a nagy Burlusz-mocsár szélén fekvő *Dep* városa volt, melynek istennője az uraeus-kigyó





Istennő, Alsó-  
Egyiptom koro-  
nájával a fején.

IX. Ptolomaeus,  
a kettős koroná-  
val díszítve. \*

Istennő, Felső-  
Egyiptom koro-  
nájával a fején.

20. IX. Ptolomaeus király megkoronáztatása (Edfui dombormű).

képében tisztelt *Uaczit* volt és azért a várost gyakran nevezik „Uaczit lakása“-nak, görögül pedig „Buto“-nak. Az északi állam czimere a *papirusz*. A déli birodalom, azaz Felső-Egyiptom királyának czime „*Szúten*“ és fején fehér s'sakot viselt, Felső-Egyiptom „fehér koronája“-t. Székhelye Nekhebt városa volt, a mai Elkab, a görögök Eileithyá-ja; védő istennőjének neve szintén Nekhebt, a ki keselyű képét viseli, körmei közt tartva a király pecsétgyűrűjét. A déli állam czimere a *lotoszvirág*.

Évszázadokon keresztül egymástól teljesen független volt a két ország, míg végre egységes állammá egyesültek. De ezen egyesülés nem volt olyannemű, hogy a két birodalom teljesen egybeolvadt volna, hanem inkább olyan *perszonál-unio* jellegű volt és a két birodalom kormányzata ezután is egymástól külön volt választva. Hogy ezen egyesülés békés úton történt-e, vagy pedig hódítással jött létre, azt nem tudjuk. Az bizonyos, hogy a mozgalom délről indult ki és valószínűleg *Mena* volt az, ki a végleges egyesítést végbe vitte és valószínűleg ő volt az első, ki a kettős koronát, a déli fehéret és az északi vöröset a fejére tette.

Egyiptom története, a meddig mi ismerjük, már a két állam egyesülésével, mint alapténynyel kezdődik, élén az istenhez hasonló fáraó áll, a kinek büszke czíme: „Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a ki mindig és örökké életet ad, mint atyja Ra, naponkint.“ Az egyiptomiak szemében a király tehát bizonyos tekintetben isten volt és mint ilyent, Ra egyenes leszármazottjának tekintették. Ő a napisten földi képmása és ilyenként tisztelték is. Később még az is szokásba jött, hogy az élő uralkodóknak is már tem-

plomot építettek és velük valóságos kultust űztek. A nép „Hórusz“-nak, vagy „jó isten“-nek is nevezte, néha „Felség“-nek és úgy beszélt róla, mint uráról és parancsolójáról. A király megszokásosabb elnevezése — később az egyedül szokásos — a „*Per-ao*“ név, azaz „nagy ház“ vagy „magas kapu“, ebből származott bizonyt a hebraeusok használta „Fárao“ név is.

Minden király trónraléptekor öt czímet kapott, ú. m. 1. „*Hórusz*“, néha még a „*Ka nekht*“ jelzéssel (a győzelmes, vagy az erős bika); 2. „*Szemá-tauí*“ (a két diadem ura, t. i. Alsó- és Felső-Egyiptomé), a déli és éjszaki ország uralmának jelképéül; 3. „*Hór-núb*“ (az aranyos Hórusz), mely czim a királyt, mint a külellenség legyőzőjét ünnepli; 4. „*Szúten-Báti*“ (Felső- és Alsó-Egyiptom királya); 5. „*Sza-Ra*“ (Ra fia). A király trónraléptekor új nevet is kapott, úgy hogy ettől kezdve két neve volt, a kitüntető vagy királyi neve, melyet mint király kapott és mely a Szúten-Báti czim után következett és a családi neve, melyet mint Sza-Ra ezután is használt. Így pl. III. Thutmozisznak, mint Hórusznak a neve: „az erős bika, mely Thebában ragyog“; mint a két diadem urának a neve: „a királyság gyarapítója“; mint aranyos Hórusz: „diademektől ragyogó“, mint Felső- és Alsó-Egyiptom királya: „Men-Kheper-Ra“ és mint Ra fia: „Thutmesz“. Mindezen nevek közül csak az utolsó az ő tulajdonképeni neve, melyet neki születésekor adtak és melyen uralkodása előtt szólították, azaz a családi neve, holott a többi jelzést „Men-Kheper-Ra“ nevet is csak a trónraléptekor kapta. Uralkodása folyamán ezekhez még más czimzések is járultak, pl. *neb-tauí* (két ország ura) vagy *neter-nefer* (a jó Isten)



stb. Az új birodalom idején már ezek a címek nem elegendők, hanem a király nevéhez még cikornyás himnuszok is fűződnek, hogy ilyen módon is kifejezzék iránta hódolatukat. Így pl. II. Ramszesz uralkodásának harmadik évéből kelt felirata így kezdődik:

Ő Felsege uralkodásának III. évében: ő a Hórusz, az erős bika, a Maat (igazság)-istennő szeretettje; ő a két diadém ura, ki Egyiptomot megvédi és a barbárokat megfékezi; ő az arany Hórusz, években gazdag, diadalokban nagy; Alsó- és Felső-Egyiptom királya „Uszt-maat-Ra, szotep-n-Ra“, Ra fia, „Rameszszu, mer Amon“, a ki örökké életet ad, a kit a thebai Amon-Ra szeret és a ki naponta ragyog a trónon az élők közt, mint atyja Ra. Ő a jó Isten, a Délnek ura, Edfu templomának tarkatollú Hórusza, a szép ezüst harkály, a ki Egyiptomot szárnyaival védi — az erő és győzelem vára — Hórusz isten, Szét isten. Születése napján ujjongás volt az égből; az istenek azt mondták: mi nemzettük; az istennők azt mondták: tőlünk származott, hogy Ra királyságát vezesse; Amon mondá: én hoztam őt létre, evvel az igazságot újra helyreállítottam, a föld most már meg van erősítve, az ég vidám, istenek elégedettek ő miatta — szelleme hatalmas Núbiában és a rettegés tőle Kary országáig ér; neve minden országban megfordul diadalai miatt, melyet karjai szereztek — Felső- és Alsó-Egyiptom királya „Uszt-maat-Ra, szotep-n-Ra“, Ra fia „Ramesszu mer Amon“, a ki örökké ad naponta életet, mint atyja Ra“.

Ilyen dagályos és üres hangzású volt a királyok titulaturája a Kr. e. XIV. sz. közepe óta.

A királyi hatalom jelvényei:

1. A *korona*, tulajdonképpen kettős korona, azaz Felső-Egyiptom fehér és Alsó-Egyiptom vörös koronája; ez a korona fejezte ki, hogy a király „mindkét ország egyesítője“ és egész Egyiptom ura. Ezenkívül gyakran viselt bőrből vagy szövetből készült kék süveget is, vagy lenszövetből készült fejkendőt, mely elöl két sarlóval a vállra esik és melynek hátsó vége mintegy fonalba csavarva a háton lóg le.

2. Az *uraeus-kígyó*, a mely a király homlokát ékesítette, mintegy annak a jeléül, hogy a király bármikor kész ellenségeit megsemmisíteni. Ez volt a királyság tulajdonképeni jelvénye.

3. A *kampós bot*.

4. Az *ostor*.

5. A *sarlóalakú kard* (neve: khopes).

6. A „*nagy trón*“, mely karcsú oszlopos és kígyókkal koszorúzott mennyezet alatt állt, oroszlán-lábai voltak és a király hatalmát megérezékitő különféle szimbolumokkal volt díszítve.

7. A királyi ruházatra is kiterjedt az udvari szer-tartás szabályzata. Ez egy kötény volt, a csipő köré csavarva, ezt elöl egy sajátságos, bő, háromszögletes elálló ruhadarab (az ú. n. királyi kötény) takarta. Gyakran még finom himzésű, királyi kígyókkal díszített keskeny pánt is járult még hozzá. A kötényt öv szorította a testhez és erről hátul hosszú oroszlán-farok lógott le.

Sehol a történelemben nem szövődik olyan bensőleg egybe a királyság fogalma a nemzeti monarchiával, mint Egyiptomban. Azért részesült a királyság az Egyiptomiak részéről oly túlzott tiszteletben.

Az ő szemükben a király nemcsak az állam feje, hanem a „jó isten“ is, „kinek jótéteményei minden-

hova elhatolnak; a ki védelmet, állhatatosságot, életet, egészséget, a szívnek örömet ad és főleg a jog ura, minden igazságszolgáltatás megtestesülése és kút-



21. Menkauhor király.

feje, a ki minden alattvalójának igazságot oszt, a gonoszt megbünteti, a gyengét megvédelmezi.“ A királyi palota minden földi pompa és minden elgondolható gazdagság összpontosítása. A király akarata törvény volt; korlátlanul rendelkezett alattvalóinak



élete és javai fölött. A ki a királyhoz közeledett, annak földre kellett előtte, mint valamely istenség előtt borulnia. Pompás díszöltözetben, legelőkelőbb tanácsosaitól körülvéve fogadta a király a belépőt, a ki a fáraó színe előtt azt hitte, hogy isten előtt van. Kiváló kegyjele volt már az is, ha a király megengedte a belépőnek vagy hozzá közeledőnek, hogy a lábát csókolja meg és ne a földet. Olyan nagy volt a tisztelet a király iránt, hogy minden hozzá intézett megszólítást hosszabb himnusszal vezették be. Ha a király valamelyik tanácsosát magához szólította, hogy tőle valamilyen ügyben tanácsot kérjen, akkor nem volt elég, hogy hódoló meghajlással kezdje meg beszédét, hanem csodálatát a király iránt hosszabb himnuszban kellett kifejeznie és csak azután felelhetett a hozzá intézett kérdésre. Ezen beszéd rendesen ilyenformán hangzott:

„Rához hasonlítász mindenben, a mit cselekszel; minden a mit szíved kíván, megtörténik. A mit éjjel kívántál magadnak, az hajnalhasadtakor már meg is történt. Sok csodás cselekedetedet láttuk, a mióta a két ország királyává koronáztak, és sem nem hallottunk, sem nem láttunk semmit, a mi ezeket megközelitené. Minden, a mit szádból kibocsátasz, Harmakhisz szavaihoz hasonlít; a te nyelved mérleg és ajkad pontosabb Thot mérlegének helyes nyelvénél. Milyen utat nem ismersz? Ki teljesítette volna úgy, mint te? És hol van az a hely, melyet te nem láttál? Hiszen nincsen olyan ország, melyen át nem haladtál volna, és a mit nem láttál, az még is behatol füleidbe. Mert te kormányoztad ezt az országot és te uralkodtál, még mikor anyád méhében voltál, az uralkodó hercegnő gyermekének méltóságával. Neked adták

elő a birodalom ügyeit, még a mikor fürtös gyermek<sup>1</sup> voltál. Te voltál a sereg ura, még a mikor csecsemő voltál. Ha így szólsz a vízhez: „Jőjj fel a hegyre“, akkor előjön az oczeán, alig hogy beszéltél, mert tagjaidban Ra lakozik. Te atyádnak, a heliopoliszi Átumnak vagy földi képmása. Az ízlés istene van a szádban, a megismerés istene szívedben, a te nyelved trónusa az igazság temploma és ajkaidra isten ült. A te szavaid naponta beteljesednek és szíved gondolatai megvalósulnak, mint Ptah gondolatai, ha műremekeket alkot. Örökké fogsz élni és mindig teljesíteni fogják gondolataidat és szavaidnak engedelmeskednek“.

A király törvényes hitvesének neve nem csak *Hemt-szúten* (királyi feleség) volt, hanem *Hemt-núter* (isten neje) is és férjének minden czimének, méltóságának és kitüntetésének részese volt. Külön palotája és udvartartása volt; a palota különválasztott része volt a *Khent*, a hárem, a melynek asszonyai a királyi párt ünnepségek alkalmával énekkel és tánczczal voltak kötelesek mulattatni és ezek közül a *Meni-hemt*-ek, a dajkák voltak a legelőkelőbbek. Ezen névvel azonban nemcsak azokat illették, kik a gyermeket testi táplálékkal látták el, hanem a szellemi táplálóit is, a nevelőket és nevelőnőket is dajkáknak nevezték. Egy szoborfeliraton a következő szavak olvashatók: „Örökös fejedelem, Alsó-Egyiptom királyának kincstárnoka, Felső-Egyiptom királyának kiválasztott barátja és táplálója, Alsó-Egyiptom királyának Pszametikh uralkodónak dajkája“. Pahir, I. Amenhotep idejében El Kab fejedelme, Uodmesz

<sup>1</sup> A fürt volt a trónörökös külső ismertető jele.

királyfi dajkája volt, és Sonmut, Khnomtameru királyné kegyencze, Ranofru királyfi dajkája volt.

A királyné férje halála után is szerepelt az udvarnál és mint „királyi anyá“-nak külön kormányzatú földbirtoka volt.

\*

A trónralépés nagy pompával járt. A koronázási ünnepélyeknek fontos mozzanata volt a nagy felvonulás *Min* földmivesisten tiszteletére. A királyt diszes hordszéken, mennyezet alatt viszik *Min* templomához. Előtte három pap lépked, ketten tömjénserpenyőkkel, hogy a levegő a király előtt tömjéntől legyen illatos és az előimádkozó, a ki a szokásos imákat könyvből recitálja. A királyfiak és hatalmas fejedelmek elől haladnak és a menet élén dobosok és trombitások mennek. A királyi mennyezet mögött ment a katonaság, királyi hercegek vezetése alatt. A templomba érve a király a terrasszra megy és ott várja be az eléje kijövő *Min* istent, a kinek szobrát diszes emelvényen húsz pap hozza. Egy fehér bika, *Min* szent állata, és sok pap a királyi jelvényekkel és királyi ősök képeivel mennek a menet előtt. A mikor ez a felvonulás elér a terrasszra, hol a király az istenszobor megérkeztét várja, a papok négy ludat röpitének szét a világ négy tája felé, hogy ilyen módon tudassák az istenekkel, hogy a király Felső- és Alsó-Egyiptom koronáját birtokába vette.

Miután ez megtörtént, a király elődeinek szobra előtt áldoz és az is bizonyos kijelölt szertartás szerint történik. Arany sarlóval levág egy kévét, melyet egyik pap nyújt neki, és a fehér bika elé szórja, mintegy első termésként az ő uralkodása alatt. Azután az istenszobor előtt tömjénez, mialatt a papok ima-



formulákat mondanak el. Evvel a szertartás befejeződik és azután az udvar és a magas állami méltóságok viselői szerencsét kívánnak.

\*

Minden egyes kerületnek megvolt a maga kerületi fejedelme vagy helytartója, a kik ezt a büszke címet viselték „első a király után“. Ezeknek kettős hatáskörük volt, jogi és közigazgatási: bírák és kerületi főnökök voltak egyszerre. Néha olyan nagy volt ezen kerületi fejedelmek hatalma, hogy velük szemben a királyi hatalom megbénult és a kerületi hatalmasságok önállóságának javára mindjobban háttérbe szorult. Különösen visszás volt ez a helyzet a középső birodalom korában. I. Amenemhat nem tudta hatalmukat megfékezni és rá kellett állnia, hogy nekik adja a kerületeket, melyeknek önálló független urai voltak. Ezáltal a király hatalma sokkal szűkebb körű lett, mint annakelőtte és az okiratokat nem csak a törvényes király uralkodásának évével, hanem a kerületi fejedelmekével is keltezték.

Ezeken kívül még sok méltóság és hivatal volt a királyhoz és udvarához csatolva. Két legfontosabb hatáskör a pénzügy és a polgári rendtartás volt; az utóbbihoz tartozott az igazságszolgáltatás is. A legfőbb méltóság a *Táti* (nagyvezér) volt, a ki az egész közigazgatás ~~feje~~, a kormányzó, „Dél és Éjszak nagyjainak Elseje, a második a király után“. Ő volt a főbíró, „a hat nagy ítélőház feje“, melyekben „titkos szavakat mérlegelnek“. Különösen a fővárosra kellett gondját kiterjesztenie, a miért „városi parancsnok“-nak is nevezték. Mivel ezen hivatal viselője egyúttal a király helyetese is volt, gyakran előfordult, hogy a királynak egyik

fia viselte ezt a hivatalt. Ebben az esetben az „*Erpa-ti*“ (örökös fejedelem) büszke czímét viselte, melyet később minden királyfinak és fővezérnek megadtak.

Az egész birodalom legfőbb állásainak egyikét a *főkincstárnok* töltötte be; ő volt az összes pénzügyek vezetője; hivatalos működésének főhelye a *per-héc*z (ezüst ház) vagy a kincstár volt. Másik fontos pénzügyi tisztviselő volt az „isten kincstárnoká“-nak nevezett hivatalnok, a kinek tiszte volt, az államkincstár tulajdonához tartozó birtokok, főleg kőfejtők és bányák kezelése, még pedig nemcsak a belföldieké, hanem a külföldi birtokoké is, azért gyakran viseli az „összes barbárok titkos tanácsosa“ czímet, néha a „*kőbányák főfelügyelője*“-nek is nevezik.

A pénzügyhöz tartozik a „folyamrendőrség irodája“ is; ennek főhivatalnokai: a főtitkár, a főkönyvelő, a „csatornatorkolatok főfelügyelője“ és még a „*kőbányák főfelügyelője*“ is.

A birodalom főméltóságai közé tartozott még „az összes királyi munkák előjárója“, továbbá a főbíró is, a ki egyszersmind az egész igazságügynek volt a feje.

Mi sem történhetik azonban az országban a király beleegyezése nélkül. A királyi „kamara“ volt az egész állam középpontja, oda intézte valamennyi főtisztviselő a jelentéseit. Minden ügyben a király döntött, ha előzetesen tanácskozott is a környezetében levő kipróbált szolgálival. Ha tolvajokat letartóztattak, a kik a pör folyamán bűnösöknek bizonyultak, a törvényszék nem hozhatott maga ítéletet, hanem a fáraónak tett jelentést és ez határozta meg a büntetést, A fáraó volt a *Szemen ha-apu*, vagyis a törvények fenntartója és mint ilyen, *Thot* istenhez, a földön az igazság és igazságosság isteni képviselőjéhez, volt

hasonló. Az igazság szeretete, az igazság keresése, a hazugság gyűlölete és az igazságtalanság megbüntetése a fáraó tiszte volt. A törvény az ő védelme alatt volt, az erkölcsi törvények, melyek rang, kor és nemi különbség nélkül az emberek egymásközi viszonyára vonatkoztak, és melyek a „maguk egészséges voltában az emberi jogok és kötelességek méltányos felfogásán épülnek fel“. Nemcsak a bűnösökre vonatkozó tilalmakról van ezekben szó, hanem sokkal magasabb értelemben a szeretet és irgalom tilalmairól. Tiltva volt a hazugság, lopás, rablás, gyilkolás, fajtalankodás, házasságtörés, megfertőztetés, mértékek és súlyok megkisebbitése, a földmérőjelek megváltoztatása, a víz folyásának elvágása, a folyamon átkelés megakadályozása, a táplálék megvonása, az erőszakosság, a hirtelen harag, a fellobbanás, a csacsukaság, a kotnyelesség, az önfejlőség, a döllyfösség, a süketség színlelése és az igazság elöl elzárkózás, könyvek fakasztása, a szolga leszólása az ura előtt, az ország istenének, a királynak és atyának átkozása, az istentelenség, az áldozati adományok ellopása, meglopása vagy kicserélése, szent állatok megölése, a múmiák burkolatának lefejtése és ellopása és mindenféle gonosz cselekedetek elkövetése. A vádlott felmentését a következőképpen fejezték ki: *maa-khrú* „igaz a szózat“.

A hivatalnokot megillető czimzések legmegszokottabbjai a következők:

Ímá = Kegyelmes

Meikh = Barát

Méri = Szeretett

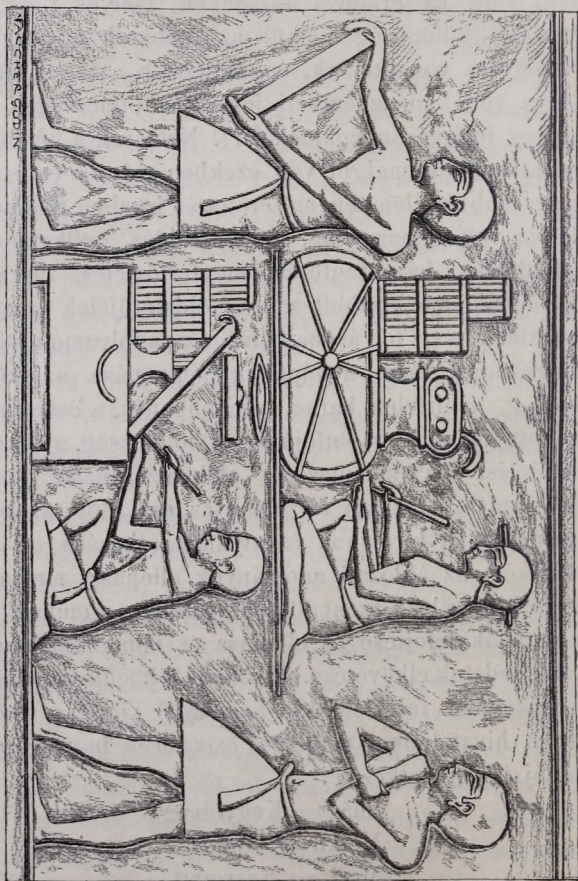
Ímakh = Méltóságos

Ur = Nagyságos

Hézi = Tekintetes.



Hogy valaki az állami szolgálatban nagyobb állásra, méltóságra szert tehessen, annak az olvasás, írás, számolás és a szent irodalom általános ismerete



22. Egy egyiptomi hivatal személyzete.

volt az előfeltétele. Az írás ismerete és a gondolatoknak orthographiailag helyes kifejezése elkerülhetetlenül szükséges volt a hivatalos pályán. Hogy

mekkora súlyt fektettek az -ókorí Egyiptomban az írástudásra, mutatja a Krisztus előtti XIII. századból való levél, a melyet egy tanító intézett tanítványához: „Az irlók hívatása fölötte áll minden más emberének. Írásbeli munkája nem esik adó alá és nem vetnek reá illetéket. Légy ezzel tisztában“.

A későbbi időben általános szokássá vált, hogy aki a tisztviselői pályára akart lépni, idejekorán egy főbb tisztviselő fölügyelete alá került és pedig nemcsak azért, hogy a gyakorlati szolgálatot megtanulja, hanem nevelés és tudományos kiképzés céljából is. Természetes tehát, hogy a legszorgalmasabb ifjú sem érhet el semmit előljárója akarata ellenére. Csak egy eszköz használt, a mire már az öreg Ptah-Hotep tanított: „Hajlítsd meg hátadat előljáród előtt!“

Bizonyos hivatalok és méltóságok, főleg a nomárkh vagy fejedelem állása, egyes előkelő családokban régtől fogva öröklődtek; de az örökösödési jog nem apáról fiúra szállt, hanem az apáról a legidősebb leányra és erről annak fiaira, úgy hogy az örökösödési jog az anyai nagyapára vezethető vissza. Így pl. Khnum-hotep, Nehera fia, a ki II. Amenemhat alatt (tehát a XX. sz.-ban Kr. e.) volt kerületi fejedelem, ezen méltóságot anyjának, Beketnek köszönhetle, a ki — a Beni-Hasszánban talált feliratok szerint — egy örökös kerületi fejedelemnek volt a lánya. Ez említett felirat 1—3. sorai a következők: »II. Amenemhat szentsége emelt engem fel a keleti vidékek örökös urává és gondozójává, Hórusz papjává, és anyám atyjának örökösévé Menat-Khufu városában«. Végre a 63—79. sor így hangzik: „Az én anyám az örökös úrnői méltóságba jutott és mint Makh kerület fejedelmének lánya Hat-Szehotep-ab-ra váro-

sába jött, hogy városok örökös urának és fejedelmének anyjává legyen. Megörült a király szíve, Felső-Egyiptom urának szíve, és el volt ragadtatva Alsó-Egyiptom ura, a mikor egyesítette őt Nebera fejedelemmel, a nagyrabecsülttel. II. Amenemhat vezetett be engem mint úri gyermeket anyám atyjának fejedelmi örökébe, az ő igazságszeretetének nagyságához képest. És II. Amenemhat király Menat-Khufu városának főnökévé tett a 19. évben“. Az ilyen családok legkiválóbb székhelyei: Memfisz, Thinisz, Théba, Elefantine, Tánisz, Bubasztisz, Szaisz, Mendesz, Szeben-nítusz voltak. Ezen városok tekintélye kerületi fejedelmük hatalmával növekedett és helyi istenségeik időszakos vezető szerepe is (pl. Ptah Memfiszbén, Ámon Thebában, Khnum Elefantinében stb.) az ott székelő fejedelmi családok politikai hatalmával és tekintélyével volt kapcsolatban.

Bizonyos tekintetben a papságot is az állami hivatalnokvilághoz sorolták. Még a legmagasabb papi méltóságokat is a király nevezte ki. Azért tekintették magukat a főpapok is a »király szolgálí«-nak és gyakran dicsekedtek avval, hogy „uruknak szívét felvidították és nagyobb becsben vannak minden szolgánál“.

A heliopoliszi főpapok közt gyakran királyfiak is voltak. De a papok nem viselhettek semmiféle udvari címet, a milyeneket az udvari hivatalnokok szoktak kapni és csak ritkán viselhettek viszont az udvari hivatalnokok papi méltóságot. A bírák ugyan Máát istennő (az igazságosság istennője) szolgáinak nevezték magukat, de ezen elnevezés nem volt semmiféle vallásos szervezettel vagy vallásos funkcióval kapcsolatos. Csak királyi hercegeknél tettek kivételt és ezeknél gyakran előfordul, hogy a fővezéri vagy



főkinestárnoki hivatalon kívül még a heliopoliszi főpapi méltóságot is viselték. Így pl. Merab királyfi „isten kincstárnoka“ és egyúttal heliopoliszi főpap volt; Rahotep, heliopoliszi főpap, a „Delvidék nagyjai“-nak kollegiumában is tag.

A tisztviselők fizetésöket nagyjából természetben kapták: gabonát, kenyeret, sört, libákat és egyéb élelmiszereket. Úgy látszik azonban, hogy Egyiptom raktárai régente nem voltak sokkal teltebbek, mint ma pénztárai, mert a hiányos fizetség miatti panaszok ugyancsak gyakoriak voltak. A tulajdonképeni fizetésen kívül azonban a tisztviselőnek megvolt az a joga is, hogy a királyi birtokot úgy használhatta, mintha sajátja volna.

A ki királyi birtokot használt, arra volt kötelezve, hogy évi jövedelmének egy részét beszolgáltassa. Ez évi adót könnyörtelenül behajtották. A mit a jobbágy learatott, a mit a felesége megfont és megszőtt, az nagyrészt az államé volt és kímélet nélkül behajtott. Minden aratás után, bármily rossz volt is az, megjelent az írnok a parasztnál, botos négerek kíséretében. Hasztalan volt minden rimánkodás, hasztalan erősítette a paraszt, hogy nincs gabonája. Ridegen követelték és ha csakugyan semmit sem lehetett kicsikarni, félholtra verték a szegényt, mielőtt otthagyták volna. Igaz azonban, hogy a királyoknak mit sem volt szabad tisztviselőik igazságtalanságairól és zsarnokságairól megtudniok, mert különben szigorú büntetésnek voltak alávetve.

\*

Az igazságszolgáltatás általában jól volt szervezve. Máát istennő, az igazság istennője, volt a bírák védője és minden magasabb rangú bíró az ő papja

volt. A főbíró az istennő képét viselte jelvényül nyakán. A törvénykezés szóbeli volt. Kár, hogy nem ismerjük azokat a törvényeket, a melyek a törvénytörvények és a király ítéleteinek alapul szolgáltak.

Míg a babiloniaiakat illetőleg néhány év óta abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy törvénykönyvüket (az ú. n. Hammurabi-törvényeket) ismerjük, melyeket a babilonai bírák ítéleteiknek alapjául használtak, az egyiptomiakra vonatkozólag ezidőszereint ilyen törvénytár híjján vagyunk, de ha ebből a tényből azt a következtetést vonnánk, hogy az egyiptomiaknak kevésbé jól volt az igazságszolgáltatásuk szervezve, mint a babiloniaknak, akkor ez aligha felelne meg a valóságnak. Már az a kevés adat is, mely az emlékek hagyománya folytán ismeretes, azt a meggyőződést kelti bennünk, hogy Egyiptom jól szervezett jogállam volt. Már a fennemlített erkölcsi törvényekből és tilalmakból (l. 95. oldal) is kitűnik, hogy Egyiptom ebben a tekintetben minden kultúrával szembeállítható. Némely vétségnek a büntetését is ismerjük, így pl. tudjuk, hogy királyi sírok kifosztása és összeesküvés a király élete ellen halálbüntetést vont maga után. Abból a körülményből, hogy a XIX. és XX. dinasztia korabeli papiruszok némelyikében különféle bűnösök, ú. m. hazaárulás, gyilkosság, rablás, tolvajlás, testi sértés, hitszegés, csalás, rágalmozás, sírok és templomok megszenteltelenítése említetnek, azt akarták következtetni, hogy Egyiptom közbiztonsága nagyon sajtáságos lehetett és hogy az egyiptomi lakosság jó nagy része gonosz természetű csavargó nép volt. De ez nem volt így. Nagyon helyesen ítéli meg a viszonyokat Brugsch, így szólva: „Az egyiptomiaknál a viszonyok bizonynyal

legalább rosszabbak nem voltak, mint a nagyműveltségű, modern európai államokban. A ki a rendőri napi jelentésekben előforduló bűnökből egy ország összes lakosságára akarna következtetést vonni, nagyon megcsalná önmagát és mások fejüket csóválnák rajta. Az akkori emberek csak oly jók és csak olyan rosszak voltak, mint a maiak és a bűnös törvénszegő csak úgy megkapta büntetését a fennálló törvény szava és az elkövetett bűn értéklése szerint, mint manapság. A vallásos törvény az ő negatív formájú tilalmaival, a Mózes törvényeinek teljesen megfelelően, volt a polgári büntető törvénykönyv alapja<sup>1</sup>.

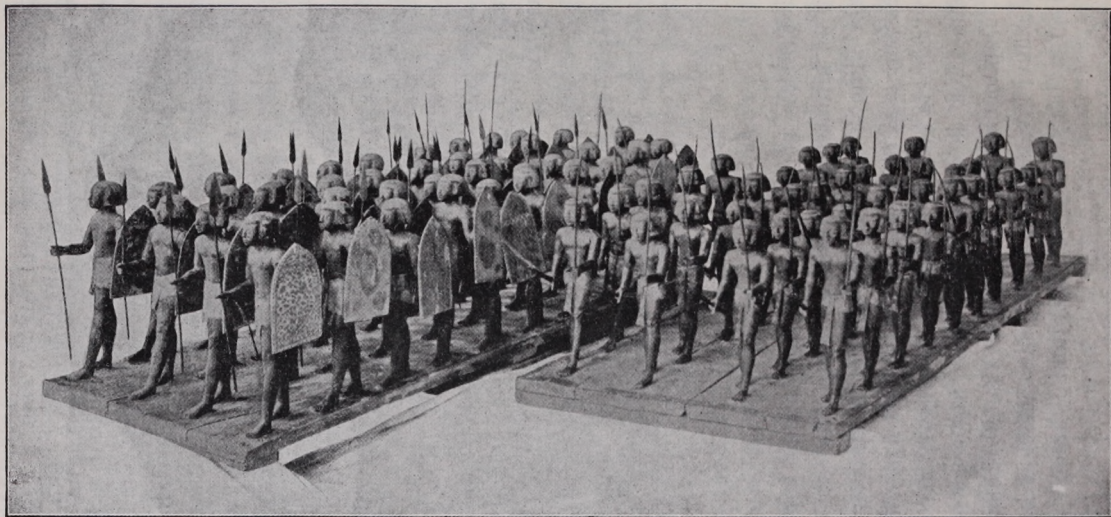
A középso bírodalom kezdete óta (XX. sz. Kr. e.) a jogszolgáltatás, mely addig a közigazgatásnak integráns része volt, külön intézménynyé fejlődött. A „Dél nagyjai“, kik mint közigazgatási hivatalnokok, az igazságszolgáltatást is kezükben tartották, elvesztették kormányzati kerületeiket és kizárólag bírói testületté alakultak, ú. n. tíz ember kollegiumává lett, mely előterjesztett pörök és bejelentett vétségek fölött ítélt.

4

Érdekes kérdés még az egyiptomiak *hadieréje* is. Az új bírodalom kezdetéig (1575. Kr. e.) nem volt nagy állandó sereg Egyiptomban. A királynak rendelkezésére csak testőrcsapat volt, kisebb hadivállalatokra is ezt szokta kiküldeni. Ezenkívül az egyes kerületi fejedelmeknek is megvolt a maguk külön katonaságuk, a templomoknak is volt külön kisebb csapatuk és a pénzügyi hivatalnokoknak is volt szükségük katonákra, kiket a bányákba vagy kőfejtőkbe küldött csapatok

<sup>1</sup> Brugsch, Die Aegyptologie, p. 30.





23. *Lándzsások és íjjászok* (Kairói múz.)  
(Faszobrocskák Kr. e. XX. századból; sziuti sírlelet).

fedezetére használtak. Háború kitörésekor az egyes kerületi fejedelmek és templomok csapataikat a király rendelkezésére bocsátották, melyeket ezen célra kinevezett hadvezér hatalma alá helyeztek. Fegyverzetükre nézve *lándzsások* és *íjjászok* voltak. Az előbbieknél hosszú, bronz- vagy rézhegyű lándzsájuk és bőrrel borított nagy pajzsuk volt, az íjjászoknak csak íjjuk és nyilaik voltak. Fegyverzetül használták azonkívül a bárdot, a parittyát és rövid tört. Öltözetük rövid lenszövetkötény volt, melyen elől keskeny szív-alakú bőrdarab volt megerősítve.

Az új birodalom kezdetével a hadsereget újjászervezték. A csapatok helyébe nagy állandó hadsereg lépett, melynek magja egyiptomi volt, de minden országból összeszerzett zsoldosokat is csatoltak hozzájuk. Voltak köztük núbiaiak, sziraiak, libiaiak; még a Földközi tenger távoli partjairól is jöttek harczra-termett férfiak, hogy a fáraó seregébe besorozzák őket, mert az ő hadjárataiból gazdagabb zsákmányt reméltek, mint a maguk szervezté kalóz kirándulásaikból. Ilyenek voltak a *Sardána* (szardiniaiak), a kik ismeretesek voltak szarvakkal és golyóval díszített sisakjukról, hosszú kardjukról, balkarjukra fűzött kerek pajzsukról, míg jobbkezükbe lándzsát fogtak. A gyalogosok fegyverzete és ruházata éppen olyan volt, mint a régi birodalom idején.

Lényeges változást idézett elő a hadiszervezetben a *szeke részcsoportok* szervezése; valószínűleg Előázsia népeivel harczolva ismerkedtek meg a kocsival és lóval. Az egyiptomi hadiszekér két ló vontatta két-két kerekű jármű volt, kocsihajtóval és kocsiharcossal, mindketten lándzsákkal, nyilakkal és hajító dárdákkal felfegyverkezve. Használták a harci szekeret előkelő,

főleg királyi személyek szállítására is. A lovaglás iránt a régi egyiptomiak ellenszenvvel viseltettek; csak a későbbi időkben fejlődik ki náluk is igazi lovasság.

Az összes hadsereg két hadtestre oszlott: a felső-egyiptomira, melynek székhelye délen volt és az alsó-egyiptomira, mely a Nilus deltájában ütött tanyát. Mindegyik hadtest több ezredre oszlott, melyek mindegyikének neve is volt, létszámuk azonban ismeretlen. Mindegyik ezred szintén feloszlott kisebb szakaszokra, ezeknek is voltak külön jelvényeik.

A *katonai rangfokozatok* meglehetősen pontosan állíthatók össze. A legmagasabb állású volt az „első főparancsnok”; azután következett a „főparancsnok” és a „parancsnok”; ezen három rangfokozat után, melyek a modern generálisi fokozatoknak feleltek meg, a „főemberek őrnagya” következett. A legkisebb katonai rang lehetett a hadnagyé. A legnagyobb kitüntetés az volt, ha valaki a király kocsiján a hajtó lehetett.

Az idegen csapatok élén külön tiszt állt, kinek czíme „fáraó idegeneinek vezére” volt.

A legénységnek nem volt külön zsoldja; ellátták élelemmel és része volt a zsákmányban. A tisztek helyzete előnyösebb volt, mivel katonai rangjuktól függetlenül polgári állásokat is foglalhattak el. Így pl. III. Amenhotep király főparancsnoka, Hóremhib, egyúttal az „épületek főfelügyelője” és „Felső- és Alsó-Egyiptom papjainak előljárója” is volt. Gyakran az is megtörtént, hogy a legénység karhatalommal volt kénytelen táplálékát megszerezni.

A szárazföldi csapatokon kívül az egyiptomiaknak már a legrégebb időktől fogva volt jól szervezett



tengeri flottájuk is, melyet a Niluson és a tengeren, főleg a Földközi tengeren és a Vörös tengeren használtak. A legénység „evezősök“-re és „vitorlások“-ra oszlott; tisztjeiknek hadnagyi és őrnagyi czimük volt; a hajó katonai felszerelése a „tengerészcsapat parancsnoká“-ra volt bízva.

\*

Legfényesebben ragyogott a korona az új birodalom idején. A régi *önálló* kerületek eltűntek, és a királynak volt egyedül joga hivatalnokot kinevezni. A helytartótól és kerületi főnöktől kezdve az utolsó őrnökig az egész nép a korona szolgáinak bármikor elcsapható, homogen tömege volt. Ezáltal a nemesség hatalma egészen megtört; mindnyájan alulról küzdöttek fel magukat és mindnyájan eljuthattak a legmagasabb polczig. Mindenki annyit ért, a mennyit a királyi kegy neki megadott és mindenki azon volt, hogy a király figyelmét és tetszését magára vonja. A fáraó akarata volt a legfőbb és legszentebb törvény és a „vak engedelmesség volt az olaj, mely az államgépezetet folytonos mozgásban tartotta“.

De az új birodalom idején is nagy volt a czimkórság Egyiptomban. A „királyi ruhatár felügyelője“ nem elégszik meg ezen egyszerű czímmel, hanem azon a réven, hogy ő a királyi ruhák, fehérnemű, szandálok, parókák és koronák gondozója, a következő címeket veszi fel: „A ruhák főfelügyelője“, „a fehérnemű főfelügyelője“, „a szandálok főfelügyelője“, „a parókák és diadémek főfelügyelője“; még ezen kívül „benső bizalmas ember“-nek és „a két korona titkos tanácsosa“-nak is nevezi magát.

Most még a *dolgozó népre* kell figyelmünket irányítani. A munkás osztály neve *Kát* és ez nagy-

részt az Egyiptomba behozott idegen rabszolgáktól származott. Már a régi birodalomban voltak előljáróik, a kiket „Mer“ (előljáró), Kherep (vezető) és Her (felügyelő) néven ismerünk. Ezeknek volt a feladatuk a szegény nép érdekeinek megvédése és a munkák vezetése.

A munkásosztály helyzete éppen nem volt irigylésre méltó. „Vessünk csak egy pillantást — mondja Brugsch — a hatalmas piramisokra; ezek élő és írott szónál ékeesszólóbban beszélnek egy nép könnyeiről és fájdalmáról, szenvedéseiről és fáradalmairól, mely arra volt ítélve, hogy a fáraók hiúságának örök emlékeket emeljen. Harmincz évszázad sem volt arra elegendő, hogy az átok emlékét róluk letörölje. Mikor Herodotos időszámításunk előtt az V. század közepén a nagy piramisok mezejét meglátogatta, akkor az egyiptomiak mesélték neki az ő szerencsétlen őseik átkairól és útálatukban még a királyok neveit sem akarták neki megmondani, kik a két legnagyobb piramist emeltették és kiknek építőit mi ismerjük, hogy Khufu és Khafra fáraók voltak.“ Gyakran napokig, hetekig visszatartották a munkások bérét is, és mivel ezt természetben (gabona, hal, olaj) kapták ki, gyakran híjjával voltak a legszükségesebb élelmiszereknek is. Tudnunk kell, hogy a terményszállítmányaikat állam és templom nem egyenként, hanem csapatonként osztották ki a munkásoknak. Ha a főmunkás durva és gonosz volt, ha a munkaadók még hozzá nem is voltak pontosak, akkor hamar állt be nyomor, nélkülözés, elkeseredés. Valamint a mai keleti kormányzati rendszernek is sajátja, hogy a díjakat vagy éppen nem, vagy nem pontosan fizetik, úgy a régi Egyiptomban is hasonló hanyag eljárás

volt a természetbeni díjazás kiosztásánál. Gyakran hangzott fel a munkások jajgatása: „Nem kaptunk gabonát, éhesek, erőtlenek vagyunk“. Evvel a keserves szegénységgel szemben volt az önző írnofi osztály és a gazdagok fényüzése! Csoda-e, ha ilyen körülmények közt a munkásnép közt szocialista gondolatok harapóztak el és keserves sorsuk enyhítése céljából a munka beszüntetésével fenyegetőztek és dinasztiaiák megdöntésében nekik is volt részük. A dinasztiaaváltozás nem sokat használt ugyan nekik; a dinasztiaaváltozás Egyiptomban nem jelentett rendszerváltozást; a munkásnyomorúság továbbra is csak a régi maradt és az éhes munkás hozzá szokott, hogy hangos nyilatkozatokkal és lázongással csikarja ki illetményeit. Az első nagy felkelés III. Ramszesz idejébe esik, a ki a XX. dinasztia megalapítója volt. Kritikus időben (Kr. e. 1235-ben) lépett a trónra. A pénzügy elődeinek folytonos hadviselése következtében nagyon szomorú állapotban volt, és az országot az ő trónralépését megelőző polgárháborúk nagyon kimerítették. Ehhez járult még a király áldatlan vakbuzgósága is, melyet a papság alaposan kihasznált. Ugyanaz a fáraó, a ki az ő sok éhező munkásának havonként nem juttathatott ötven zsák gabonát, a templomoknak évenként 185.000 zsákkal ajándékozott. Sokáig vonakodtak a munkások, hogy jogukat erővel érvényesítsék; de a mikor belátták, hogy a szép szerével semmit sem érnek el, kitörtek. A turini múzeumban őrzött papiruszból ismerjük ezen munkáslázadás lefolyását. A 29. évben, Mekhir 10-én — azaz Kr. e. 1207-ben november 28-án — a munkások áttörték a thebai nekropolisz öt falát, III. Thutmosisz templomának hátsó részéhez telepedtek le és így kiabáltak: „Éhesek



vagyunk; már 18 nap mult el, hogy munkabérünk kiadását megigérték nekünk és még mindig hiába várunk!“ Ekkor a nekropolisz főhivatalnoka hozzájuk lépett, hogy lecsillapítsa őket és így szólt hozzájuk: „Jöjjetek csak megint be! Jöjjetek, itt a király gabonája, itt van raktáron a nekropoliszban.“ A munkások ezen szavakra lecsillapultak, visszamentek, de várakozásaikban megcsalódva, a következő napon újból kitörtek és II. Ramszesz templomának déli oldalán telepedtek le. A helyzet minden pillanattal egyre válságosabbá lett. A következő napon (12. Mekhir = nov. 30.) már az egész templomot ellepték és további eljárásuk számára erődítményül akarták használni. Ekkor katonai felhatalmazottakat küldtek: egy írnokot, két őrnagyot és a nekropolisz citadellájának két őrét, hogy a lázongókkal tárgyaljanak. De a munkások, az utóbbi napok eseményein okulva, ezt a közbenjárást elutasították és vonakodtak a város fejedelmével való tárgyalástól is. Ebben a kényszerű helyzetben Hed-nakhte, számadásvivő, összehívta a templom papjait, hogy járjanak közbe. Akkor ezt mondták nekik a munkások: „Éhség és szomjúság miatt jutottunk idáig, nincs ruhánk, nincs olajunk, nincs halunk, nincs eleségünk. Irjatok e miatt a fáraónak, a mi kegyelmes urunknak, és irjatok a vezérnek, a mi feljebbvalónknak, hogy adjanak nekünk, a miből megéljük.“ A munkásoknak a felső és legfelső hatóságokra való hivatkozásán megijedve, ki szolgáltatott nekik az elmúlt hónapra járandó gabonát. De a békesség csak rövid ideig tartott; már néhány nap mulva újra kitört a küzdelem és elülről kezdik megint a dolgot. Igéretekkel próbálják a munkásokat lecsillapítani, melyeket azonban csak részben

váltak be és a munkások, miután megismerték hatalmukat, habozás nélkül használják is. Az azonban kitűnik, hogy ezen munkásmozgalmak előidézésében nem csupán a király a hibás, hanem főképen a hivatalnokai, a kiknek zsebébe csúszik a munkások bére, a helyett hogy az illetékesek kapnák meg. Úgy látszik, ezt tudhatták a munkások is, azért hivatkoznak a királyra, a kire nyomorúságos helyzetükben sem tartanak haragot, hanem fáraónak „*kegyelmes urunk*”-nak nevezik.

Egy másik turini papirusz IX. Ramszesz alatti munkásmozgalomról értesít. Megint a munkabér visszatartása a mozgalom előidézője, de a felkelés szervezése tervszerűbb. Már nem tárgyaltak közbenjárókkal, hanem egyenesen az illetékes hatósághoz fordultak, vagy a thebai törvényszékhez vagy Ámon papjához és ennél fogva a bajon hamarabb segítettek is.

Ezek a munkásmozgalmak nem veszélyeztették ugyan az egyiptomi állam existenciáját, az állam mindig ura maradhatott a munkásbérviszonyoknak; de szomorú bizonyosságai voltak az egyiptomi kormányzat gazságának; és még szomorúbbak voltak a következők, mivel a társadalmi nyomorúság gyakran üzte bűnbe az egyiptomi munkást, gyakran vetemedtek a sírok meggyalázására és a nekropolisok kifosztogatására.

Társadalomtudományi tekintetben ezek a munkásmozgalmak igen nagy jelentőségűek. Ha meggondoljuk, milyen eltompultan, érzéketlenül éldegél a mai keleti ember és minden elnyomást eltűr, mert mindenben Isten akaratát látja, akkor az egyiptomi munkásfelkelést egészen más világításban látjuk. Azon örvendetes jelenség tűnik elénk, hogy már a

II. évezredben Kr. e. egy elnyomott embertömeg küzd a jogaiért. És csakis a jogaikért folytatták az ókori egyiptomi munkások ezt a küzdelmet; nem béremelésről vagy munkamegkönnyítésről van szó, hanem csakis a kikötött munkadij érvénybeléptetéséről a szerződésszegő hatalommal szemben. De szomorú jelenség is az emberi szenvedések történetében, hogy a munkásosztály szerződésileg kikötött és nehezen megszolgált falat kenyerének megszerzésére rendkívüli lépéseket kénytelen tenni, holott a feliratok dicsekvő frázisai annyit beszélnek királyi fényről és gazdagságról.

Irodalom: F. W. v. Bissing, *Geschichte Aegyptens im Umriss von den ältesten Zeiten bis auf die Eroberung durch die Araber*. Berlin, 1904. — J. H. Breasted: *Ancient records of Egypt*. Chicago, 1906. — H. Brugsch, *Die Aegyptologie*. Leipzig, 1891. — H. Brugsch, „*Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen*. — H. Brugsch, *Thesaurus inscript. aegyptiacarum*. Leipzig, 1883—91. — E. A. Wallis Budge, *A History of Egypt*. London, 1902. — Chabas, *Études sur l'antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques*. Paris, 1872. — J. F. Champollion, *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*. Paris, 1835—45. — Th. Déveria, *Le papyrus judiciaire de Turin* (*Journ. Asiatique* 1866—1868). — J. Dümichen, *Flotte einer ägyptischen Königin*. Leipzig, 1868. — J. Dümichen, *Historische Inschriften altägyptischer Denkmäler*. Leipzig, 1867—69. — A. Erman, *Ägypten und ägyptisches Leben im Alterthum*. — F. Lenormant, *Les premières civilisations. Études d'histoire et d'archéologie. Tome I. Archéologie préhistorique Égypte*. Paris, 1874. — R. Lepsius, *Denkmäler aus Ägypten und Aethiopien*. — J. Lieblein, *Handel und Schiffahrt auf dem Roten Meere in alten Zeiten*. 1887. — W. Loret, *L'Égypte aux temps des Pharaons. La vie, la science et l'art* Paris, 1889. — Lombroso, *Recherches sur l'économie politique de l'Égypte*. Turin, 1870. — G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'orient classique*. Paris,



1895—97. — Ed. Meyer, Geschichte des alten Aegyptens. Berlin, 1887. — P. M. Meyer, Das Heerwesen der Ptolemäer und Römer in Aegypten. Leipzig, 1900. — W. M. Müller, Die alten Aegypter als Krieger und Eroberer in Asien. Alte Orient. V. 1. (1903). — W. Pleyte, Études égyptologiques. Leiden, 1866. — E. Revillout, Les obligations du droit égyptien. Paris, 1886. — J. Rosellini, Monumenti dell' Egitto e della Nubia. Pisa, 1832—44. — Kurt Sethe, Beiträge zur ältesten Geschichte Aegyptens. Leipzig, 1905. — W. Spiegelberg, Studien und Materialien zum Rechtswesen des Pharaonenreichs der Dyn. XVIII—XXI. (ca. 1500—1000 v. Chr.) Hannover, 1892. — Spiegelberg W., Arbeiter und Arbeiterbewegung im Pharaonenreich unter den Ramessiden. Strassburg, 1895. — G. Steindorff, Die Blütezeit des Pharaonenreichs. Leipzig, 1900. — A. Wiedemann, Die neuesten Forschungen zur altägyptischen Geschichte. Leipzig. 1898. — A. Wiedemann, Ägyptische Geschichte. Gotha, 1884 - 88.

---

### III.

#### A CSALÁDI ÉLET.

Az ókori egyiptomiak élete nagyon magas fejlettségi fokon állt. Az egyiptomi férfinak rendszeren csak egy felesége volt, a kit „kedves feleség”-nek a „ház úrnőjé”-nek szólítottak. Az egyiptomi nő helyzete az egész ókorban egyetlen a maga nemében. Az emlékeken férfiak és nők vegyesen, fesztelenül mulatozva láthatók egymás társaságában. A valóságos soknejűség ritkán fordult elő, de az egyiptomi történet minden idejében kimutatható. *Ameni*-nek, Makh kerület híres fejedelmének, a kit egy benihasszáni sziklafelirat ékesszélő szavaiból ismerünk (l. 44. o.), két felesége volt. II. Ramszesznek két királyi hitvese volt és mikor a khetitákkal békét kötött, a barátság megszilárdításának jeléül még a khetiták fejedelmének leányát is feleségül vette. A soknejűség valószínűleg többnyire politikai okokra vezethető vissza. Az is többször előfordult, hogy az egynejűség általános elvi érvénye daczára a férfinak nagyszámú ágyas is állt rendelkezésére. Az abidoszi templom északi oldalának külső falán látható II. Ramszesz 119 gyermekének (59 fiúnak és 60 lánynak) képe és neve; ebből a nagy áldásból gondolható, hogy a fáraó-

nak három törvényes hitvesén kívül még sok ágyasa is lehetett. Hogy az ágyasok száma törvény szerint volt-e korlátozva, úgy mint Babiloniában, azt nem tudjuk; mert bár az ásó az utóbbi évtizedekben sok becses emléket hozott napvilágra, de eddig még nem került elő olyan papirusz vagy más egyéb emlék, mely olyan törvényeket tartalmazna, mint pl. a babiloniak sumír családi törvényei vagy pedig a Hammurabi törvénykönyv házassági törvényei. Még azt sem tudjuk, micsoda formások fűződtek egy törvényes házassághoz, azt sem, hogy fel lehetett-e bontani? Csak annyit tudunk, hogy úgynevezett próbaév volt szokásban, melynek leteltével bizonyos összeg lefizetése mellett a házasságot egyszerűen semmisnek lehetett nyilvánítani.

De tudjuk azt is, hogy a viszony férj és feleség közt mindig szíves, benső volt. A hol együtt vannak ábrázolva, az asszony mindig gyöngéden férje nyaka körül fonja karját; gyakran a gyermekeket is ott látjuk szüleik széke mellett. A fölíratok dicséretképen említik meg az asszonyokról, hogy férjeik tisztelték őket és a bölcs Ptah-Hotep azt nevezi okosnak és bölcsnek, a „ki házat épít magának és szereti feleségét“. Nagy tévedés azt gondolni, hogy az ókori Egyiptomban az asszony férjének szolgálója vagy csak játékszere volt; „a nebt per“, azaz „ház úrnője“ elnevezés is azt bizonyítja, hogy helyzete a férje mellett egészen más volt, mint a mai keleti asszonyé. Teljesen egyenrangú volt férjével; segített neki a háztartásban felügyelni; vele volt, ha az madárhálóját kifeszítette; csónakon elkísérte mocsári vadászatára; arra volt hivatva, hogy az életnek minden körülményeiben örömet, bánatot vele megoszszon, hű



társa legyen. A férj meg is becsülte; azon volt, hogy tőle minden bánatot, sérelmet, gondot távol tartson és gyengéd szeretettel és gondossággal vegye körül.

Egy leydeni papiruszban egy özvegy ember így szól fájdalmasan elhalt feleségéhez: „Tettem-e valaha valamit ellened, a mióta férjed lettem egészen a mai



24. Dombormű Áni fejedelem sírjában, Théba mellett.

napig, a mit el kellene titkolnom? Feleségem lettél, mikor még fiatal voltam; azóta sok hivatalt viseltem, de sohasem hagytalak el és szívednek sohasem szerettem bánatot. A mikor a fáraó gyalogságának tisztjeit tanítottam be, eléd vezettem őket, hogy hódolatuk jeléül előtted hasra vessék magukat és ők sok jó dolgot hoztak, hogy lábaid elé rakják“.

Az egyiptomi irodalomban a nő mint feleség és mint anya mindig tisztelet tárgya. A bölcs mondások és életszabályok mindig arra intenek, hogy az asszonyt jó kedvben kell tartani, nem szabad fölötte hiábavaló parancsokkal zsarnokoskodni, hanem mindig barátságosnak kell vele lenni. „Bölcs férfi nem hoz pörpatvart a házába“, ez is Áni bölcs mondásának egyike. A szeretetnek, hódolatnak és férji hűségnek szép képét tárja elénk a Kr. e. XV. századból származó „Mese a királyfi“-ról:

„Volt egyszer egy király, kinek nem született fia. Akkor az istenekhez könyörgött fiúért és azok kiadták a parancsot, hogy legyen neki fia. Éjjel a feleségénél aludt és az viselő lett. A mikor a születés hónapjai beteltek, ime akkor fiút szült. A mikor a háthorok jöttek, hogy sorsát meghatározzák, ezt mondták: „Krokodilus, kígyó vagy kutya okozza halálát.“ Hallották ezt az emberek, kik a gyermeknél voltak. Jelentették ezt a királynak. Ekkor ő felsége nagyon szomorú lett. Ekkor ő felsége a hegyekben várat építtetett, mely el volt látva a király házából való emberekkel és minden jó dolgokkal és ebből a gyermeknek nem volt szabad kijönnie.“

„A vár tetejéről a fiú egy agarat pillant meg. Legott égő vágy támad benne, hogy neki is legyen ilyen állatja. Az öreg király végre nehéz szívvel beleegyeztek.

„És miután a napok eltelének, a gyermek nagy lett minden tagjában és elküldött atyjához és ezt izente neki: „Miért üljek én mindig itt? Lásd, én a háromféle végzetnek át vagyok adva és ha én a magam értelme szerint járok is el, az isten mégis csak azt teszi, a mit ő akar.“ Erre az izenetre a



király enged, fegyvereket adat a királyfinak és megengedi neki, hogy kalandokra menjen a keleti hegységbe.

„Ez eljutott Naharina fejedelméhez. Naharina fejedelmének azonban nem volt több gyermeke, csak egy lánya. Ennek a lánynak külön házat építtetett, melynek ablakai 70 rőfnyire voltak a földtől. Kharu ország minden fejedelmének gyermekeit összehívta és így szólt hozzájuk: „A ki föléri lányom szobájának ablakát, annak adom feleségül“.

A királyfi, a ki egyiptomi katonatiszt fiának mondta magát, a kit mostohája elűzött az atyai házból, a torony közelébe jön és látja a kérőket kapaszkodni. Kérdezi a csodálatos látvány okát és végre maga is a versenyzők közé vegyült. „Ő is kapaszkodott és elérte a naharinai fejedelem leányának ablakát. A lány megcsókolta és átfogta tagjait. Ekkor elmentek a lány apjához, hogy szívét megörvendeztessék és azt mondták neki: „Egy férfi elérte lányod szobájának ablakát.“ A fejedelem azt kérdezte: „Melyik fejedelem fia?“ És azt felelték neki: „Katonatiszt fia, ki mostoha anyja elől menekült el Egyiptomból“. Ekkor Naharina fejedelme nagyon dühös lett. Ekkor így szólt: „Nem adom lányomat egyiptomi menekültnek. Menjen csak haza“. És elmentek hozzá és azt mondták neki: „Menj oda, a honnan jöttél!“ De a leány megfogta és megesküdött: „Rá-Harmachisz-ra! Ha elveszik tőlem, nem fogok enni és nem fogok inni és meg fogok mindjárt halni!“ Ekkor elment a követ és mindent elmondott az atyjának, hogy mit mondott a leány. A fejedelem embereket küldött, hogy öljék meg, míg ő a házában volt. De a lány így szólt: „Rá-ra! Ha megölik, napnyugtakor én is halott leszek! Egy óráig



sem élek tovább!“ Ekkor az atyja végre enged és összeadja őket. A lakodalom után a királylány megtudja férjétől a hathorok jövődölését és aggodalmában arra kéri férjét, hogy ölje meg a kutyáját. De a királyfi vonakodik megöletni a hű állatját. Egy éjjel kígyó csúszik az alvó királyfihoz, de a felesége virraszt, észreveszi a fenyegető veszélyt, tejet ad a kígyónak inni és megöli, miután ez a tejjel eltelt és megrészegedett. Hasonlóképen sikerült az ő hűségének és éberségének, hogy férjét a fenyegető krokodiltól megmentse. Végre valószínűleg a hű kutya útján telik be a királyfi végzete“.

A szeretetnek és hitvesi hűségnek nem csak ezt az egy képét őrizte meg az egyiptomi irodalom.

\*

A mennyire tisztelik és becsülik a nőt, mint háziasszonyt és anyát, olyan veszedelmesnek tartják mint szeretőt, házasságtörőt és mint örömlányt. A polgárias rendszeret, a tisztesség és törvényszeretet fanatizmusa valósággal fellázad ellene; daemonnak, ördögnek tekintik, mert a rossz asszonyok elcsábítják a legjobb férfit is. De a férfira is rótt kötelességeket a tisztességérzet; neki is kellett törődnie jó hírével; kerülnie kellett a rossz társaságot; iszákosnak, utczán csavargónak, asszonyok után szaladgálónak nem volt szabad lennie.

\*

Nekünk idegenszerűnek tűnik fel az a szokás, hogy a férfi gyakran saját leánytestvérét vette el. Ez a szokás a Ptolemaeusok korában és a római uralom idején már egészen általánossá vált. Ahmesz-Nofertári, a kit a feliratok „isteni asszony“-nak, azaz

Ámon égi hitvesének mondanak, boldog házasságban élt testvérével, Amozisz királylával, a XVIII. dinasztia megalapítójával. Még későbbi időkben is nagy tiszteletben részesült és magasztalják „a dicsőségben gazdag fejedelemnő“-t, a „szeretetreméltó úrnőjét“-t „kinek Ámon templomában van helye, a széparczú, egyetlen bájos; tisztakezű, ha a sistrumot viszi; kedves hangú, ha énekel“, és a thébai nekropolisban, hol sirja volt, mint szentet és mint a halottak városának úrnőjét tisztelték, imáikban is gyakran hívták.

III. Thutmozisz, ki később uralkodott és a ki csaknem 54 évig (Kr. e. 1504—1449.) irányította Egyiptom történetét, mostohatestvérével, a híres Hatsepszut-tal (mindketten I. Thutmozisz király gyermekei), élt házasságban. Hatsepszut maga írja le magát: „Szép hajadon, frissebb minden fűnél az ő korában; alakja istenséghez hasonló volt; szemei és minden rajta olyan volt, mint valami istenségé“. Az ilyen testvérházasságoknál a királyi családokban többnyire politikai motívumok játszanak. I. Thutmozisznak ugyanis abban az időben, a mikor elvette Ahmesz királylányt (a ki testvérének, I. Amenofisznak halála után a tulajdonképeni trónörökös volt) és evvel biztosította jogait a királyi trónra, már volt felesége, a nem királyi vérből származott Izisz. Harmadik felesége is volt a királynak, Mutnofret királylány, de ki rangját illetőleg a trónörökös Ahmesz királylány mögött következett. Ahmesznek „nagy királyi feleség“ volt a czíme és a hivatalos feleséget megillető kitüntetésben részesült; Mutnofret csak „királyi feleség“ volt. Ezért tehát csak Hatsepszutnak, a törvényes feleség leányának, volt joga a trónra; nem pedig Mutnofret fiának, ki atyja nevét (Thutmozisz) viselte. De mivel

az minden szokással és hagyománynyal ellenkezett, hogy asszony fejére tegyék a kettős koronát és rá bizzák az istenek örökségét a földön, tehát Hatsepszutnak az volt a rendeltetése, hogy férjének nászajándékkul koronát juttasson és gyermekei számára a trónöröklést biztosítsa. Nehogy a királylány idegennel lépve házasságra, a királyság idegen családra szálljon át, ennek elejét veendő, adták mostohatestvéréhez, a későbbi III. Thutmozisshoz feleségül.

Más testvérházasságoknál is bizonyynyal hasonló politikai okok voltak irányadók. Mert a mennyire az emlékek alapján a kérdés áttekinthető, a régi szokás és erkölcs szerint az anyai családfának az örökösödési kérdésekben döntő szerepe volt. Ha a fáraó nem királyi családból való főúri lányt vett feleségül, akkor ezen házasságból származó gyermekek nem voltak igazi királyi gyermekekkel egyenlő rangúak. De ha örökösödési joggal bíró királylányt vett el, akkor ezen nászból eredő fiúnak volt meg a joga, hogy anyai leszármazása révén a trónt magának követelje. Evvel magyarázható meg az, hogy miért volt szokásos Egyiptomban a testvérházasság. Ez a szokás ősrégi időkbe nyúl vissza. Bainuter király, a második manetho-féle királyi család harmadik királya, mivel neki nem voltak fiai, kik halála után a korona örökösei legyenek, állandó törvényerőre emelte, hogy a gyengéd asszony nem is részese lehessen a trónöröklési jognak. Ha úgy akarta a sors, hogy a fáraó házassága az ő „nagy királyi hitvesé“-vel fiútódok nélkül maradjon, akkor a második feleség fia elvette az első házasságból származó trónra jogosult lányt, a mostoha testvérét. Ebből fejlődött ki fokozatosan az a sajátságos szokás, hogy valaki a leánytestvérével



lépjen házasságra, míg végre a Ptolemaeusok korában ez egészen általánossá vált.

Az istenek is jó példával jártak elő ebben a tekintetben: Izisz Ozirisznek testvére és felesége is volt, Neftisz pedig Szétnek testvére és hitvese. Izis így siratja Oziriszt halottas panaszaiban:

„Jőjj a házadhoz, jőjj a házadhoz, óh On isten! Jőjj a házadhoz, te, kinek nincsenek ellenségeid! Óh, szép ifjú jőjj a házadhoz, hogy engem láss. Én vagyok a te testvéred, a kit szeretsz, ne távozz tőlem. Óh szép fiú, jőjj a házadhoz! Nem látlak és mégis utánad vágyódik szívem és téged kívánnak szemeim. Jőjj ahhoz, ki téged szeret, ki téged szeret, Uennofre, te boldogult. Jőjj a te testvéredhez, jőjj a feleségedhez, a feleségedhez, te, a kinek szívverése megállt! Jőjj házad úrnőjéhez! Testvéred vagyok ugyanazon anyától, ne légy tőlem távol. Az istenek és emberek feléd fordították arcukat és együtt siratunk téged. Én kiáltok utánad és sirok, hogy az égben is meghallják, de te nem hallod szavamat, pedig testvéred vagyok, kit a földön szeretted! Kivülem mást nem szeretted, testvérem óh én testvérem!”

A feliratokban is sok helyt található, hogy a férj feleségét „kedves testvér“-ének nevezi. De nem mindig ez a kedves testvér a törvényes feleség; sokszor csak kedvese vagy ágyasa. Ez által válik érthetővé, hogy mikor Ábrahám patriarkha Egyiptomba jutott (1. Genesis XII.), feleségét nem mint törvényes hitvesét, hanem mint kedves „testvér“-ét mutatta be. A „testvér“ elnevezést ebben az esetben nem a tulajdonképeni értelmében kell venni, hanem az imént tárgyalt jelentésben „szerető“-t kell ezen érteni. Az

ilyen asszony felett mindig korlátlanul rendelkezhetett a fáráo, ha megtetszett neki, de nem rendelkezhetett másnak a törvényes hitvese felett.

\*

Valamivel lazább volt a házassági kötelék az alsó néposztályokban. Úgy látszik, hogy az ágyasság igen gyakori volt, hiszen éppen nem ritka eset, hogy három, sőt négy asszony is közös háztartásban élt ugyanazon a munkással. A népnek ezen rétegeiben az erkölcsi viszonyok éppen nem voltak a legtisztábbak. A gyermekeket a legnagyobb áldásnak tekintették és az egyiptomiak családi életének legvonzóbb oldala a szülők és gyermekek kölcsönös viszonya, különösen a fiú tisztelete és szeretete anyja iránt. Iratlan törvényképen érvényesült ez a tisztelet és hódolat már a legrégibb idóktól kezdve és a ki ezt megszegte, közmegvetés martaléka lett. „Hogy a te anyád mit tett érted — ez van a böles Áni tanításaiban is — azt sohasem szabad elfelejtened. Sokáig nehéz teherként viselt szíve alatt, végre hónapjaid beteltével világra hozott tégedet. Azután hátán hordozott téged és emlőjét három éven át szádba dugta. Tisztította pelenkáidat és sohasem útálta. És mikor iskolába adtak téged, akkor naponta ott volt tanítódnál házából hozott kenyérrel és sörrel. Tartsd szemeid előtt születésednek bajait és minden cselekedetedben irányító legyen az, mit tett érted anyád, nehogy istenhez emelje karjait, mert az isten meghallgatná őt!”

\*

Az egyiptomi ember származását anyjától és nem apjától vezette le és éppen nem ritkaság, hogy valamely sírkövön az elhunyt feleségének képe mellett

megtaláljuk anyját is, míg az atya képe hiányzik. *A családi összetartozandóságot az anya szerint határozták meg.* Azért tehát ritkán található, hogy a fiú ezen vagy azon apa fiának mondja magát, hanem csaknem mindig ezen vagy azon anya fiának. Nem is volt az ókori egyiptomiaknál családnév, hanem csak ú. n. születési név, mely a mi keresztnévünknek felel meg; ennek természetesen csak arra az egyénre volt érvénye. A nevek általában testi vagy lelki tulajdonságokat jelölnek, pl. *Noferu* (szép), *Szeneb* (egészséges), *Nekhti* (erős), *Mena* (tartós) stb. Állat- és növényneveket is adtak, pl. *Ma* (oroszlán), *Kef* (majom), *Neht-nofret* (szép szikomórafa) stb. Nagyon kedveltek voltak a theophoros nevek is, melyek az illető valamelyik istenség fiának jelölték ki. pl. *Ahmesz* (a holdnak, Ah-nak a gyermeke), *Ptahmesz* (Ptah gyermeke), *Thutmesz* (Thut gyermeke), *Ra-mes-szu* (Ra szülte) vagy *Ramezesz* (Ra gyermeke) stb. Ilyenféle nevek is fordultak elő: *Ra-hotep* (Ra elégedett), *Ra-nofer* (Ra jó), *Amen-hotep* (Amon elégedett), *Nofer-ba-ra* (szép alakja van Ra-nak stb.) Mivel a királyt az istenség helyettesének tekintették a földön, nem lehet csodálkozni, hogy sokan gyermeküket loyaltásból a király után nevezték el. A XI. dinasztiától kezdve általánosan elterjedt szokássá vált, hogy a fiúnak az uralkodó nevét adták; néha valamely elhalt királyi családtag nevét kapta az újszülött, hogy evvel a halott emlékét fenntartsák és mintegy életre keltsék. Az egyiptomi felfogás szerint ugyanis a név az alakkal szorosan kapcsolatos volt; ha a nevet nem hagyták elvenni, ez által az illető örök életéről is gondoskodtak. Az egyiptomi hit szerint kedvesebbet nem lehetett a halottnak tenni, mint feliratokkal,



ábrázolásokkal nevét megeleveníteni; viszont rosszabbul nem lehetett vele bánni, mint ha nevét veszendőbe hagyták. Ha a halotton bosszút akartak állni, nevét kitörölték, elpusztították.

Minden időben az volt az atya legfőbb vágya, hogy „hivatalát reáhagyhassa fiára“, hogy „fia utána az ő székén üljön az ő hivatalában“. A fiúnak viszont szent kötelessége volt, hogy atyja nevét fenntartsa, részben azzal, hogy sírját jókarban tartotta, részben azon áldozatokkal, a melyeket ünnepnapokon neki bemutatott.

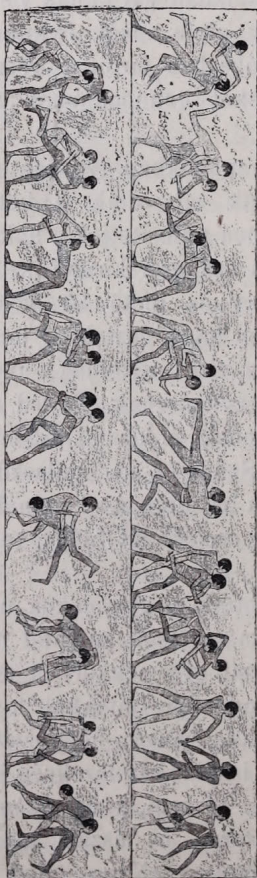
Az egyiptomiak autobiographiáikban gyakran említik, hogy elődeik szobrainak megadták a köteles áldozatokat és minden ünnepen teljesítették a halottas áldozatokat. Az abidoszi és szakarai királyi sztélák is annak a bizonyosságai, hogy az illető királyok (I. Szeti és II. Ramszesz) milyen nagy tiszteletet tanúsítottak elődeik iránt: „Nyujts vizet atyádnak, anyádnak, kik a halál völgyében nyugosznak. Tartsd mindig tisztán a vizet az istenek áldozatai számára; akkor kegyesen fogadják. Soha el ne mulaszd az áldozat bemutatását, még ha hazulról távol volnál is; akkor fiad is hasonlóan fog cselekedni!“ Így van ez Enei bölcs mondásaiban.

Rendkívüli gondot fordítottak a gyermekek nevelésére. Az első nevelést természetesen anyjától nyeri a gyermek. A tulajdonképeni gyermekkort, a melyben a gyermeket csakis mindenféle játékkal foglalkoztatták, életének negyedik évével befejezettnek tekintették. Az úgynevezett iskolai kötelezettség ideje következett. Itt, az iskolában olvasni, írni és számolni tanították a gyermeket, de torna- és úszási gyakorlatokra is nagy gondot fordítottak. Nagy súlyt fek-

tettek az erkölcsstan, gyakorlati életbölcse ség és ildomos magaviselet tanítására. El kell ismernünk (l. H. Brugsch, Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen), hogy az egyiptomi gyermekei nevelését és tanítását nagyon a szíven viselte. Abban látták nemzeti életök fejlődésének egyetlen eszközét, evvel vélték az erkölcsi

tökéletesítés feladatát teljesíthetőnek, melyet a Gondviselés láthatólag az ő kezükbe tett le. Az egyiptomi vallástani negyvenkét imája, melyek a „halottak könyvé”-nek 125. fejezetében olvashatók, semmiképen nem állnak a keresztény követelmények mögött és az erkölcsre és istenfélelemre vonatkozó egyiptomi feliratok olvasásánál arra a gondolatra jut az ember, hogy a zsidó törvénytörő Mózes nem az egyiptomi bölcsek mintájára formálta-e tanítását?

„Légy szorgalmas, mert az olyan embernek, a ki sokat lustálkodik, nincs becsülete. Ne légy tolakodó és tapintatlan. Ne lépj föl szólítás nélkül másnak a házába. Hallgasd el azt, a mit felebarátod házában láttál és ne beszéld el künn



25. Iskolai tornagyakorlatok.

másnak. Légy beszédedben óvatos, mert az ember nyelvén hordja romlását. Evés közben viseld magadat illedelmesen és ne tömd mohón magadat. Sohase feledkezzél meg a tiszteletről és ne ülj le addig, míg a ki náladnál idősebb vagy magasabb állású, le nem ült“. Ilyen tanításokat csepegtettek a gyermek lelkébe, már legzsengőbb korától fogva.

Korán, legényéveiben megházásították már a férfit. Mitsem vetettek meg a felsőbb osztályok annyira, mint ha a fiatal emberek szabad, kicsapongó nőkkel érintkeztek. „Óvakodjál az olyan kívülről jött nőktől, a kiket nem ismernek városukban. A ki bölcs, mondjon le a velők való érintkezésről és nősüljön meg fiatalságában, először azért, mert az ember legnagyobb vagyona a saját háza, másodszor azért, mert hites feleséged hozzád hasonló fiúval fog megajándékozni.“ Hogy milyen gyöngéd kötelékek fűzték egybe a házasségeket, azt abból is látjuk, hogy az ábrázolásokon a férfi képe mellett mindig felesége, a „*nebt per*“, a ház úrnője is megjelenik. Mindenütt a legnagyobb tiszteletben részesül „a szeretett hitves“, a „ház úrnője“. „Ha feleséget veszsz magadhoz, tápláld, ruházd, lásd el ékszerekkel és bánj vele a legnagyobb gyöngédséggel, mert az asszony a legfőbb jó, a melyben e földön részed lehet.“ Ilyképen tanítottak a házastársi kötelességre a régi Egyiptomban, már a Krisztus előtti XX. században.

\*

A boldog családi élet egyik föltétele azonban a kellemes otthon is és azért az egyiptominak mindig volt erre is gondja. Az egyiptomi lakóház legfontosabb része volt a nagy, oszlopos ebédlő, közepén nagy



asztallal, hátul pedig sok nagy boroskancsóval. Az asztalnál kétoldalt párnás székek voltak, az egyik oldalról mosdótállal, mert már akkor is megvolt az a keleti szokás, hogy asztalbontás után kezét mostak. Nagy gondot fordítottak az ételek izléses tálalására; az ebédlőasztalokat lotoszvirágokkal díszítették és a boros és söröskancsókról sem hiányozhatott a virágdisz. A családtagok és vendégek lakomáknál virágokkal és bimbókkal ékesítették magukat; hajukba lotoszbimbót tűztek és úgy nyujtották egymásnak a megszagolásra, mint más népeknél a boros serleget nyujtják kóstolásra.

A hálósobának is tágasnak kellett lennie. Az ágy nagy volt, terítőkkal és párnákkal gazdagon felszerelve, oroszlánlábakon állt és gyakran még nagy oroszlánfejjel is volt díszítve. Az ágnak fontos része volt a fejpárna; ez fából készült, villaalakú készülék volt, melyet úgy tettek a nyakuk alá, hogy a fej a párnák közül szabadon emelkedett ki és a művészi hajdisz alvás közben sem bomlott meg. Természetesen volt a hálósobában öltözőasztal is.

Különben is értettek ahhoz az egyiptomiak, hogy életüket kellemessé tegyék. Nagyon kedvelték a vadászatot, halászatot és nagy gyönyörűséget találtak a bikaviadalokban és birkózásban. A gymnastikai mutatványokban nemcsak férfiak, de nők is vettek részt. A házi körben énekkel, zenével, tánczczal szórakoztak. Legkedveltebb volt a táncz, az semmiféle ünnepélyen sem maradt el. A tánczosnők többnyire az illető ház háreméből valók voltak; ruházatul többnyire csak rövid kötényt viseltek csipőjük körül, annál gazdagabban vannak azonban nyaklánczokkal, láb- és karpereczekkel díszítve, virágkoszorút is viselnek. A

tánczok nagyon változatosak. A régebbi időkben nyugalmasabb jellegűek, az új birodalom korabeli tánczok azonban inkább már a mai keleti tánczokhoz hasonlítanak. A tánczó lányok hosszú átlátszó kötösből, melyen át a test idomai jól kivehetők, tamburinverés kíséretében, gyors tempóban forognak, testüket kaczerán kiforgatják, főleg medencéjüket mutogatják. Zene és ének kíséri mindig a tánczot, az éneklők tapsolással jelzik az ütemet.

A hangszerek közül a *hárfa* volt a legkedveltebb. Nagyon el volt terjedve a lant, a *trigon* (kicsiny, háromhúros hárfa), továbbá az új birodalom idején a semiták útján Egyiptomba került *fuvola*. Meg kell még említeni az *üstdob* és trombitát.

Egy thébai sírkamra falképén (most a British Museum ékessége) az új birodalom divatja szerinti egyiptomi lakoma van ábrázolva (l. 79. o). A nők virágot nyújtanak egymásnak, hogy szolgassák, fiúk és lányok szolgálnak az asztal körül, kenőcsöket, koszorúkat és boros serlegeket kínálnak a vendégeknek. Fiatal lányok, kiknek minden öltözetük csak az övük, tánczokat járnak és ütem szerint tapsolnak kezükkel; fuvolázó és éneklő lányok kísérik a tánczot.

Az egyiptomiaknak egyik legkedvesebb mulatsága volt a *lapdajáték*. De még ennél is jobban szerették a kockajátékot, mely nagyon hasonlithatott a mi sakkjátékunkhoz.

Az egyiptomiaknak sok vidám órájuk lehetett, mert tudták élvezni az élet örömeit, szívükből szerettek élni és örültek létüknek. Éppen ezért tudták családi életüket is olyan kellemessé tenni, a milyen egy ókori népé sem volt.

Irodalom: James H. *Breasted*, Ancient records of Egypt. Chicago, 1906. — H. *Brugsch*, Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen. — E. A. Wallis *Budge*, A History of Egypt. London, 1902. — J. F. *Champollion*, Monuments de l'Égypte et de la Nubie. Paris, 1835—45. — A. *Erman*, Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum. — R. *Lepsius*, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. — E. *Levy*, Über die theophoren Personennamen des alten Aegypten zur Zeit des Neuen Reiches. Berlin, 1905. — J. *Lieblein*, Dictionnaire de noms hiéroglyphiques en ordre généalogique et alphabétique. Leipzig, 1871—1892. — W. *Loret*, L'Égypte aux temps des Pharaons. La vie, la science et l'art. Paris, 1889. — G. *Maspero*, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Paris, 1895—97. — Ed. *Meyer*, Geschichte des alten Aegyptens. Berlin, 1887. — W. Max *Müller*, Die Liebespoesie der alten Ägypter. Leipzig, 1899. — G. *Perrot* et C. *Chipiez*, Histoire de l'Art dans l'Antiquité. Tome I. Egypte. Paris, 1880. — *Prisse d'Avennes*, Histoire de l'art égyptien d'après les monuments. Paris, 1871—79. — J. *Rosellini*, Monumenti dell' Egitto e della Nubia. Pisa 1832—44. — Hermann *Schneider*, Kultur und Denken der alten Ägypter. Leipzig, 1907. — K. *Sethe*, Die Thronwirren unter den Nachfolgern Königs Thutmosis I., ihr Verlauf und ihre Bedeutung. Leipzig, 1896. — G. *Steindorff*, Die Blütezeit des Pharaonenreichs. Leipzig, 1900. — J. G. *Wilkinson*, Manners and customs of the ancient Egyptians. London, 1837.

---



#### IV.

### A VALLÁS ÉS A HALOTTI SZERTARTÁSOK.

A művelődéstörténetben nincs sehol példa, hogy egy nép szociális és politikai élete annyira össze volna szőve a vallásos élettel mint Egyiptomban. Alig található felirat avagy oklevél, melyből mi az egyiptomiak vallásos gondolkodásáról felvilágosítást ne nyernénk. És mégis nem vagyunk azon helyzetben, hogy az egyiptomi vallás eredetét és keletkezését illető kérdésre teljes biztonsággal felelhetnénk. Azon pillanatban, midőn történeti talajra lépünk, az egyiptomi vallás már oly formában jelenik meg, mely egy ezt megelőző, hosszú fejlődésre enged következtetni, melynek eredete tehát a praehistorikus korba esik, mely korból emlékek reánk nem maradtak. A vallásos képzetek alapjai már régen meg voltak alkotva, már akkor megvoltak, mikor a piramisokat kezdték építeni. A kérdés, mely bennünket ma foglalkoztat, tehát nem az, hogy az egyiptomi vallás *mikép keletkezett*, hanem az, hogy ezen vallás *nekünk hogyan mutatkozik*. A piramisok felirataiban és a halottak könyvének legrégibb fejezeteiben foglalt elvek, melyek *egy istent, az eredetileg egyetlen* tételizik fel és a számos és változatos isteni lényeket ezen egyetlen a pantheizmus elvei szerint gondolt

isten nyilvánulásainak fogják fel, az eredetiek-e, az animizmus és politheizmus elemei ellenben a későbbiek és talán csak a vallásos fogalmak elfajulásának következményei? Vagy éppen a politheisztikus elemek az eredetiek és a monotheizmus eszméi egy későbbi, a papi iskolákból átszármazott kifejlődése az egyiptomi vallásnak? Ezek és ilyenek azon kérdések, melyek bennünket ma foglalkoztatnak.

Emanuel de *Rougé*, *Le Page Renouf*, *Pierret* és *Brugsch* azon véleményen vannak, hogy az egyiptomi vallás alapvető fővonása az *Isten egysége* és hogy az írott kútfőkben fenmaradt magikus és animisztikus képzetek csak misztikus, szimbolikus és allegorikus értelemmel bírnak.

*Isten az egy, az egyetlen, az egymagában lévő, a ki mellett nincsen senki sem. Ő teremtet mindent és ő az egyetlen, ki nem lett teremtvé. Isten a „Kheper czezef“, vagyis a „ki önmagától lett, önmagától keletkezett“, ő a „Kheper em hát“ azaz „a kezdetben, vagyis mint kezdet keletkezett“. Így tanítják azt a feliratok, melyek ezen egy isten, vagy öslény minéműségéről felvilágosítást nyújtanak és lényegének tárgyalásába mélyebben bebocsátkoznak. És valóban, a legtisztább monotheizmus az isten fogalmát nem taníthatná szebben és jobban, mint az a fennemlített sorokban történik!*

De mi azt is olvassuk: „*Isten irgalmas tisztelői iránt, a hozzá esdeklőket meghallgatja, a gyengét megvédi az errőssel szemben*“; továbbá: „*Isten meghallgatja annak könyörgését, a ki bilincsekbe van verve; irgalmas ahhoz, ki hozzá fohászkodik; megvédi a félelemmel eltelet az elbizakodottal szemben és bíró a hatalmas és a nyomorult között. Isten elismeri azt, ki*

*őt elismeri; megjutalmazza, ki neki szolgál; megvédi azt, ki őt követi.*

Az istenség ezen fogalmát „Núter“ szóval jelölték. Ez körülbelül ugyanazt jelenti, mint a héberék „Él“-je vagyis a hatalmast. De nemcsak ezen „Él“, hanem a vele teljesen identikus izráel „Jahve“, a legszebb zsoltárokból sem talál fenköltebb definíciókra, mint azt a most felsorolt virágai az egyiptomi irodalomnak a „Núter“-re vonatkozólag mutatják. Ő jelentette „a tevékeny erőt, mely periodikus visszatérése által a dolgokat alkotja és teremti, nekik új életet kölcsönöz és a fiatalság üdeségét vissza adja, ő tehát Isten a legtisztább felfogás szerint. Ő az egyetlen atya, ki az ember sorsát születésétől haláláig vezérli, ki vigasztalást nyújt fájdalom és balsorsban; ő az összes dolgok teremője és kormányzója, ő a kezdet“.

Másrészt azonban számtalan isten-névvel találkozunk, melyek viselőit különböző templomokban tisztelték és imádták. Olvasunk egy Rá istenről, egy Ptah, egy Ámon istenről, azután Oziriszről és feleségéről Izisről, ennek testvéréről, Neftiszről stb. Azután szent állatokat említenek, melyek szinte isteni tiszteletben részesültek. Mindezek azonban oly elemek, melyek egy kifejejtett monotheizmussal egyáltalán nem egyeztethetők össze. Más szavakkal, a legnagyobb s legfenségesebb egy-isten tanával szemben áll egy nagyszámú és sokoldalú istenségek tana. Most azon kérdés támad fel: a monotheisztikus képzet az egy, az egyetlen és egymagában lévő istenről volt-e az eredeti és ebből, az idők folyamán fejlődött a politheizmus, az istenségek tana, avagy egy nyers fetisizmusból keletkezett politheizmus volt a régebbi tan, melyből idők folyamán, századokon át



tartó magasabb kulturélet befolyása alatt megtisztult isteni fogalom a monotheizmusig emelkedett?

Az előbbi nézet képviselői Emanuel de *Rougé*, ennek tanítványa *Déveria*, továbbá Le Page *Renouf*, azután *Pierret* és *Brugsch*. Ők azt állítják, hogy „az egyiptomiak egy szellemi és örök lény egységét elismerték, a ki kezdettől fogva volt és a ki a véges alkotásokat az ő szava és akarata által keltette életre, hogy azonban őt a teremtés befejezése után mint világlelket a világba helyezték és ennek összes részeit, vagyis a kozmikus test tagjait általa áthatva gondolták. Ezen világlelek teremtő és megtartó ereje emanacziók sorozatába oszlott szét, melyek *isteneknek* jeleztek és a mithológia tulajdonképeni tartalmát foglalták magukba. A tiszta egy-isten-fogalom gyökeréből és törzséből kisarjadva, ezek egy mithologikus fának ágait és galyait képezték, mely fának a lombozata, a formulákban gazdag mithikus nyelv volt, mely azt bújja, majdnem áthatolhatatlan sűrűséggel burkolta be”.<sup>1</sup> Brugsch 1891-ben megjelent művében (*Die Aegyptologie*) ezen emanacio-theóriát még tovább kidolgozta. „Az atya-isten és az anya-isten egy és a gyermek, legyen az fiú avagy leány, csak az emberi képzetek és forgalmakhoz alkalmazott formája az isteni kinyilatkoztatásnak. A lokális háromságok nem bírnak más jelentőséggel, mint a természetfölöttiből az érzéki világába és a láthatatlanból a láthatóba való átmenetet az emberi mintaképek szerint, a megértéshez közelebb hozni, és az égi dolgokat mintegy emberi mértékkel mérni. De a vallás nem volt filozófia és a tranzszendentális eszmékre még nem

<sup>1</sup> Brugsch H. Religion und Mythologie der alten Aegypter. 99. l.

voltak szavaik; a kép volt a szó szimboluma és csak a beavatott ismerte annak magasabb jelentőségét. A nagy tömeg a látszatot tartotta igazságnak és a képben ismerte fel az istenség tulajdonképeni lényegét.“<sup>1</sup>

Ez azoknak nézete, kik az egyiptomiak vallását pantheisztikus, henotheisztikus vagy monotheisztikus alapra helyezik.

A második nézet mellett, melynél fogva az egyiptomi vallás politheisztikus elemei volnának a legrégebbiek, helyet foglalnak: Adolf Erman, Eduard Meyer, Gaston Maspero, Richard Pietschmann és mások. Föltevésök szerint az egyiptomi vallás az animizmusból és a magikus polidémonizmusból indult ki és csak úgy emelkedett azután a politheizmusig. Ezen politheizmus azután két, teljesen ellenkező irányba fejlődött: egyrészt helyi kultuszok hozzájárulásával és idegen istenek befogadása által az istenek világa meggazdagodott, másrészt évszázadokon át mindig magasabbra fejlődött kulturélet befolyása alatt mindinkább a monotheizmus elveihez közeledtek. Tiele az egyiptomi vallás, valamint általában az egész egyiptomi kultúra heterogén elemeit az egyiptomi faj eredetében látja történetileg megokolva, mely Ázsiából bevándorolt semiták és az új hon földjén a bennlakó afrikai törzsek összeelgyedése által keletkezett. „Mintha sikerült volna az Ázsiából eredő népnek — mondja Tiele — a maga uralmát a különböző vidékeken nemcsak megerősíteni, hanem államot is sikerült alapítani, mely valamennyit befoglalta és az ország mindkét részére kiterjedt, így a vallásban is bizonyos egység felé

<sup>1</sup> Brugsch H. Die Aegyptologie. 169.

kellett törekedniök. A meglevőt méltányolták, sőt az animizmus elemei is megmaradtak a kultuszban. De iparkodtak, a mennyire lehetett, a győzők vallásával összhangba hozni. A nyers animizmust a misticzismus leheletével vonták be. Az állatok most már csak a magasabb lények képviselői és megtestesüléseként tiszteltettek. A helyi istenek a papok legnagyobb istenségével hozattak összeköttetésbe, sőt, bármily kevésbé is hasonlítottak légyen hozzája, azt vele azonosították. Ez azért történhetett könnyebben, mert ezen Isten még mindig természeti Isten volt és ezen, fennemlitett ázsiai néptörzsnek csak úgy megvoltak a szentelt állataik, mint az ó-kor többi népeinek.

És ezen feltevés a történeti állapotoknak tényleg meg látszik felelni. Más helyen kimutattam, hogy a babiloniai történet ősidejében, mikor az emberiség szellemi tevékenységének és a műveltségének hullámai megindultak, föltétlenül a monotheizmus volt az uralkodó. Ázsiából új otthonába, Afrikába bevándorolt nép egy monotheisztikus elvektől áthatolt vallást hozott tehát magával, mely azonban az új haza igényeihez képest alkalmazkodni volt kénytelen. Azon időben, mikor az egyiptomiak még nem képezték egy egyöntetű államot, hanem még számos autonom megyét alkottak, ezt az istenfogalmat az egyes kerületekben, melyek mind vallási, mind állami tekintetben a leg-tökéletesebb önkormányzatot élvezték, különbözőkép személyesítették meg. Így minden kerületnek megvolt a maga istene, mely más szokásokat és szertartásokat kívánt és melynek mindenekelőtt más neve és hatalomköre volt, mint a szomszéd kerület istenének. Az egyik megyében istenben főleg annak világ-



teremtési erejét és tulajdonságát tisztelték; ő volt a világ formázója (Ptah). Más kerületben „a rejtett, láthatatlan lényt“ (Ámon) imádták, a mely kezdettől fogva létezett és mindörökre fenmaradt, minden rejtett dolgot ismer és ilyen módon mindentudó stb. E szerint megvolt minden nagyobb városnak a maga külön isteni lénye, a melyet a város lakói, és csakis ezek imádták. A hány kerület, annyi vallás volt akkor, csak hogy ezek az istenfogalom felfogásában, bár nem a névben, hanem tartalom szerint, teljesen megegyeztek. Így *Ptah* Memfisnek volt az istene, *Théba* istene *Ámon* volt. *Tum* pedig Heliopolisz ura, *Bubasztisz* istennője *Baszt*, *Khnumu* a Nilus vízesei körül fekvő vidék ura. Mindenütt ugyanazon tannal találkozunk, bár eltérő nevekbe is van burkolva. Isten mindenütt az egy és az egyetlen, a ki önmagától létezik és megközelíthetetlen.

Mindenesetre megvolt minden helyi istenségnek a maga családi köre és voltak szolgálói maga mellett és fennhatósága alatt, kik együttvéve a „*Paut núteru-t*“, azaz az Istenek enneas-át alkották. De a zsidók és a keresztények monotheizmusában is megvan az angyaloknak s isten hírnökeinek egy bizonyos szerepe. A legtöbb helyen megvannak az isten-hármaságok úgy mint az atya, anya és a fiú; de ezen triasok azon képzeten alapulnak, hogy a fiú nem más, mint az anya méhében újra született atya, tehát a hármas szám egy meg nem szakított egységet képez, ez egy olyan képzet, milyent mi a keresztény vallásban az atya Isten és a fiú Isten személyében látunk megvalósítva.

Ezen helyi fogalmak és helyi istenek később mindinkább egymásba olvadtak. *Ptah* nem volt már azon istenfogalom, mely csak Memfisben volt isme-

retes, s melyet csak ott tiszteltek. Ámonhoz mint istenhez, nemcsak Thébában fohászkodtak, hanem azon erőt és hatalmat, melyet előbb csak egy bizonyos területben ismertek el istennek, egész Egyiptomban oly lények gyanánt imádták, melyeknek isteni tulajdonságaik és isteni akaratuk van és ilyenképen isteni tisztességre tarthatnak igényt. Így keletkezett az eredetileg egy istenből az istenek egész sorozata, kiknek mindegyike egy „*núter núteru*“, vagyis egy „mindenható“ megszemélyesítője volt.

E folyamattal karöltve egy általános mithologia kifejlődése is járhatott. Ezen mithologia mindenféle mondákba burkolja az isteneket és alak nélküli, nagy démonokból, emberi módon érző és cselekvő, határozott jellemű lényekké alakítja őket át. Kár, hogy ezen mithologia sokkal töredékesebb formában maradt reánk, semhogy ma ezen a téren teljesen tiszta képet nyerhetnénk.

Azon kevés reánk fennmaradt mondából, melyekben a hívők az istenek sorsát és tetteit közölték, a legismertebb és már az ó-korban a legelterjedtebb az Oziriszről szóló monda; de még ezen mondat is, daczára a számos feliratnak, melyek reá vonatkoznak, nekünk összefüggő formában csak Plutarchos közli. Ozirisz mint király uralkodott Egyiptom felett és az alattvalóit boldogította. Ő tanította őket földművelésre és ő adott nekik törvényeket. De a gonosz bátyja, „Szét“, ellene áskálódott és ellene egy összeesküvést szervezett. Egy lakománál egy gazdagon diszitett ládát hozatott, mely pontosan Ozirisz testének méretei szerint készült. Valamennyien nagyon örvendtek, midőn meglátták a ládát, és akkor megígérte Szét, hogy annak fogja azt ajándékozni, ki

benne feküdve a ládát pontosan ki fogja tölteni. Valamennyien megkisértették, de senki sem illett bele, míg utoljára maga Ozirisz belépett és bele feküdt. A hogy ez megtörtént, odaszaladt a 72 összeesküvő, bezárták a ládát és a Nilusra helyezték, mely azt a tengerbe vitte, míg az a phönikiai Biblosz helyén partot nem ért. Ezalatt Izisz, Ozirisz testvére és felesége, aggódva bolyongott a világban és mindenütt kereste a ládát. Hét skorpió kísérte őt útjában. Míg ő így bolyongott és Thot, a bölcsesség istenének tanácsára a Delta mocsaraiba bujdosott, Bútóban egy fiút szült, Hóruszt, ezt azon hely istennőjének adta át, azon czélból, hogy ez azt Szét bosszúja elől elrejtse. Maga Izisz tovább vándorolt a sakálfejű Anubisz isten védelme és kísérete mellett, kit férje Ozirisz Neftisz istennővel elkövetett házasságtörése által nemzett légyen. Végre sikerült neki a ládát megtalálni; ő azt magával vitte Egyiptomba, ott elrejtette és azután visszament Bútóba, hogy ott fia, Hórusz, után nézzen. De távolléte alatt egy vad-disznó-vadászat alkalmával Szét megtalálta gyűlölt testvérének elrejtett koporsóját. Dühében 14 részre darabolta szét a hullát, darabjait pedig mindenfelé szétszórta. Akkor Izisz megint felkerekedett és férjének tagjait egyenként megkereste, s azokat, a hol megtalálta, azon helyen el is temette, egy sír emléket építvén föléje. Azért ismerünk annyi Oziriszsírt Egyiptomban; p. o. Buziriszben, a hol Ozirisz hátgerince volt eltemetve, Abidoszban, a hol a feje volt öröknyugalomra elhelyezve stb. Midőn Hórusz felnőtt, kivonult, hogy az atyján elkövetett gyilkosságot megbosszulja. Közte és Szét között szörnyű háborúra került a dolog, ezen ütközetben mindketten megse-



besültek, de Hórusz győzött mégis. Így Hóruszt ismerték el új uralkodónak, ki felvette a szent Atef-koronát és ősenek, Keb istennek, trónjára lépett. Hórusz azután varázs-igék által új életre keltette Oziriszt, ki ezután mint az örökkévalóság királya uralkodott a halottak országa felett.

Így az istenségek *történeti* személyek álarczában jelennek meg, kik rendkívüli időkben éltek a földön és kik tetteikkel és cselekedeteikkel az egész emberiség jólétének megszerzése körül szereztek érdemeket. Ők név és rang szerint mint egyiptomi fáraók lépnek fel, az ország felett uralkodnak, háborúkat viselnek, békét kötnek, törvényeket hoznak, határozatokat alkotnak és ediktumaikat székvárosaikban, Heliopolis-, Memfis- és Thebában publikálják. A mondák, melyek neveikkel és címeikkel összefüggésben vannak, *történeti* eseményeknek látszanak, melyek az ő egyházirodalmuk annaleseiben kronologikus pontossággal voltak feljegyezve. A heliopolisz-thebai tan szerint, mint az reánk az emlékeken megmaradt, a fény istene, Rá, volt az első fáraó, mely uralomra jutott. Rá utódjának a levegő istenét *Su*-t említik, ki után a föld istene *Keb* lépett a trónra. Ezt követte *Ozirisz*, kinek meggyilkoltatása után felesége és „testvére” *Izisz* egy törvény által lett királynak elismerve. Ő utána a testvérgyilkos *Szét* lépett a fáraók trónjára, míg nem *Hórusz*, Ozirisz fia, utóbbit legyőzte és trónjától megfosztotta. A memfiszi tradíciók után, melyek nyomai szinte kimutathatók az emlékeken, még Rá-nak is volt egy elődje, ez pedig *Ptah* isten volt, ki Memfiszt megalapította.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Brugsch H., Religion und Mythologie der alten Aegypter 31—33.

Valamennyi isten élén állott *Rá*, a nap isten, a kit egész Egyiptomban a világot kormányzó legfőbb istenség gyanánt ismertek el. Megközelíthetetlen fön-ségben áll az emberek és az istenek fölött. Erőtelmes fia, *Hórusz* is, ki az időnkint uralkodó királyban, „*Rá* fiában” nyilatkozik meg, korán nemzeti istenséggé vált Egyiptomban.

Minden istenséget meg kellett valahogy személyesíteni. Valamint a nap melegítő és hevítő erejében Rát és Hóruszt látták, úgy a többi isteneket és jelvényeiket is meg akarták valamiképen személyesíteni. Így keletkeztek az istenek különböző nyilvánulásai és megtestesülései, így keletkezett az egyiptomiak híres *állat tisztelete*, a mennyiben bizonyos állatokat valamely isten külön sajátosságának, vagy maga az isten megtestesülésének tekintettek. Memfiszben a bikát imádták, melynek Hapi (görögül Apisz) volt a neve. Az elefantinei Khnum és a thébai Ámon istenek erős kosok alakjában jelentek meg, a denderai Háthor tehén képében lett ábrázolva. Anubisz isten sakál, a bubasztiszi Baszt istennő macska, Szekhmet istennő oroszlán, az elkabi Nekhebt istennő valamint a thébai Mút istennő kánya, az edfúi Hórusz karvaly, Thot íbisz és mint a hold istene, kutyafejű majom, fején a hold koronájával, Hakit istennő béka, Khepera szkarabeusz, Keb istennő liba stb. alakjában lettek megszemélyesítve.

Az egyiptomi istenek azonban éppen nem azonosak azon állatokkal, melyek képében őket megszemélyesítették, hanem mindezen isteneket emberi alakban is elképzelhették. Azon szokás nagyon régi, hogy őket emberi testtel, de a hozzájuk tartozó állat fejével, ábrázolják. Az egyiptomiak híres állatkul-

tusza tehát nem volt más, mint azon hit megjelenési formája, a mely szerint istennek különböző sajátosságai különféle tárgyakban nyilvánulnak és mely tehát feltételezi, hogy az isteni erők egy bizonyos tárgyban, a mely azután isten megtestesülésének látszik, birják lakhelyüket.

### A legfontosabb egyiptomi istenségek sorozata betűrendben.

*Ámon*, a thebai nagy isten, az alsó légkör rejtekeiből a felső légkörbe felemelkedő világosságnak tekintetett. Ő benne, a rejtett magányban az új életre



26. Ámon.



27. Anubisz.

való ébredés gondolata egyesül. Ő az, „a ki a rejtett dolgokat a sötétségből a világosságra hozza“, ennél fogva szimboluma azon reménynek, hogy a halottak egykor fel fognak támadni. *Ámon-Rá* név alatt nap-



istenné lett, a középbirodalom fennállása óta az egyiptomiak nemzeti istene és mint ilyen Szúten-en-núteru, az „istenek királya“ nevet nyerte. Ő a mindenható, igazságos és irgalmas isten, teremője minden földi és mennyei dolognak, az örökkévalóság ura és alkotója a végtelenségnek. Rendesen egy járó férfi alakjában személyesítik meg, két magas tollal a fején, jobbájában kormánypálczához hasonló bottal. Gyakran azonban mint kosfejű alakot is ábrázolják, koronával a szarvai felett. A neki szentelt állat a kos.

*Amzet*, a holtak négy őrszellemeinek egyike. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy a holtakat éhség és szomjúságtól megóvják, ezért a holtak beleit nekik szentelték.

*Anubisz*, a holtak sakálfejű istene. Kötelessége, hogy mindig a holtak közvetlen közelében legyen, az elhúnytnak húsát és csontjait bebalzsamozza, a testet szentelt szövetekbe csavarja, mindig felettük örködjön és mindenféle ellenséges elemet távol tartson tőlük. Ő tehát a holtak őrzője és oltalmazója.

*Ápiz*, szent bikája a memphisbeli Ptah-nak, az élő jelképe Ozirisznek mint holdistennek a földön, és ezért az összes ábrázolásokon a teli hold képe látható a szarvai közt. Az ő bevezetése a memphisi apiaeumba holdtöltekor történt. Ápiz és a hold fogalmai oly bensőleg voltak egymással összekapcsolva, hogy a 25 éves holdperiodust, melynek lefolyása után a holdnak fázisai az egyiptomi év ugyanazon napjára estek, Ápiz-periodusnak nevezték. A klasszikusok azon adatai tehát, melyek szerint Ápiznak csak 25 év életidőt hagytak, s annak leforgása után, ha addig meg nem halt volna, őt egy szentelt kútba süllyesztették és így megölték, nem valószínűek;

több reánk fennmaradt felirat 26 és ennél idősebb Ápisz-bikáról is tesz említést. Ő-egyiptomi neve *Hapi* volt és tisztelete az új birodalom keletkezésének idejétől fogva, eltemetésének túlzott gondosságában jött kifejezésre. A későbbi korban az Ápisz-bikák közös sirját Memfiszben szent helynek tartották, a hol a látogatók az ott végzett buzgó imádságaik emlékére kis emlékköveket állítottak. Mivel ezen bikát úgy temették el mint egy embert, tehát őt is Ozirisz-nek nevezték el, csak úgy mint a meghalt embereket. Az így keletkezett *Ozirisz-Ápisz* név az I. Ptolemaeus által behozott idegen istennel, Szerapisz-szal lett összevetve, és azóta az lépett Ozirisznek, a halottak istenének, a helyére.

*Átum*, On-Heliopolisznak napistene és így a világosság istenének, Rá-nak a helyettese. A British Museum Harris-papiruszában III. Ramszesz király ezen istent a következő szavakkal hívja fel: „Te Átum, a világosság istene, ura a mindenségnek, alkotója mindennek, a mi itt van, a mennynek és a földnek teremője, te tettél meg engem királynak, uralkodónak és kormányzónak, a te fenséges trónusodon.” Átum tehát a heliopoliszi istencsoport élén állott, mint a menny és a föld teremője. A mennyiben ezen szó Átum a befejezettet és a tökéletest jelenti, Átum a váló, a lenyugvó nap, tehát az estéli nap, de egyúttal az őszi nap egyenlőség napja is. Az ő jelképe egy királyi alak, kettős koronával a fején, az isteni hatalom kormánypálcájával baljában, jobbában az élet jelképével.

*Baszt*, Bubasztisz istennője, egy macskafejű nő alakjában jelenik meg, fején Uraeus kígyóval körülfont napkoronggal és hosszú, szűk, tarka ruhában ábrázolták. Ő Ptah kedvese.

*Béz*, az ének és a zene, a mulatságok és társas örömek előljárója; félig állati, félig emberi lény, a ki mint a nagy istenek szolgája és segítője szerepel. Az ő sajátos törpe ábrázolása, egy nagy tollbokrétával a fején, őt egy külföldről átvett istenségként jellemzi, ezeket tartották az emberiség őrzőinek.

*Búto*, Alsó-Egyiptom, de kivált Búto városának védő istennője, az Ozirisz-mithosz szerint Hóruszt



28. Baszt.



29. Búto.

nevelte legyen fel, a kit Izisz, Ozirisz keresése közben nála titokban szült. Őt Alsó-Egyiptom úrnőjének és védőjének tartják és ezért ábrázolták Alsó-Egyiptom vörös koronájával a fején. Az ő tulajdonképeni alakja az *Uraeus-kígyó*: mint ilyen, a hogy harcra készen felemelkedik, vagy pedig, a mint papirusz-nád köré csavarodik, különösen azonban, a mint kiterjesztett szárnyakkal a király felett lebeg, hogy őt megőrizze. Az ő szentelt állatja a mezei (hegyes orrú) egér.



*Chepra* = *Khepra*, a bogár alakú napisten, az alsó hemiszféra éjféli napjának és az ennek a téli fordulóponttól a tavaszi napéjegyenlőség pontjáig befutott pályájának szimboluma. Khepra a nappálya azon részére szolgál kifejezésül, melyet az éjféltől napkeltéig befut, az évben pedig azon pálya részére, melyet az a téli fordulóponttól a tavaszi napéjegyenlőségig befut. Khepra tehát a reggeli nap, Átummal,



30. Chepra.



31. Chnum.

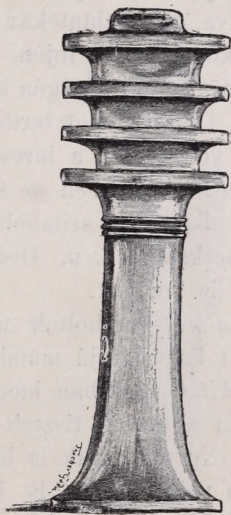
az esti nappal ellentétben. De Khepra azonkívül az oknak jellemző szimboluma és a férfiaságnak a kozmoszban.

*Chnum* = *Khnum* Elefantine és a nilusi vizesések vidékeinek kosfejű istene, ő az örök anyagban működő erő, a mely ebből alakokat formál és az így létrejött képződményeknek életet kölcsönöz. *Khnum-Rá* az önmagából létrejött atyja az isteneknek, a ki embereket formál és isteneket alkot. Ő tehát a világ

teremtő erejeként jelenik meg, mely az első tojáshoz formálta, a világ tagjait kialakította és mindazt, ami itt van és létezik, megteremtette és minden élő lénynek a lehelletet megadta. Ő a világ nagy építőmestere, ki Ptahnak, az építésznek, a világalkotónak oldalán áll és Thot isten által megtervezett alap-



32 Chonsz.



33. Dedu.

tervet, mint építőmester, megvalósítja. Asztronómiai tekintetben az elefantinei Khnum „a napfordulópont idejében a hó nap“, melynek bekövetkeztével a Nilus áradni kezd.

*Chonsz* = *Khonsz*, Ámon és neje, Mut-nak fia, őt mint holdistent tisztelték, de ő egyúttal a reggeli nap is volt, azután a tavaszi nap a napévben, a növekvő hold a holdhónapban és a tavaszi holdtölte a holdévben. Ezen isten neve szimbóluma volt azon erőnek, mely

a tavaszi hónapban a felkelő hold- és a felkelő nap fényét okozta, ezért ezen tavaszi hónapot „Pakhon“-nak, a mi azt jelenti: Khonsznak szentelt, nevezték el, s ez volt a tulajdonképeni kezdete az új hold- és az új nap-évnek. Mint járó férfiút ábrázolták, karvalyfejjel, tehát egy Hórusz-fővel, a holdkoronggal a fején; némelykor emberi múmiának láthatjuk ábrázolva, bal halántékán a fiatalság hajfodrával és a holdkoronggal a fején, míg kezeiben a korbácsot, a jogart, az egyik végén meghajlitott pálczát (pásztorbot) és Ded-oszlopot tartotta. Imádásának központja Theba volt, a hol a híres Khonsz-templom állott.

*Dedu* Buziriszben az Ozirisz hátgerincze gyanánt tisztelt istenség, szimboluma egy hátgerincz alakú oszlopocska, az ú. n. Ded-oszlopocska, melyet amulettnek is hordtak.

*Dua-mutef* a holtak négy őrszellemeinek egyike és mint karvalyfejű múmiát ábrázolták.

*Hakit* Omboszban használt elnevezése az általánosan Nút név alatt tisztelt istennőnek, a miért is őt azután Nút-Hakitnak is hívták. A neki szentelt állat a béka volt, a miért is békafejjel ábrázolták. Ő a kosfejű Khnum felesége.

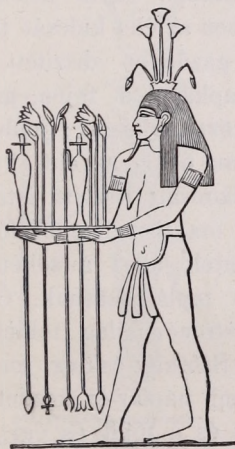
*Hapi* az egyiptomiak Nilus-istene. Az ábrázolásokon mint kövér testű férfiisten jelenik meg, de lelógó női mellekkel. Egy lotusz- és egy papiruszbokorral a fején, kezeiben a növény- és az állatvilágból átvett, gazdag ajándékokat tart. A Nilus istene, az évenként visszatérő és mindent nemző s megtermékenyítő áradása által, kozmikus helyettese az ősvizeket szimbolizáló Nun-nak. Az ő kultusza a legrégebb egyiptomi istentiszteletek közé tartozik. Ő a föld gazdagságának szerzője Egyiptomban és mint



ilyen a táplálója és jóltevője az emberek és állatoknak. Neki szentelt helyek az egész birodalomban találhatók.

*Hapi* a holtak négy őrszellemeinek egyike, mint majomfejű múmiát ábrázolták.

*Harmakhisz* egy különös formája Hórusz napistennek; ő a horizonton felkelő nap, egyiptomi neve:



34. Hapi.



35. Harpokratesz.

„Hor-em-khu“ = „Hórusz a horizonton“. Tehát az újonnan felébredő nap. A legnagyobb ábrázolása ezen Heliopolisban tisztelt istennek, a kolosszális szfinx, a gizei temetőn, Khafra piramisa előtt.

*Harpokratesz*, 'egyiptomi Hor-pa-khrud a. m. Hórusz, a gyermek; mint Ozirisz és Izisz fia jelenik meg, mint gyermek, vagy serdülő ifjút ábrázolták, az ifjúság göndör hajfürtjével a jobb halántékon, mutató ujjával szájához közeledve. A feliratokon és az ábrá-

zolásokon mint az alsó hemiszferából a felsőbe szálló napgyermeket dicsőítik. Ő tehát a reggeli, a ragyogó napisten.

*Háthor* az ég, a szerelem, az öröm, az érzékiség, a fölösleg istennője, a kinek áldásában istenek és emberek élvezetet találnak. A felkelő nap anyja, azért gyakran mint tehenet ábrázolják, mely *Hóruszt* szoptatja; vagy pedig mint nőt, tehénfejjel, melynek szarvai közt a napkorong látható, egyik kezében a kormánypálczát, másik kezében az élet kulcsát tartva. Sokszor pedig mint egy gazdagon diszített szép istennő jelenik meg, kányasapkával a fején, melyen a napkorong tehénszarvak közt nyugszik; jobbában egy zöld virágszárat, baljában pedig az élet kulcsát tartva. Ő Egyiptomban általánosan tisztelt istenség, habár már a régi birodalom óta, tiszteletének főhelye *Dendera* volt. A neki szentelt állat a tehén, élő mintaképe a szülésnek és a táplálkozásnak. Ő egy szép, víg és jó istennő. Asztronómiailag tekintve, ő a ragyogó *Szírusz*, vagyis *Szóthisz-csillag*, melynek helikus felkelése az egyiptomi naptár-év kezdetét, a *Nilus-dagály* bekövetkezését és a földi és égi jelenségek összetalálkozását és periodikus visszatérését jelezte. Mint ilyen, az ábrázolásokon egy bárkában fekvő tehén alakjában jelenik meg, szarvai közt a „*Szóthisz-csillagot*“ tartva.

*Hórusz*, istensége kettős: egyfelől *Ozirisz* és *Izisz* fia, mint ilyen bosszúállója atyja halálának és legyőzője *Szét-nek*; másfelől pedig fia volt *Rá-nak*, s mint ilyen az újonnan felragyogó és az új fényben megjelenő reggeli nap, s egyidejűleg az új életre feltámadt tavaszi nap volt. Karvalyfejű isten, Alsó- és Felső-Egyiptom kettős koronájával a fején, jelké-

pezi a földi jelenések újjászületését az örök körforgásban. Bahud-Edfu-Apollinopolisz magna emelhető ki az összes városok közül, melyekben az ő tisztelete kiváltképen nagy volt. Mint ilyen, Hor-Bahudti, azaz az edfui Hórusz nevet is nyerte. Ő a nagy isten, ura a mennynek és földnek, alkotója az egész világegyetemnek és ezért „az istenek ura, az egyetlen egy, istene az alakulásnak, a ki lenni hagyja azt, a mi



36. Háthor.

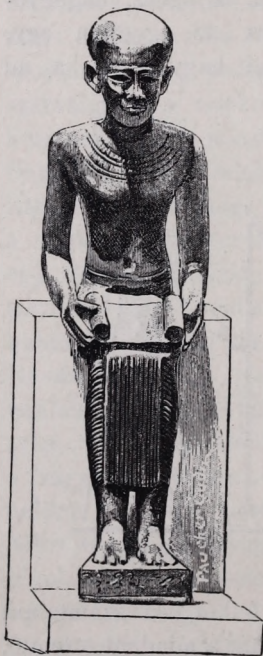


37. Hórusz.

itt lesz, a ki mint világító felkel, és számtalant terem, a kik tőle jönnek“. Ő tehát a mindent teremtő, mindent megelevenítő és fenntartó, mindent szabályozó és rendező erő, mely a világot áthatja és az erőszakos démonok pusztító hatalma elleni harcban a sötétség felett győzedelmeskedik. A neki szentelt állat a karvaly, fényes szimboluma a szétterjesztett tarkaszínű karvalyszárnyak, a napkoronggal díszítve, mely jelvény mindenütt a templomok ajtaja és kapui felett és a sírhelyek legfelsőbb szélein látható.



*Imhotep*, kit a görögök az ő Aszklepiosz istenségökkel hasonlították össze, ő memfísi isten, mely azonban, csak a későbbi egyiptomi korszakba tartozik. Egy haladó férfiú alakjával ábrázolják, szűk sapkával fején, egyik kezében a kormánypálczával,



38. Imhotep.

a másokban pedig az élet kulcsát tartva. Más képeken mint ülő férfiút láthatjuk, ölében papyrusztekercscsel, elég gyakran íróvesszővel a jobbában, és papyrusztekercs a baljában. Ő volt a gyógyító isten és a varázspap, a ki a szenvedőknek és panaszkodóknak álmokban jóslatokat mondott; az ő templomában aludtak a betegek, a kik az ő segélyével megakartak gyógyulni.

*Izisz*, *Ozirisz* testvére és neje, *Hórusz* anyja. Ő „a nagy, az isten anyja, az ég úrnője, az istenek királynője.” De ezekkel azonban sem az ő czímei, sem a neki tulajdonított sajátságai nincsenek kimerítve. Ő „a legszeretetre méltóbb az összes istenségek

között — minden képnek az ősképe — a női *Rá* — a női *Hórusz* — a *Dékán* csillagzatok királynője — az év kezdetének úrnője — az életet adó — az élet úrnője — a zöld vetés alkotója — a kenyér úrnője — a fölösleg úrnője — a gyönyör és az öröm úrnője — a szerelem és a szeretet úrnője — a fenn-

séges istennő, mely a Nilus dagályát idejében létesíti.“ Ő tehát a mindent átölelő, mindent befogadó, a mindent szülő, tápláló és megvédő istenség, mely még a halotti álmukat alvó embereket is új életre tudja kelteni és a kozmosz minden részét a maga összefüggésében megtartja. Az állatok közül a tehén volt neki szentelve. Az ábrázolásokon istennő alakját



39. Izisz.



40. Keb.

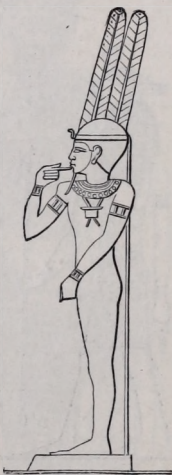
ölti, fején tehénaszarvakkal, azok között a napkorong és ezen egy trónszék foglal helyet.

*Keb*, a föld istene, székhelye Heliopolisz. Ő járó férfiú képében ábrázoltatott, libával a fején, vagy egy sajátos, csak neki járó koronával. Ez Alsó-Egyiptom vörös koronája, az Oziriszen látható Átef koronával diszítve, a mely két kosszarv, a két Uraeus kígyó, a nap- és a holdkoronggal diszített fejéket képez.

*Kebekh-Zenuf* a holtak négy őrszellemeinek egyike ; az ábrázolásokon egy sakál fejű múmia képét mutatja.

*Mát*, az igazságosság istennője, ülve, vagy állva ábrázolták, fején strucz-tollal. Képmását a főpap nyakék gyanánt hordta. Imádásának központja Der-el-Medineh volt. Ő Rá leánya és Thot felesége.

*Min* a termékenység istene Koptoszbán. Az ábrázolásokon múmiaszerű alakkal bír, szorosan egymáshoz simuló tagokkal és fején Ámon tollbokrétás



41. Min.



42. Month.

koronájával, míg a balkezevel a penise után nyúl, hogy ily módon istennek magából nemző erejére utaljon.

*Month*, Theba és Hermonthisz karvalyfejű istene, régi időtől fogva Felső-Egyiptom főistene volt; az új birodalom korában a harcz isteneként lett tisztelve. Karvalyfejjel ábrázolták, fején a napkoronggal, melyből két oldalon két toll állott ki.

*Mut* Thebában mint Ámon feleségét és Khonsz anyját imádták. A neki szentelt állat a keselyű.



*Nekhbet* El-Kab istennője, Felső-Egyiptom úrnője és királynője. Őt nöstény keselyű alakjában ábrázolták, mely széjjel terjesztett szárnyaival isteneket és királyokat megvéd. Az emlékek ábrázolásaiban istennő alakjában mutatkozik, Felső-Egyiptom fehér koronájával a fején, néha kígyó képében, de a fehér koronával a fején. Képmása szülő nőknek szolgált talisman gyanánt.



43. Nefer-Tum.



44. Neit.



45. Nefthisz.

*Nefer-Tum*, Ptah fia, egy memfiszi istenség, a fején felnyíló lotuszvirágokkal, de néha mint oroszlán-fejű isten is mutatkozik, fején a Hórusz-karvalylyal s lotuszvirágokkal, és a szent szemmel a jobbában.

*Neit* Szaisz istennője; az ábrázolásokon mint járó istennő mutatkozik, Alsó-Egyiptom koronájával a fején, nyíl, ijjal és lotuszvirággal a baljában, jobbában az élet kulcsával. Így tehát ő a harcz istennője, egyúttal pedig előljárója a szövészetnek. Nevéről sok feliratban történik említés, különös vonat-

kozással azon szöveteknek előállítására, melyekbe a holtakat szokták takarni.

*Nefthisz* (egyiptomi nyelven: Nébt-hát), Izisz nővére és Szét felesége; Háthor alakjával ábrázolják, nevének két hieroglif jelével a fején. A feljegyzésekben következő elnevezések alatt fordul elő: „az ég úrnője, Rá szeme, az istenek királynője, az isten testvére, a varázspan gazdag“, Másutt pedig: „Nefthisz, az isten testvére és Philae



46. Nunu.



47. Nút.

úrnője, a ki Izisz fiát a trónra emeli“. Neki holdszerű jellege van, ezért így czimzik: „Nefthisz a nagy, istenek testvére, ki Oziriszt mint holdat, megőrzi. Ő egyike a négy őr-istennőnek, (Tafnut, Nut, Izisz és Nefthisz), a kik az újszülött napnál a dajka és az ápolónői szolgálatokat végzik. Így Tafnut az őскеzdet, a nagy

bölcső asszony, a legelső, a ki Alsó- és Felső-Egyiptom királyát szoptatja; Nut, a magasztos, ki istent a tején táplálja; Izisz, a jó, ki bátyját őrzi; Nefthisz, a cselekvő, isten testvére, az aranyos Hórusz dajkája és ápolónője.

*Núnu*, az ősidőktől való égi vizek istene, melyből minden dolog létre jött. Ő Rá atyja, ennél fogva Núnu-ban találják ősoukat a kozmogonikus spekulációk. Ő a szellemi előidézője a világ teremtésének. Őt mint egy koporsóalakú szekrényen térdelő, egészen a kezéig beburkolt férfiút ábrázolták, hosszú szakállal és két tollal a fején, kezében pedig korbácsot tart.

*Nút*, az ég istennője, kozmikus istenségek és a földi emberek anyja, a holtak élelmezője és fenntartója a másvilágon. Az ábrázolásokon egy istennő alakjában látható, a ki Háthor-hoz hasonlít, fején két tehén-szarv között a napkorongot tartja, melyen azonban még a vízkorsó jelvénye is található. Mint a föld felett elnyújtózó mennyei asszonyt is ábrázolják, kinek lábai keleten és kezei nyugaton nyugodnak, a kinek testén a csillagok ragyognak, míg a hátán a nap és a hold hajói útjokat végzik. Egyiptom minden templomában mint „az istenek anyját“ tisztelték, sok helyen azonban más néven, így Omboszban Hakit, Thebában Apit név alatt.

*Onúrisz*, Abidosz mellett fekvő Thisz istene, a későbbi harczisten, hosszú ruhában, tollal a fején és kezében egy lándzsával ábrázolták.

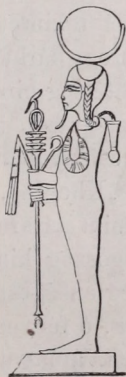
*Ozirisz*, a holtak istene, Izisz férje és Hórusz atyja, ő legidősebb fia Keb-nek, a föld istenének és az ég királynőjének, Nút-nak. Ő a Khent amentiu az „alvilág biróságának előljárója“, továbbá a néb-





48. Ozirisz.

Abdu, azaz Abidosz ura. Az emlékek adatai szerint, itt Abidoszban lett Ozirisz feje eltemetve. Az előkelő és gazdag egyiptomiak azért temetkeztek itt, mivel nagy megtiszteltetésnek vették azt, hogy Oziriszszel osszák meg sírhelyöket. Múmia alakjában, hosszú szakállal ábrázolják, az ő sajátos tollkoronájával, az Atef-koronával a fején, mellén keresztbe tett karokkal, az egyik kezében a kormánypálcza, a másik kezében pedig a korbácsot tartva.



49. Ptah.



50. Rá.

*Ptah*, Memfisz istene, a művészeteknek, de a kezdetnek istene is; az első, kinek mindenki szót fogad. Ő a nagy világalkotó, ki mindenkinek adott életet. Ő „az istenek atyja, az isteni sereg mestere, a ki a lényeket teremtette. Minden dolog akkor lett meg, mikor ő már volt. Ő az igazság ura és az istenek királya“. Más helyen így szólnak róla: „ő a kezdet atyja, a ki a nap és a hold tojását alkotta. Ő az alkotó, a ki a mindenség megteremtése előtt is már megvolt, a mely az ő alkotása volt“. Ő azonban egy

*ásztí-uziri*, azaz Ozirisz helyettese és mint ilyen, Ptah Szókar Ozirisz“, egy istenség, a mely a sötét Haki bikában megtestesül. Mint hosszú istenszakállú beburkolt múmiát ábrázolják, kezeiben a kormánypálca és az élet jelével díszített Ded-oszlopocskát tartva.

*Rá*, a tulajdonképeni napisten, a kinek a karvalyt szentelték és a kit szabály szerint mindig karvalyfejjel ábrázoltak, *ő volt az egyiptomiak legnagyobb istene*. A Bennu madarat, (egy sólyomfaj), melyből a görögök a hamvából újra feléledő Fönix madarat képezték talán, és az obeliszket tekintették az ő megtestesülésének. Útját naponként egy bárkában tette meg, keletről nyugatra; itt este a sötétség birodalmába lép, a hol mindenféle szörnnyel megküzd, a melyek útját állják és reggel a tavasz dicsfényében diadalmasan jelenik meg, először mint „Kheprá“, a. m. a leendő, bogár alakjában, azután mint „Harmakhisz“, a. m. Hórusz a horizonton. A világosság kinyilatkoztatása az ő isteni őserjének a legfenségesebb nyilvánulása. „Ő a korongjában világít, ő fényesen emelkedik fel a magasabb hemiszférába, átúszva a felhők régióin, szájának leheletével a levegőt ajándékozva és a világokat az ő fényével fenntartva“. *Rá*, „a láthatatlan isten, a titokzatos szellem, a kinek alakját nem látta senki, kinek lényét nem ismeri senki, ő a szerzője az egész alkotásnak“. Mint karvalyfejű, haladó embert ábrázolják, fején az Uraeus-kígyóval díszített napkoronggal.

*Sú* a Heliopolisban tisztelt és Tum által nemzett isten, rendesen egy férfiú alakjával ábrázolják, a ki a földön áll, két kezében az égboltot tartva. Ő a hajnalpir istene, kinek hatalma által Nút, az ég istennője, férjétől, Keb földistentől el lesz választva. Sú az ég és



a föld között lévő levegőréteg. Fején egy strucz tollat visel, mely az írásban mint szótagjegy sú-nak hangzik.

*Szebek* az omboszi és fájumi krokodilus-isten, férfialakja van, krokodilusfején az Átef-koronával. Ő az isteni tudásnak helyettesítője, a ki az újszülött napistennek a Kelet kapuit kinyitja, s a felső világba való kilépését előkészíti. Asztronómiai értelemben ő



51. Sû.



52. Szebek.

a természet azon ereje, a mely a felkelő napnak a sötétség feletti győzedelmét előmozdítja.

*Szekhmet* a memfiszi Ptah „nagy kedvese”, feje egy oroszlánfő, melyen a napkorong, vagy a kettős korona nyugszik. Ő képviseli a világosság jótéteményét, egyszersmind azonban a megsemmisítő és megrontó hatalmát a tűznek. Ő ezért a harcz istennője is.

*Szefkhet* az írás, az időbeosztás és a mérnöki tudomány istennője; azért úgy ábrázolják, mint istennőt,

ki jobb kezében az íróvesszőt tartja, baljában pedig egy pálmaágot, mely az évek és az időszakok hieroglifi megjelölésére szolgált, melynek felső végére az ünnepek és a ubilaeumok meghatározó jelvényei voltak megerősítve. Fején egy hétágú fejéket hord, a mely felett két lefelé görbitett szarv van. I. Széti korából látható egy ábrázoláson, a mint a trónon ül, testén körülcsavart párduczbőrrel, kezeiben pedig az



53. Szeſkhet.



54. Szeſkhet.

írás és az időbeosztás jelvényeit tartja. A feliratokban így nevezik: „a nagy, az írás úrnője, a ki tulajdon kezeivel a királyok történetét leírja“. Egy heliopoliszi domborművön II. Ramszesz ül a szent fa alatt, a melynek levelein Thot isten, az írás és a tudomány feltalálója és Szeſkhet istennő, az írás és a szent könyvek úrnője, a király nevét megörökítik.

*Szeſket* egy helyi istennő, kinek a skorpió volt szentelve.

*Szerapisz*, a Ptolemaeusoktól behozott idegen istenség; lásd: Apisz-t.

*Szét* Tánisz és Ombosz istene, Ozirisz bátyja, kit ő a monda szerint meggyilkolt. Ő egy erős isten, a kinek erejétől félték. Ő a szerzője a nagy forróságnak és szárazságnak, egyúttal a világosság rablója, a rövidebb napok idejében. Egy ellenséges démon; minden rosszat a földön az ő befolyásának tulajdonítottak. Ő szerzője a viharoknak, zivatar és földrengésnek, éppúgy ellensége az igazságnak és az igaznak. Egy nagy része a halottak könyvének és az ó-egyiptomi irodalom egyáltalában telve van mindenféle ráolvasással és bűvös mondással, ezen istenség és szövetséges társai alattomos cselszövései ellen. A XXII. dinasztia óta az egyiptomi pantheonból ki van taszítva és mint a tisztátalanok istene érvényesül. A neki szentelt állat a szamár, sajtósárga orral és különös fülekkel.

*Szókarisz* az öreg karvalyfejű isten Memfiszből. Minden év 26. Khoiak-ján tartják meg „Szókarisz isten ősrégi ünnep“-ét és ez a régi egyiptomiak legnagyobb szerű ünnepélye volt. Mint „Ptah- Szókar-Ozirisz“-nek is nevezték és így nemcsak Ozirisz, hanem Ptah isten helyettese is volt, s így ezen név alatt is tisztelték és ünnepelték.

*Szopd*, a kelet istene, Hórusznak is nevezve. Megjelenik mint egy férfistenség, karvalyfejjel, és a fején lévő napkorong felett két magas tollal. Ő Ozirisz és Izisz fia és egyúttal örököse és utóda atyjának Egyiptom királyságában. Neki szentelt állat egy ülő karvaly volt, Kamhesz névvel, elég gyakran tollakkal a fején.

*Szútekh*, egy idegen (előázsiái) isten, a ki az idegen uralom idejében honosodott meg Egyiptomban,



a hol különös tiszteletnek örvendett. Széttel azonosították.

*Tefnut* Sú nővére és neje, a hajnalpírt képviseli. Oroszlánfejű istennő, fején a kettős koronával. A mint a bátyja és férje a levegőt és a szelet helyettesítette, úgy Tefnut is mint szélistennő tekintetett, a ki az embereknek és isteneknek a lehelletet adta.

*Thot*, Hermopolisz istene, a holddal van szoros összeköttetésben és innen az időszámítás istene, a



55. Szét.



55. Tefnut.

ki az időszakokat pálmalevélre vési és így lett az írás és az értelem istene. Az ő szent állata az ibisz és az ő vele együttjáró társai mint kutyafejű majmok vannak ábrázolva. Az őt jellemző ábrázolásokon mint ibiszfajű istent látjuk, ki vagy az Atef-koronát, vagy a holdkorongot újhoid alakjában a fején hordja. Utóbbi esetben az írotáblát és az íróvesszőt tartja kezeiben, gyakran a csipkés pálmalevelet, az időszakonként visszatérő időkorok szimbolumát. Ő feltalálója és elől-

járója az írásnak és a tudományoknak, egyúttal rendezője az időbeosztásnak. Ő „az írás ura, a papirusz ura, a könyvek első írója és a szent beszéd ura“. Ő



57. Thot.

egyúttal „az ég és az azon található csillagzatoknak kiszámítója“, továbbá „kiszámítója a földnek, és annak a mi azon található“. Ő „az igazság ura“, mint ilyen a tartományok királyainak mintaképére szolgál. Ő a theologia, államszervezetnek, tudomány és szépmű-

vészeteknek megalapítója. De ő ezenfelül az alvilágban lévő holtak vezetője és vezérője, megvédelmezi őket és a nyugat sötét tájainak átvándorlására előírást és tanítást ad és így a világosság felé vezérli őket. Ő készíti a holtak útjait és ügyész a föld alatti igazságszolgáltatás törvényszékénél.

*Thripisz*, istennő a görög időkől, és pedig helyi elnevezése a Panapolisz-i (mai Akhmin-i) Izisznak.

*Toërisz* a későbbi idők népszerű védő istennője, egy hátsó lábain álló nilusi lónak ábrázolják, melynek háta madárfarkban végződik.

*Tum* = Átum; Pitum városában (Heroopoliszban) mindig Tum-nak nevezték. A hely neve tulajdonképpen „Tum lakóhelye“-t jelent.

\*

Az egyiptomiak az istenek tiszteletére külön *templomokat* építettek. A templom neve „hát-núter“, azaz az isten lakása, vagy istennek háza volt, és az emberek lakóházainak mintájára készült. A templom egy nagy, nyitott, folyosók által körülvelt udvarból, egy oszlopcsarnokból és egy czellaszzerű kápolnából állott. Az udvarban és az oszlopcsarnokban tartották meg az ünnepeket és ugyanitt mutatták be az áldozatokat, de az isten nem lakott itt. Az egészen sötét czellaszűz kápolnában, mely az oszlopcsarnokhoz csatlakozik, állottak az istenség képmásai és ezért képezte ezen kápolna a templom legszentebb részét. Ide csak a papok és a király léphetett be. Minden nagyobb helységnek megvolt a maga külön védőistene és ennek tiszteletére legalább is egy templommal rendelkezett. Mert, ha egy istenség védelmét akarták megnyerni, akkor törekedni kellett arra, hogy kegyö-



ket és jóakarukat valamivel kivívják és megtartsák, és akkor nagyon sok gondot okozott az istenségnek megfelelő lakás, szervezésének a kérdése. A királyok ezért iparkodtak az előző idők romba dült templomait újra felépíteni s helyreállítani és új templomokat az istenek tiszteletére emelni. A királyok majdnem minden felirata meglehetősen részletes tudósításokat tartalmaz egy vagy több templom újjáépítéséről vagy felépítéséről, vagy annak díszítéséről. A számos, Egyiptomba hurczolt hadifogoly és rabszolga szolgáltatta a szükséges munkásokat, és az építéshez szükséges pénz a háborúkban nyert zsákmányból és hűbéresek zsoldjából került ki.

Ilyenmő kiválóbb istentiszteleti helyekhez tartozott a híres Ámon-templom Thebában, Khnum temploma Elefantinében, Hórusz temploma Edfu mellett, Háthor temploma Denderában, Széthosz temploma Abidoszban stb.

Ezek között a legkimagaslóbb a thebai Ámon-templom volt, melyről leginkább az új birodalom fáraói gondoskodtak. Ezen, a magvában a közép birodalom művének tekinthető templom, I. Amenhotep óta, minden fáraó itt dolgoztatott és kibővítette, úgy hogy ezen templom nagyszerű növekedésével az új birodalom történetének összes eredményét és változását visszatükrözi.

A templomok falai és oszlopai felülről egészen a földig gazdag képdiszekkel és hieroglifákkal vannak borítva, melyek mind vallásos természetűek és gazdag, pompás színeik által a széles falterületek élénkítéséhez nagyban hozzájárulnak. Ezen feliratokban rendszeren a templom istene köszönetét fejezi ki királyi építőjének, így szólván: „Én éveket adok

neked az örökkévalóságig és örömmel telt királyságot mindkét ország felett. Addig, míg én vagyok, addig leszel te is a földön, ragyogóan mint Felső-Egyiptom királya és Alsó-Egyiptom királya az élők trónján. Ameddig csak az ég fennáll, fennáll a te neved is és növekedik az örökkévalóságban ezen szép, nagy, tiszta, erős, nagyszerű emlék jutalmául, melyet te nekem építettél. Te tetted ezt, te örök életű“. Más helyen így szól az isten: „Te fiam, kit én szeretek, szívem végtelenül örül, ha szépségedet látom; te felújítottad lakomat, az ég horizontjához hasonlóan. Ezért neked adom Rá életkorát és Átum éveinek számát.“

Kultuszának ünnep napjain elhagyja az isten a lakását, hogy magát hiveinek bemutassa; ekkor egy bárkába helyezik az isten képmását és ünnepélyes körmenetben a templomból kiviszik, hogy a nép azt tisztelje és imádja.

\*

Az istentisztelet szertartásait külön *papok* végezték. Az istenfogalom tulajdonképeni ápolói és gondozói a papok voltak. Háromféle papságot különböztethetünk meg:

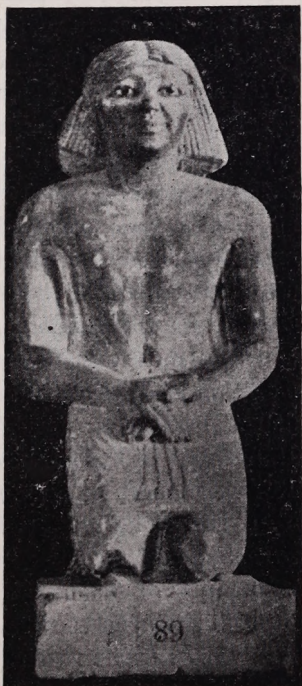
1. A *Hon-Nüter*, „az isten szolgálja“, a görögök által rendszeren próféta név alatt ismertette, kik a tulajdonképeni szolgálatokat végezte a templomban.

2. Az *Uáb*, azon pap, kinek az volt a feladata, hogy az áldozatnak szánt állat tisztasága felett ítéljen.

3. A *Kher-heb*, a vallás előírásainak ismerője, a ki ünnepélyes felvonulásoknál a szent atyákat képviselte.

Az egyházi hierarkhia élén a *Mer-hon-nuter*, „isten szolgáinak előljárója“ állott, a templomvagyon köz- igazgatásának előljárója is volt. Csak neki és a királynak, ki, a hogy előbb láttuk, istennek a helyettese volt a földön és a „jó isten“ melléknévvel bírt, volt minden időben megengedve az isteneket felkeresni és hozzájuk közeledni; csak neki volt szabad a rejtett czella ajtaját, a legszentebbet, átlépni és az atyja színe előtt megjelenni, éppúgy mint Izráelben a főpapnak, és annak is csak egyszer az évben, volt szabad a szentek szentélyébe be- lépni. A papi rangfokozat-okban őt követték: 1. a *Hon-núter*; 2. az *Átef-núter* az „isteni atya“, az ó-egyip- tomi atyja; 3. az *Uáb*, a „tisza“, egyúttal rendes megnevezése a szertartá- sáit végző papnak; 4. a *Kher-heb*; 5. a *Szés-sát-núter*, „a szent írás írója“.

A régi birodalom ide- jében a legtöbb papi hi- vatal a királyi ház vagy magas hivatalnokok csa- ládtagjainak lett adomá- nyozva, sokszor nőknek is. Másképp Őn ez a közép- birodalom idejében. Ekkor a kultuszt szigorú szabá- lyoknak vetették alá, úgy hogy most már laikus nem lehetett többé pap. A papi



58. A guggoló pap.



hivatal oly méltóság volt, melynek elnyerésére külön qualificatio volt szükséges, melyet csak ezen czélra emelt külön kollegiumokban és iskolában lehetett elnyerni. Ennek az volt a következménye, hogy az egyes papok szorosabban csatlakoztak egymáshoz és egy külön osztályt, az úgynevezett papi kollégiumot szervezték, melynek feladata az volt, hogy nemcsak a szigorúan előírt templomi szolgálatokat elvégezzék, hanem hogy a szent okmányok magyarázatát és a theologiai spekulációkat nagyobb szorgalommal folytassák. Az új birodalom idejében volt a papság a leghatalmasabb és a legtekintélyesebb. A hivatalos és a lokális kultusznak száma ekkor mindjobban növekedésnek indult, minélfogva természetesen nőtt a szükség is a templomban szolgálatot végzők iránt; ehhez járult még a templomok folyton növekedő gazdagsága, mely nem keveset csábított arra, hogy magukat a papi pályának szenteljék. Már III. Thutmesz, de inkább a Rameszidek győzedelmes háborúi után gazdag ajándékokkal halmozták el a templomokat és azok szolgáit. A nagy Harris-féle papiruszban III. Ramszesz felsorolja mindazon ajándékokat, melyeket ő 31 éves uralkodásának ideje alatt birodalmában lévő szent helyek részére adományozott: 169 várost, 113.433 rabszolgát, 493.386 darab marhát, 1,071.780 mérték szántóföldet, 514 szőlő kertet és 5—6 millió korona értékű nemes fémeket adományozott a templomoknak, de ennek több mint három negyedrésze Ámon kincstáraiba vándorolt. A papok ezenfelül minden néven nevezhető adótól fel voltak mentve és néha ezen felül elég magas állami és birói hivatalokat is viseltek. Míg tehát a munkás szűkbért és néha még azt sem kapott és ennélfogva

éhezni és nélkülözni volt kénytelen, a pap buja fölöslegben élt. A papok között a legelőkelőbbek és a leghatalmasabbak természetesen a thebai Ámon-Rá papjai voltak, az ő főpapjuk „az összes istenek prófétáinak feje” nevet viselte. Így Théba nemcsak az államkormány székhelye, hanem az egész ország hierarchiájának központja is volt.

Ezen rendszeresített és szervezett hivatásos pap-ságon kívül még olyanok is voltak, kik csak bizonyos időben vettek részt a szertartásokon és ezért „időleges” vagy „órapapok”-nak neveztettek; azon tekintetből, hogy ezek a laikusok köréből választattak, őket néha „laikus papok”-nak is nevezték.

\*

Az *áldozatok bemutatása* volt az istenség tiszteletének legfontosabb módja. Élelmiszereket és pedig: kenyeret, húst, tejet, bort és sört, azonkívül virágokat és tömjént, nemkülönben ruhákat és ékszereket nagy bőségben mutattak be. Nem kevesebb mint 3220 kenyeret, 24 kalácsot, 144 korsó sört, 32 libát és két korsó bort hoztak naponként a templom áldozó asztalára, azaz az oltárra. Ezekhez még a külön áldozatok is járultak, melyeket az időszakonként visszatérő ünnepeken szoktak bemutatni. Így minden hó 2., 4., 10., 15., 29. és 30. napján, a minden napra előirt áldozatokon kívül, még 83 kenyér, 15 korsó sör, 6 madár és 1 korsó bor, mint rendkívüli ajándék, lett beszolgáltatva, újhold idején és minden hó 6. napján még 356 kenyér, 14 kalács, 34 korsó sör, 1 ökör, 16 madár és 3 korsó bor. Még tetemesebbek voltak az áldozatok a nagy ünnepnapok alkalmából. Így a Khoiak 26-ára szóló királyi alapítvány (ezen a

napon tartották meg Szókar-Ozirisz ünnepét), 3694 kenyér, 600 kalács, 905 korsó sör, 5 ökör, 206 madár és 33 korsó borból állott. Ezen ajándékokkal ipar-



59. Áldozat bemutatása.

kodtak az istenséget kielégíteni, őt kiengesztelni és vele kibékülni, az áldozat innen nyerte a „Dá-hotep“, vagyis a „békeajándék“ nevet.



A babona egy neme már a legrégibb idő óta el volt terjedve Egyiptomban. Az egyiptomiak gonosz szellemekben hittek és hogy ezek ellen megóvják magukat különböző *amuletteket* hordtak, a melyek istenekhez való fohászokat vagy varrázsigéket tartalmaznak, hogy a gonosz szellemeket és a démonokat tőlük távol tartsák.

Egy *karneol*-kőből készült *övecsatt* Izisz vére volt, erről azt hitték, hogy ez lemossa tulajdonosának vétkeit. A *béka* az újjászületés eszméjére emlékeztetett, a zöld földpátból készült *oszlopocska* az isteni megifjodásra emlékeztette őket. A misztikus szem, az ú. n. „*úczat-szem*“ egy zsinorral volt a csuklóra vagy a karra erősítve és a gonosz pillantás ellen, az irigy és a haragos beszéd ellen, azután a kígyó marás ellen szolgált védelmül. A misztikus amulettek egyike volt a *Szkarabeusz*, a jelen vagy a jövő állandóság jelvénye; a ki ezt magánál hordta, meg volt óva a haláltól. Ez okból mindenféle anyagból, a legkülönb özőbb nagyságban, számtalanszor ábrázolták; végre is pusztán ékszer gyanánt használták, minden vallásos jelentőség nélkül, a kereszthez hasonlóan, melyet a mi hölgyeink ma ruházatuk kiegészítéseképen a nyakukon hordanak. Gyűrűkbe foglalták, karpereczeket készítettek belőlük, vagy nyaklánczok és fülbevalók függője gyanánt alkalmazták. A síma része gyakran bemélyített rajzokkal volt díszítve, melyeknek a tulajdonos titkos értelmet tulajdonított, a melyet kivülről senki sem értett meg; igen gyakran oly személyek czímei és nevei voltak belevésve, kiknek valami történeti érdekek voltak, azon kívül felkiáltásokat, szerencsekívánatokat és némelykor varázsformulákat is véstek bele.

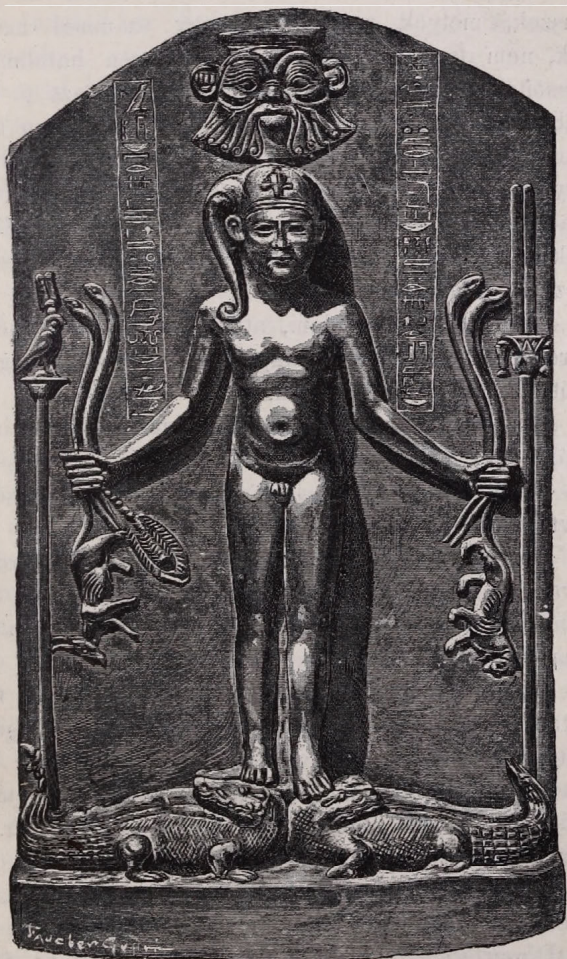
Ide tartoznak még a *védő táblák*, melyeket házakban, kigyók és más gonosz lények s szellemek ellen állítottak fel oltalmul. Ezek rendszeren egy gyermek-istent ábrázoltak, egy Hórusz-gyermeket, a ki egy krokodiluson áll és egy nőstény oroszlánt, egy gazellát, két skorpiót s négy kigyót tart. E mellett más védő istenségekre is vannak vonatkozások: felül Bész-nek a feje, jobbra Nefer-Tum-nak a virágja, balra pedig Min és Hórusz formáinak keverékéből képezett alak látható. És a következő varázssformula szól az állatoknak: „Forduljatok meg, feküdjetek a hátatokra, tartsátok be a szájatokat! Rá maga tömi be a torkotokat, Szekhmet összeaprít benneteket, Thot megvakítja a szemeteket“.

Typhont a *Szisztrum-mal* riasztották és űzték el. „A kezemben lévő Szisztrum által tartom tőled távol a démonokat.“ Így kiált fel egy feliratban a tentyrai Háthor felé egy királyi személy. Más helyen ezt olvassuk: „Én megragadtam a Szisztrumot, mely a daemonikusát az ég úrnőjétől elriasztja.“<sup>1</sup>

De az ember nemcsak magát vette körül varázsellenes dolgokkal, hanem a lakóhelyét is megvédte velök. Az egyiptomi kapuk bejárata fölött elhelyezett napkorong, szélesen kiterjesztett gazdag színezésű szárnyaival és kigyóival, ily fontos szereppel bírt. Ez nemcsak jelentékeny architektonikus elem volt, hanem nevezetes vallásos jelentőséggel is bírt. Ott, hol a szárnyas napkorong volt elhelyezve, ott a typhonikus ellenségektől nem kellett félni, mert azoknak oda lehetetlen volt bejutni.

De *imákkal* is iparkodtak istennek támogatását

<sup>1</sup> Brugsch H., Religion u. Mythologie der alten Aegypten 472.



60. Védő tábla.



kieszközölni és külön himnuszokkal az ő mindenhatóságát dicsőíteni. Azonban ezen imák és himnuszok, melyek reánk oly nagy számmal maradtak, nem tartalmazznak mást, mint isten hatalmának dicsőítését; mélyebb érzelmet, mint mi azt p. o. a babiloniak imáiban találhatjuk, itt egyáltalában nem, vagy csak nagyon ritkán észlelhetünk. A legjobbak egyike azon ima, melyet II. Ramszesz a kádesi csata alatt nagy szorultságában Ámonhoz intézett. Midőn a király a saját életét fenyegetve látta, Ámon istenhez így könyörgött:

„Hozzád fohászkodom, atyám! Ismeretlen népek seregeinek közepette vagyok és egyedül vagyok előtted. Senki sincs velem.

Ijjászaim és lovasaim elhagytak, midőn szólítám őket.

Egyikök sem hallgatott reám, midőn segítségül hívtam őket.

De több nekem Ámon, mint ijjászok milliárdjai, lovasok milliói, ifjú hősök miriádjai, bár együtt volnának is valamennyien. Az emberek ármánya semmire sem megy; Ámon le fogja győzni.

Ó Rá! Nem követtem-e szájad parancsát és nem voltak-e tanácsaid az én vezéreim? Nem magasztaltalak-e téged a föld végéig?”

A berlini múzeum egy kis szobrocskáján, mely Hriuf-tól, III. Amenhotep király (1439—1403-ig Kr. e.) kortársától ered, a következő ima olvasható:

„Thot tisztelete a király írója, Hriuf felügyelő, az igazságos, részéről.

Dicsértessél, a nagy istenek ura, az égi és földi titok fejedelme,

örökké való jó isten, ki az írást és a beszédet

adod, ki örökölni engeded a házakat, ki berendezed a templomokat,

ki tudatod az istenekkel, mi a dolguk és mi a hivatásuk.

Hozzád jöttem, nagy isten, Thot, atyáidnak oltalmazója.

Hódolok felségednek. Hallgass imámra!

Hozzád jöttem, leghatalmasabb csillaghoz, Thot-holdhoz, ki az égen vagy.

Te az égen vagy, sugaraid a földön vannak. Fényed bevilágítja mind a két országot.

Hogy ezen imák stílusát megértsük, egy a nap-istenhez intézett himnusz akarunk még bemutatni, mely így hangzik:

„Imádás neked, ó Rá, a felkelésnél, Átumnak, a lenyugvásnál! Te felkelsz, felkelsz és sugáرزol, mint az istenek koronázott királya. Te vagy a mennynek ura, és ura a földnek és az alsó és a felső hatalmaknak. Te egyetlen isten, ki a kezdettől van, ki az országokat alkotta, és az embereket teremtette, ki az ég dagályait létesítette és a Nilust teremtette, ki a vizet készítette és megelevenítette azt, a mi benne van! Ki hegyeket alkotott és embereket és nyájakat létesített!”

A nap az, a mely itt a kétféle megjelenésében: mint Rá, a felkelő és mint Tum, a lenyugvó nap volt magasztalva és dicsőítve. Ezen két megjelenésében ő a megtestesülése „az egyetlen istennek, ki a kezdettől fogva van”. Itt ragyog keresztül hatalmasan a monotheizmus, mely az egyiptomi vallásban kezdettől fogva rejtett; teljes kifejlődésre azonban csak IV. Amenhotep alatt jutott. Ezen király az összes polytheisztikus nézeteket kiküszöbölte és tiszta

monotheizmust próbált alkotni. Igaz, hogy minden egyes helyi istenben látták a „nagy istent, ki a kezdetől van“ és a ki „alkotója a világegyetemnek“; azonban egy egész serege volt azon lényeknek, kik a „legmagasabbnak“ lettek elismerve. Minden egyes ily istenhez, Thóthoz éppúgy mint Rához, így szóltak: „Te az égen vagy, sugaraid a földön vannak, Fenséged bevilágítja mind a két országot“. IV. Amenhotep uralkodása alatt mindennek másképp kellett lenni. Csak *egy* isten, a többi isten teljes kizárásával, legyen tisztelve, nemcsak az egyiptomiak, hanem a birodalomnak alárendeltjei, a núbiaiak és az ázsiaiak is csak ezen egy istennek szolgálgjanak.

A vallás a legfontosabb tényezője volt az emberiség kulturális fejlődésének, a vallás története egyúttal a művelődésnek a története is; — ha valahol a világtörténet folyamán, úgy Egyiptomban, a Nilus országában, tűnik fel ez a jelenség. Egyiptomban a nemzeti élet a legszorosabban összeforrt a vallási élettel; minden vallási mozgalom a nemzeti mozgalmakra és érzésekre is hatott és minden vallási átalakulás magával ragadta a fennálló állami hatalmat is, átalakulást idézván elő az állami életben is.

A vallás olyan mély gyökeret vert az állam szervezetében, hogy az állam összes anyagi eszközeit templomok építésére és vallásos alapítványokra fordították és a papság nemcsak a király hatalmi állásának a megsemmisítésével fenyegetett, hanem az egész állami hatalmat is veszélyeztette.

Ilyen fordulat következett be az állam életében IV. Amenhotep trónraléptével (Kr. e. 1403). Elődjei harczias hódítókként léptek fel és Egyiptom hatalmát messze, egész Ázsiába átvitték. Amenhotep dicsőségét



és kulturális törekvéseit nem hadi sikerekben kereste. Mások voltak az ő eszményei. Egyiptomban az istenség eszméje már korán kifejlődött. A mit a semiták az „él“ vagy „ilu“ névvel jelöltek, azt az egyiptomiak „núter“ szóval fejezték ki. Núter volt a legfőbb lény, a melyet az emberiség körén kívül és a fölött képzeltek, a mely *kezdetben és mint kezdet* létezett, a világot teremtette és az egész világ egyetemet akarata szerint kormányozta és vezette. Ezt a legfőbb lényt az ország különböző kerületeiben különböző képen személyesítették meg és ennél fogva különböző nevekkal is illették. Ugyan mindenütt a napban vélték fölismerni a mindent mozgató és életető elemet, de ez a felfogás sokféleképen nyilvánult, különbözők voltak az attributumok és azért a nevek is, a melyekkel Egyiptom egyes kerületeiben az istenséget felruházták. Így keletkezett az istenek egész serege, a kik mindegyikében a „Núter“ fogalom nyilvánult. „Ptah“ a világ „megnyitója“ volt, a világegyetem teremtője volt egy helyen, másutt Ámon, a ki az „elrejtettet“ ismeri, tehát a „mindentudó“; másutt isten annak a legfőbb lény, a ki megtermékenyíti a szántóföldeket, megdagasztja a Nilust stb. A mint minden kerületnek megvolt a maga fővárosa, a mely egyúttal az illető kerület fejedelmének a székhelye volt, úgy megvolt a maga istene és a sajátos istentisztelete is. A főváros nemcsak az egész kerület politikai középpontja volt, hanem annak az istentiszteletnek is, a mely az illető kerületet jellemezte. Még abban az időben is, mikor Egyiptom egy uralkodó alatt egyesült, az uralkodó székhelyének áthelyezésével kapcsolatban más istenségre ment át a fennhatóság is. Így történt, hogy a mint Théba felvi-

rágzott, Ámon lett az egyiptomiak nemzeti istene, a kit Rá, a világító nap örök istenének attributumaival egyesítve Ámon-Rá gyanánt tiszteltek és „Ámon-Rá az istenek királya“ névvel illették.

Az istenek e zűrzavarának és a számos mythikus formaságainak akart Amenhotep véget vetni. Mint idegen, semmi esetre sem egyiptomi törzsből származó anya fia, IV. Amenhotep olyan szellemben nevelkedett, a mely Egyiptomban, legalább a hivatalos Egyiptomban, mindaddig ismeretlen volt. Nem tudjuk ugyan, ki volt anyja, csak azt tudjuk, hogy Thi, III. Amenhotep kedvencz felesége, valami Juaónak és feleségének, Thuaónak a leánya volt. Azt hiszem azonban, hogy nem tévedünk és nem esünk távol a valóságtól, ha sémita eredetűnek tartjuk. Talán éppen ahhoz a néphez tartozott, a mely néhány évszázaddal azelőtt — körülbelül 1765-ben Kr. e. — telepedett itt le. Izráel hatalmas nemzetté növekedett meg Egyiptom földjén; „Izráel gyermekei termékenyek voltak és nagyon is fölül kerekedtek; megsokasodtak és olyan számosak lettek, hogy az ország tele lett velök“. (Exod. I, 7.) Nagyon valószínű, legalább is nagyon lehetséges, hogy Thi Izráel törzsből származott. Sémi fejedelmek — utóbb Salamon király is — elvehettek egyiptomi királyleányokat, miért ne vehette volna egyszer egy egyiptomi király is egy országában időző sémi nép leányát feleségül? Így megmagyarázható, hogy miért idegenkedett az a nő, kinek ősi vallását a monotheista eszmék oly erősen áthatották, Ámon tiszteletétől és papságától és miért nevelte gyermekeit olyan szellemben, mely Egyiptomban nyugtalanságot keltett. Így érthető az is, hogy miért akart fiában, a kinek szerető férje a

trónöröklésre vonatkozó szabályok megszegésével biztosította a koronát, különös ellenszenvet kelteni Ámon, az általánosan imádott országos isten, tisztelete ellen és irtózatot a többi egyiptomi isten serege iránt. Minthogy pedig ez időtájt Izráel monotheizmusa is erősen asztrális jellegű volt, az a monotheizmus is, melyet Thi fiában beleoltott, asztrális volt, a *szoláris monotheizmus* bizonyos neme, amennyiben az *egy egyetlen és egyedüli isten a napkorongban (Áten)* személyesült meg. IV. Amenhotep így már gyermekkorában magába szította az *egy* napistenről szóló tant és „a mit az anya a zsenge ifjú gyermeki kedélyébe csepegtetett, az a férfivá serdült ifjú lelkében szilárd hittétellé vált”. (Brugsch, Geschichte Aegyptens 419. l.), A mint trónra lépett, nyiltan és határozottan ez új irány hívének vallotta magát és éppen nem sokáig tartott, míg az egyiptomi hivatalos világ is szakított a régi vallással és az új „tan”-hoz tért át. Nyiltan hadat üzentek Ámon tiszteletének, mellékisteneivel és papságával együtt. A király lemondott nevééről és a *Khu-n-áten* („a napkorong visszfénye”) nevet vette fel és kiskorú lányainak is olyan neveket adott, melyek az Áten szót foglalták magukban. Az ország nagyjainak is meg kellett nevöket változtatniok. Ha abban előfordult az Ámon szó, azt el kellett hagyni és ha nem is Áten, de legalább az Átennek többé-kevésbbé azonos Rá szót tenniök helyébe, az *egység* gyanánt felfogott Rá-nak nevét, mely IV. Amenhotep királyi nevében is előfordul (Nefer-Kheper-ua-en-Rá, „szép az egy Rá alakja”, félreérthetetlen módon hangsúlyozza a napisten egységét).

Hogy azonban teljesen, mindenkorra véget vessen a régi birodalmi isten és számos mellékistene tiszte-



letének, el kellett távolítani és apróra megsemmisíteni mindent, a mi arra emlékeztetett volna. Elpusztított és a fölíratokból kitöröltetett minden Ámonra vonatkozó ábrázolást és nevet. Csak kevés emlék került el ezt a sorsot. Ezért hagyta el a király Thébát, a régi székvárost is, és Közép-Egyiptomban, Beni-Hasszantól délre új székvárost alapított, a melyet *Khut-Áten-nek* nevezett. Théba, a régi, polytheista istenhít székhelye már nem felelt meg egy tisztán monotheista vallási felfogás központjának. Az új székvárosban templomot is építettek az egy, mindenható isten dicsőségére és tiszteletére, új tervek szerint, nyílt udvarokkal, a melyekben tűzoltárokot állítottak fel.

Néhány fennmaradt himnusz tanuságot tesz arról, milyen tisztán jutott kifejezésre az Aten-tiszteletben az *egy isten imádása*. A következő példa egy a naphoz intézett ima, a mely a tell-el-amarnai (Khutáten romjainak helye) sírfölíratai között maradt fenn:

„Ó te isten! a ki valóban az eleven, te vagy az, a ki indent teremt, a mi sohasem volt, a ki mindent alkot, a mi a mindenségben megvan.“

Az új vallás annyira elterjedt és meggyökeresedett az udvari körökben, hogy a király felesége, Nefer-i-Thi is, mélyen áthatva az új hit jelentőségétől, olyan formában üdvözli a reggeli napot, mely csak a legtisztább monotheizmusban élő kor vallásos termékeiben fordulhat elő:

„Te napkorong, te eleven isten! senki sem létezik kívüléd! Te gyógyítod meg a szemeket sugaraidal, minden lény alkotója. Az ég keleti fénykörén kelsz fel, hogy életet adj mindeneknek, a mit teremtetél, embereknek, négylábúaknak, madaraknak és

minden fajta féregnek a földön, a melyen élnek, reád néznek és elszunnyadnak, ha lenyugszol.“

IV. Amenhotep alatt tehát monotheista reformáció következett be, a mely alapelveiben megegyezett Izrael monotheizmusával, csakhogy az egyiptomiak új nemzeti istene a napkorongban nyilatkozott meg. Igaz, hogy a nap már régebben talán már az egyiptomi történet legrégibb korszakától kezdve annak a legfőbb lénynak a személyesítése volt, a kinek az egyiptomiak minden jólétüket, életüket köszönhatték, mert Rá, az istenek királya, a ki az egész egyiptomi istenkör élén állott, nem más, mint a világosságot és meleget osztó nap. De Rá az „istenek“ királya volt, nem az *egy* isten, az egyetlen, egyedüli isten; az volt Egyiptomban, a mi *Zeus* a görögöknél. Az ország különböző részeiben más és más attributumokkal ruházták fel és más nevekkal illeték; ilyen nevek: Khnum-Rá, Ámon-Rá, Szebek-Rá, Hór-Rá, stb. IV. Aménhotep alatt megváltozott a dolog. Ezentúl *egy* istent, *egy* legfőbb lényt kellett imádni, a kinek a napkorong volt ugyan megtestesülése, de a ki az egyetlen teremtmény, mindenható, jóságos lény. A monotheizmus éppen az *egy* istennek a tisztelete, és ezen *egy* isten volt most Áten; ő volt az egész világ alkotója, rendezője és kormányzója.

Azonban az istentisztelet külső formájában is szakított az új tanítás a régi hagyománynyal. Míg a király uralmának első éveiben az istent még a régi Rá-Harmakhis mód szerint ábrázolták, úgy most a monotheizmus birodalomvallásában, minden személyes ábrázolása az istenségnek mellőztetett és minden istenszobor lerendeltetett. A tisztelet csak a látható és sugárzó napkorongnak érvényesült. Ez, mint egy



korong lett ábrázolva, a melyből hosszú, kézben végződő sugarak indulnak ki, melyek a királynak és családjának az élet jelét nyújtották.

De akármilyen fölséges volt is ezen tan, — hiszen az Átenhez intézett imák több helyen megegyeznek a bibliai zsoltárokkal, a melyeket Jahve tiszteletére énekeltek, — mégis aránylag csak rövid ideig volt érvényben. IV. Amenhotep halálával műve éppoly gyorsan pusztult el, mint a mily gyorsan az meg volt teremtvé. Véres harczok és gyors trónváltozások töltötték be a következő éveket. Az új napvárost fel kellett adni és a kormány megint Thebába lett áthelyezve. Ez azonban egyúttal a régi valláshoz való visszatérést jelentette, mindenek előtt az Ámon-szolgálatot, míg végül Horemhib alatt az orthodoxia teljes győzelmet aratott. Karnakban Áten templomát lerombolták és ennek anyagából Ámonnak két pillért állítottak. Az Áten kultuszt az egész birodalomból kiirtották, Khunaten és követőinek neve és képei mindenütt ki lettek irtva és a félig befejezett napvárost alapjából elpusztították. Még a sírok sem lettek megkimélve, a királyi sírokat feltörték, a holt-tetemeteket kihurczolták és megbecstelenítve a Nilusba dobták. Ennyire ment a gyűlöletük az eretnekek ellen, — így nevezték az „új vallás“ követőit, — hogy még a nevök is eltöröltetett az egyházi okiratokból; a későbbi hagyomány nem nevezi meg ezen uralkodókat és az uralkodók névsorában III. Amenhotep után közvetlenül Horemhib-et nevezi meg. A régi vallás újra feléled még hatalmasabban és jobban biztosítva, mint azelőtt. Az orthodoxia ezen győzelme azért nem jelentett az egyiptomi vallás fejlődésének történetében is győzelmet, mert innen kezdve a val-



lás mindig jobban hanyatlásnak indul. Egy ismertető jele ezen hanyatlásnak, az állandó gyarapodása a babonaságnak az új vallás visszaállítása után. Varázslás és bűvös formulák mérgezik meg ezentúl a szellemi életet. Magikus papiruszok ekkor nagy számban készültek, melyek szerencsétlenségtől és bajtól védelmezték meg őket. A XIX. dinasztia idejétől fogva egészen a kereszténység győzelméig, az egyiptomi irodalomnak egyik ága sem virágzott úgy mint ez. Kiváltképen világosan mutatkozik ez a hit az egyiptomiak orvostudományában. Minden iparkodás daczára, melylyel az egyiptomiak ezen tudományt művelték, az orvosok sem tudták magokat a bűvészet hatása alól kivonni. Hogy az orvosságoknak az igazi erőt meg lehessen adni, már azok készítésénél egy bizonyos formulát kellett elmondani, és míg a beteg az orvosságát bevette, szinte egy mondást kellett felmondani. Azon hit, hogy vannak oly szavak és cselekedetek, melyekkel minden természeti erőre és minden élő lényre, az állatoktól kezdve egészen az istenekig, hatást lehet gyakorolni, nem volt az egyiptomiaknál soha még úgy elterjedve, mint most, a régi vallás visszaállítása óta. A varázslatban való hit és a magikus formulák az egyiptomiak cselekedeteivel oly szorosan és feloldhatatlanul voltak összefonódva, hogy ezáltal a népnek minden szellemi előrehaladása meg volt akadályozva. De nemcsak az emberek, hanem még az istenek is, magia nélkül gyámoltalanok voltak. Különösen Izisz híres mint varázsló. A varázssformulák nagy része neki szólt; az ő magikus ereje adta meg az orvosságoknak az igazi hatását, csak ezen formulát kellett ismételni: „Ó Ízisz, nagy varázslónő, ments meg, szabadíts meg

engem minden rossztól, gonosz dolgoktól, minden fájdalomtól, mely rám jön, mint a hogy megszabadítottad és megmentetted fiadat, Hóruszt.”

Az idegen istenek nagy száma lett ekkor az egyiptomi pantheonba felvéve, úgy a sémi Báál isten, a sémi Ánit és Tánit istennők, a hethi-aramaeus Kádes, a szír villámisten Respu és a főniciai-kánaáni Czfón. Így a tiszta monotheizmus kevéssel megalapítójának halála után, ki lett közösítve.

De mivel minden vallást a legnagyobb fejlődése szerint kell megítélni, melyet az elért, el kell ismerni, hogy az egyiptomi vallástörténet sok momentumot tud felmutatni, melyek oly igaz vallásos gondolatoktól voltak áthatva, hogy mi azt még a sémitáknál sem találhatjuk szebben és jobban. Az ő nagyszerű templomépületeikben mutatták meg azt, hogy az istennek fennkölt fennségét megértették, igaz ugyan, hogy a tiszta monotheizmust csak nagyon rövid ideig tudták felszínen tartani, mert neki csakhamar megint a naturalizmusnak kellett helyet engedni.

\*

És mint a babiloniaiaknál, itt is asztrális elemek voltak azok, melyek a vallási felfogásnak szolgáltak alapul. A napban, holdban és a csillagokban annak az isteni lénynek a megtestesülését látták, a mely mint őserő, az ember szféráján kívül állva, mindazt létrehozza, a mire az embernek saját fenntartására szüksége van. Az isten eszméjének a megtestesítése, a változatlan törvények szerint mozgó égitestekben magvát képezte az ókor vallásos felfogásának; e megtestesítésben gyökerezett az emberiség vallásos gondolkodása és érzülete, benne összpontosult min-

den, mi a vallásra és annak fejlődésére bármily befolyással volt. Az ember egész életét, minden tevékenységét, létét és lényegét az égitestektől vezettnak és kormányzottanak gondolta és még halála után is alávetettnak vélte magát az isten eszméjének megtestesítéseképen tisztelt égitestek akarátának. Hogy az emberi életet a csillagok járásának és különösen a nap és a hold mozgásának igyekeztek alárendelni, az csak természetes. Hiszen alapjában véve, magas kulturális fejlettség sem kell annak észlelésére, hogy ezen égitestek járásukban hű képét alkotják az ember földi életének. Látták, hogy a nap, a mely reggel az ég peremén megjelenik, azután magasabbra emelkedik, és mindig több meleget küld a földre, a delelőn eléri legmagasabb állását, hogy onnan ismét a láthatár felé ereszkedjék, majd pedig nyugvóra térjen. Még szembetűnőbb azon jelenség, hogy a hold eleinte mint vékony sarló jelenik meg az ég boltozatján, azután félholddá nő, hogy végül mint teli hold pompázzék teljes világító erejében; azután megint félholddá lesz, hogy majdan a konjunkció idején teljesen láthatatlanná váljék az emberi szem számára. Hasonlót vett észre az ember saját magán: először gyermek, azután ifjú, majd életének delén levő férfi, azután agg és végül a halál martaléka. A nap reggel és a téli forduló (solstitium) idején, valamint az újhold párhuzamok a születésnek és a gyermekkoraknak; az első holdnegyed és a tavaszi napéj egyenlőség ideje az ifjúkorak felelnek meg; a telihold valamint a nap délben, illetőleg a nyári forduló idején a teljes erejében levő férfit jelképezik; a nap az őszi napéj egyenlőség idején és az utolsó negyed holdja, az aggkort ábrázolják jelképesen és



végül a lenyugvó nap, valamint a hold a valódi konjunkció idején az életerő kialvásának felel meg, illetőleg a megszűnő emberi élet jelképeül szerepelt.

Senki sem vonhatja kétségbe e párhuzamok jogsultságát. Néhány kétkedővel szemben magukat a régieket hívjuk fel tanukul. Egy denderai szöveg p. o. a napistenről így szól: „gyermek ő reggel, ifjú délben és Átum (aggastyán) az est idején“. Ugyan ez állott a nap évi keringésére. A téli forduló idején „kis napnak“ vagy „napgyermeknek“ nevezték, a tavaszi napéjegyenlőség idején „ifjúnak“ hívták, a nyári fordulókor „nagy nap“ volt a neve és az őszi napéjegyenlőség idején „agnak“ hívták. Hasonló felfogás uralkodott a holdra vonatkozólag is. A hold különböző fázisai az újholdtól a holdtöltéig és attól ismét az újholdig, tehát a növekedés és a csökkenés, mintegy a hold öregbedése 30 napos pályájának teljes ideje alatt, éppúgy mint a nap mindennapi és évi pályája az ember különböző életkorainak a képeire emlékeztette az egyiptomiakat. Az újholdat éppen azért a gyermek, a teliholdat „az ifjú“, a fogyóholdat pedig „öregedő hold az aggkorig“ elnevezéssel illették.

De az embernek nemcsak az élete, hanem a halála is az ég törvényeinek van alávetve. Valamint a nap minden este elhagyja a földi élet érzékelhető körét és a sötétség birodalmába vonul, a hold pedig a valódi konjunkció idején a szemünk elől eltűnik, úgy az ember is elhagyja valamikor a földet. De valamint a nap a mely ma lenyugszik, másnap reggel új fényben pompázik az égbolton és valamint a hold, a mely a valódi konjunkció idején nekünk láthatatlanná válik, egy-két nap múlva pedig mint újhold újra feltűnik, úgy az ember sem marad örökké távol

a földi birodalomtól, hanem újjá éledve fog visszatérni, új életre fog ébredni. Ez a föltámadásban és az új életre ébredésben való hit az egész keleten föllelhető. Ez az eszme hatotta át *Egyiptom egész halotti kultuszát*. A halál nem volt teljes elmulás, hanem új életnek kezdete; egy második életé, mely a földinek a mása és a mely csak más formákban nyilvánul.

A Rhind-féle papiruszban a következőket olvasuk:<sup>1</sup> „Mialatt koporsódban pihensz, megifjodik a lélek tested felett. Sirodban egy másik életet kezdesz. Vándorlásodat befejezed és Ozirisz elé kerülsz. Nyugodtan vándorolsz, mint a ki a földet elhagyta, a hol naponta kapta meg a maga részét a dolgokból és a hol Thot által előirt éveid elteltek, miután a napnak és a holdnak, a levegőnek, a víznek és a tűznek tiszteletedet mutattad be és tisztelettel adóztál az elholtaknak.“

„Miután éveid elteltek és te szép időt értél meg, a thébai halotti városba költöztél. Ott lélegzel, állandóan tartózkodol lakásodban s koporsódban és megifjódol benne“.

„Nyitva állanak előtted a nyugot kapui és megnyilnak a mélység ajtói. Oziriszhez és testvéréhez, Iziszhez, a ki állandóan Ozirisz oldalán tartózkodik, imádkozol és alázatosan üdvözlöd Oziriszt. Üdvözlöd a halotti városban nyugvókat és nézed a nyugot urát, a mennyiben színe előtt imádkozol.“

„Leolvasod, a mi írva vagyon az istenek és emberek királya előtt, hogy lelkedet teste felett időzni engedje. Kiáltoznak előtted a két tér felé azon a

<sup>1</sup> H. Brugsch, Die Aegyptologie. 191.



helyen, a melyben a mélység istenei tartózkodnak. Mindannyi dicsér téged és jónak magasztal. A megáldottak megdicsőültjei édes hangulatban vannak, mióta megláttak téged, a mint alakodban jelentél meg felcziczomázva ruháiddal, a melyeket Tie istennő készített és a kenőcscesel, a melyet Zezem isten csinált. A megáldottak csarnokának a kapui nyílnak meg előtted és te nézed a múmiákat, te, Ozirisz N.“

Ezenkívül még a következőket olvassuk:<sup>1</sup>

„Lépj be békességgel koporsódba, arra a helyre, a hová szíved örökké kívánczozott, Ozirisz N.! Hozzád jőjjön a nagy és a kis isteni kilenczség, hogy mindig újra oltalmazzon és megőrizzen. A Hórusz gyermekek állandóan örködnék feletted éjszaka idején, minden órában, mindenkor. Az élet talizmánjait készítik számodra az alvilági Ozirisz, Abidosz nagy istene és ura talizmánjainak mintájára Szókari örömnépén. Hozzád jönnek a barlang istenei, a mélység rendezői, hogy kalauzolják neked az utat a mélység felé. A mélység ajtói nyílnak meg előtted a világosság szferája mellett, a mely nyugot országához tartozik. Be és ki jársz rajta. Étetl és italt áldozzanak neked Ozirisz oltárán ma és mindenkoron. Egyesülj az örömben dőzsölő égiekkel. Anubisz, a pasztofór, szélesbitette holttestedet. Láбайдон jársz nyugaton, mint a hogy szokásod volt itt a földön. Űsd le ellenséged fejét és győztesként jelenj meg Ozirisz előtt“.

Minden halott egy Ozirisz volt és ennek következtében kiváló tiszteletnek tárgya lett. És valamint Ozirisz Hóruszban talált megbosszulójára, a ki mint Ozirisz fia, annak ellenségeit megverte és azokat le-

<sup>1</sup> U. o.: 95.



győzve atyja örökébe lépett, úgy a megdicsőült is feloldja majd egykor az alvilág bilincseit és újra fel-támad. És éppen az Ozirisz-szal való azonosítás követ-keztében a halhatatlanság eszméje a világosság azon régiójában talált kifejezést, a melyben a nap, a hold és a csillagok periodikusan feljönnek és lemennek.

A Merenrá-féle piramis sirkamrájának falait díszítő szövegek egyike ezen eszmét oly tisztán tolmácsolja, hogy e tekintetben minden kétséget eloszlat. Brugsch hívta fel az egyiptológusok figyelmét e szövegre és ő közölte is a „Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde“-ban (1881. évf. 1—15.) Fordi-tása így hangzik:

„Őrizve van, ki kilép az Órionból,  
 Őrizve Ozirisz, ki kilép az Órionból.  
 A szüret urából, a szép Uág ünnepén.  
 Megszólalt anyja és örökös támadt,  
 Megszólalt atyja, megfogant az ég,  
 És megszületett a hajnalszillag.  
 Óh! Hórusz Merenrá, téged  
 És Óriont viselt az ég; megszületett  
 A hajnalszillag az Órionnal. Itt felkel az egyik,  
 Ott felkel a másik, a istenek parancsa szerint.  
 Felkeltél és megjelentél az Órionnal  
 Az égnek keleti oldalán. Nyugvásod  
 Úgy mint az Órioné, nyugoti oldalon van az  
 Égnek. Ti hárman vagytok itt a hol a Szóthisz csillag van,  
 Melynek helyei szentek és mely benneteket elkísér  
 Jó úton az égen, Aáru mezejére.“

Bárhogyan magyarázzák is az idézett szöveget, minden kétséget kizáró világossággal kitűnik belőle, hogy az egyiptomiak történetöknek már legrégibb idejében is bizonyos csillagokat és csillagszoportokat, legkivált pedig a Szóthisz csillagzatot nagyon meg-

figyelték és leginkább a csillag heliakus kelte és le-nyugvása volt az, a mit különös figyelemben részese-sítettek. De nem a szöveg csillagászati vonatkozása és jelentősége jó itt tekintetbe, hanem azon tény, hogy a liturgia (hiszen liturgiai szöveggel van dol-gunk!) az elhaltakat a világosság régiójával hozza összefüggésbe és a halált, valamint a feltámadást a csillagok és kivált Ozirisz lemenésével és felkelésével kapcsolja össze. Ozirisz azonban holdisten, kinek földi jelképe az ápisz. Egy himnuszban így történik róla említés: <sup>1</sup>

„Birtokába vette az eget kezével  
Tenyerén nyugszik a föld;  
Az eget és a földet nem ragadják el tőle.  
Ő a Rá napisten, a legnagyobb az istenek között,  
Ő a hold isten, minden hónap fejedelme,  
Ő a Bika az égen új hold idején.“

Ozirisz tehát a mindenható, a kinek lénye át-hatja az egész kozmoszt. Jelenlétének látható tanúi a Nap és Hold, melyekhez mint harmadik a Szóthisz-csillagzat csatlakozik. Ezek az örökké maradáendő világtestek Ozirisz megtestesítői és ezek az érzelmek jutnak kifejezésre azon számos himnuszban, a melye-ket az elhaltaknak vigasztaló figyelmeztetésül és hal-hatatlanságuk biztosítékául sirjukba raktak. „Valamint Ozirisz él, te is fogsz élni; valamint Ozirisz nem halt meg, te sem fogsz meghalni“ — szólottak a múmiához.

A földi világ az ég tükre, mely kicsinyben mind-azokat az eseményeket föl tudja mutatni, a melyek

<sup>1</sup> Pierret, Inscription du Louvre; II. 3. és Brugsch, Religion u. Mythologie der Aegypter. 631.



61. Orion és a Szóthisz-tehén. (Kép Dendéráiban.)



az égi szférában lejátszódnak. Ha az ember távozik a világból, tevékenységének, a mely földi életének tartalmát képezte, nem szakad vége; folytatja életét az égi birodalomban ott, a hol a napnak és a holdnak is van székhelye és különböző állásai, valamint fázisai az ember különböző életszakait tükröztetik vissza. De csak a szellemi erő, a lélek vándorol az ég felé, míg a test a földbe lesz temetve, úgy, hogy a halál kapcsolja egybe a két birodalmat.

Az elhalt maga is egy Ozirisz lévén, éppúgy mint ez, egyesíti magában a nap és hold jellegét. Valamint a nap körforgásában az éj által a lenyugvástól a felkeléshez, tehát új fényhez jut és valamint a hold a valódi konjunktio által újholddá lesz, úgy az ember is részt vesz a körforgásban, a mely a halál által élethez vezet. A halál tehát csak átmeneti tünemény a körforgásban, a melyben az ember, mint a kozmosz egy tagja, éppúgy részt vesz, mint a nap és hold; valamint az reggelenként új fényben jelenik meg, ez pedig havonként mint újhold tűnik fel a láthatáron, éppúgy az ember is valamikor új életre fog ébredni, támadni. A halhatatlanság reménye van jelképezve a nap és a hold képével.

Nem hiányoznak oly irodalmi vélemények sem, a melyek a túlvilágot teljesen mellőzik, a halotti kultuszt minden értékétől megfosztják és az embereket felszólítják a földi élet élvezésére. De ezek csak egyes, ritkábban előforduló esetek, mert általánosságban semmiféle szkepszis nem uralkodott a túlvilágról alkotott felfogás tekintetében. Vallásos lelkesedés volt az is, a mi az egyiptomiakat mindenkor áthatotta és a mi eredményezte, hogy a *halhatatlanságban való hit* náluk egyre mélyebb gyökereket vert. A halott egy

Ozirisz volt és Ozirisz feltámad. Már a VI. dinasztia idejében (körülbelül 2800 évvel Kr. e.) a halál utáni életet már természetes dolognak tartották, s az egyiptomiak valláserkölcsei tanításainak utóbb is megdöntetlen tétele lett. Ez a továbbélés azonban nem pusztá folytatása a bánatos és gondokkal terhelt földi életnek, hanem együttlét a jó, bölcs és igazságos istenekkel, a jóillatú égi tájakon, a hol az istenekké személyesített égitestek, a nap, hold és csillagok, örökké tartó törvények szerint futják be pályájukat. A hogy ezek az asztrális testek bizonyos időközben láthatatlanokká is válnak, az emberi szemre nézve és időmultával ismét feltűnnek a láthatáron, úgy a halál által az égi csillagbirodalomba elragadott személy is valamikor feltámadását fogja ünnepelni.

\*

Az egyiptomiak fölfogása szerint az ember, halandó testi részén kívül, két elmulthatatlan szellemi erőből állott. Az egyik, a melyet *Bá*-nak neveztek, a halál beálltának pillanatában elhagyta az ember porhüvelyét, madárhoz hasonlóan felszállott az üdvözültek birodalmába, hogy ott — miután Ozirisz ítélőszéke előtt törvénykezésnek volt alávetve — minden földi nyomorúságtól menten, örömmel teljes életben legyen része. A másik szellemi erő *Ká* volt.

A halál pillanatában ez is elhagyta a földi testet, de mégsem lehetett meg teljesen az anyag nélkül. A halál után is közelében maradt az elhunynak és emberfejű madár képében lebegett a hulla fölött, hogy adandó alkalommal ismét egyesülhessen vele. Azért szüksége volt a földi élvezetekre is. A mit az elhunynak teste a halálig cselekedett, azt folytatta a *Ká*



akkor is, a mikor már elhagyta a testet. Ez okból a halott rokonai és hozzátartozói bizonyos ünnepnapokon áldozatokat mutattak be a Ká-nak: húst, kenyeret, kalácsot, sört, bort, továbbá ruhákat, tömjént és arczfestéket, nehogy nélkülözést szenvedjen. Az „örök lakás“ — így nevezték a sirt — éppen ezért két részből állott: az egyikben, a mely örök időre el volt zárva és megközelíthetetlen maradt, állott a szarkofág a benne rejlő mumiával, míg a másik rész nyitva állott az élők számára és a halottnak a földi élet utáni második létezésében volt tulajdonképeni lakóhelye. Ide hozták az áldozati adományokat és nem hiányoztak a bútorok sem, nehogy az elhunyt a földi élet kényelméről kénytelen legyen lemondani. A falakat tarka ábrázolások és föliratok borítják, a melyek a mindennapi élet eseményeit adják elő. Az egyiptomi ember halála után is folytatni akarja eddigi életét és ezért utolsó nyugvóhelyét az életből merített olyan jelenetekkel vette körül, melyeket kedvelt és melyekhez hozzászokott.

Hogy a lélek tetszése szerint térhessen vissza a testbe, azt meg kellett óvni az enyészettől. A halott tüdejét, máját, veséjét, szívét stb. négy kanopusba helyezték. Ezen alabástromból vagy mészkőből faragott edények födele a négy védőszellem egyikének a képét tüntette fel, az emberfejű *Amzet*-ét, a majomfejű *Hapi*-ét, a karvalyfejű *Duat-mutef*-ét és a sakálfejű *Kebekh-zennuf*-ét. Miután a belsőrészeket a testből kivették, azt kilúgozták, pálmaborral megmosták és mérték szerint pontosan meghatározott szerekekkel bebalzsamozták. A hullát ezután finom vászondarabokkal vonták be, hogy ily módon lehetőleg légmentesen elzárják.



A mumiát kemény papirlemezből vagy szikomóruszfából készített, gazdagon befestett koporsóba fektették, a koporsót pedig kőszarkofágba vagy falárába helyezték. Így elrejtve, a legközelebbi rokonok számára is megközelíthetetlen sírkamrában lett részesévé a halott az örök nyugalomnak.

Ily módon igyekeztek a hullát fenntartani és az elrothadástól megóvni, hogy a két különböző elem, t. i. a test és a Ká mindenkor ismét egyesülhessenek.

Minden halott mellé a halottak könyvének egy példányát tették a sírba. A *halottak könyve* az ó-kori Egyiptom irodalmi maradványai között úgy terjedelemez, mint fontosságra nézve az első helyet foglalja el. *E mű teljesen visszatükrözi az ó-kori egyiptomiak bölcséleti és vallásos nézeteit*; szellemi életüknek örök időkre maradandó emléke. Ez egy szent könyv volt, melyet gondosan őriztek a templomokban, nehogy avatatlan szem beletekintsen. 180 fejezetre oszlik; hathatós, csodákat művelő imákat tartalmaz, melyeket Thót isten a gyenge emberiség iránt táplált szánakozásból maga szerkesztett és a papoknak kinyilvánított. A papok ezen könyvből számos másolatot készítettek, melyekből egy-egy példányt minden halott mellé a sírba tettek. Szegényebb emberek, kik a teljes példányt nem szerezhették meg, kisebb másolatokkal is beérték, melyeket rendszeren a mumiák takarójára írtak. E szövegeknek az volt a rendeltetésük, hogy az elhaltnak bizonyos imaformákat nyújtssanak, a melyeket az alvilágban való vándorlása közben a démonok kiengesztelésére ha elmondott, az összes régiókon bátran átmehet, míg ismét az ősforráshoz visszatér.

A halottak könyve szövegének egy másik sorozatát Izisz istennőnek férjéhez, Oziriszhez intézett magasztaló énekei teszik. Ugyanis Egyiptom hite szerint, minden halott Oziriszszel azonosul és így Izisz férjévé válik. Az összes imák az elhalt javára szolgálnak; általok a lélek megszabadul; a halottak könyvének szövegével kezében az elköltözött Ozirisznek ítélő széke előtt bocsánatot nyer vétkeiért.

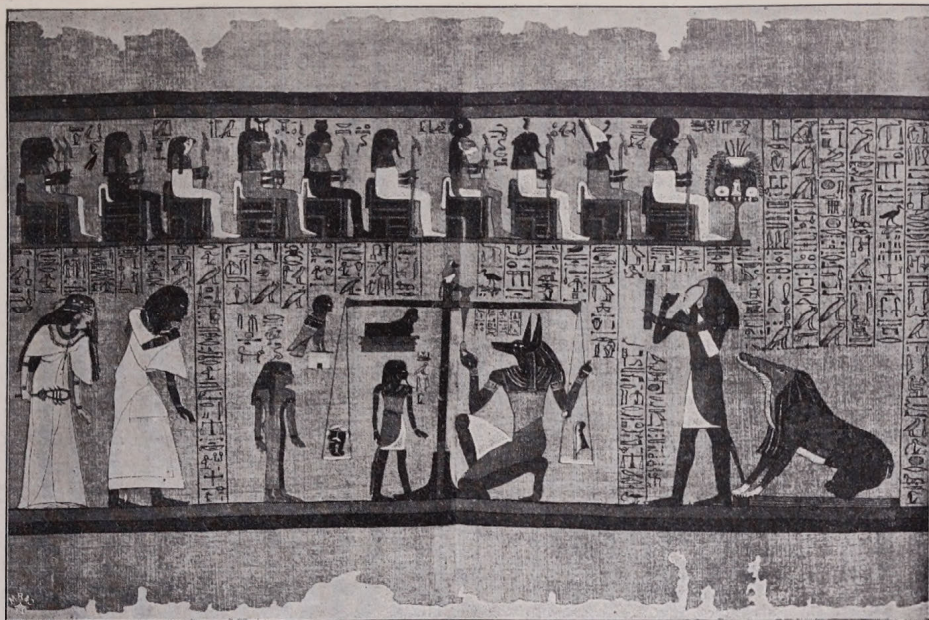
A szövegek harmadik csoportja, a „*Sai-en-Szin-Szin*“, a holtak feltámadására czéloz.

A halottak könyvének valamennyi fejezete közül a 125-ik a legfontosabb. A halál utáni ítélkezésről szól és tartalmilag négy részre oszlik. Ezek: 1. a halott beszéde Oziriszhez, a mint az igazság csarnokába lép; 2. a halott vallomása az ítélőszék előtt; 3. a halott szívének megmérése; 4. tárgyalások a kapu őreivel, a mint a halott a csarnokot elhagyja.

Oziriszt a következőképen szólítja meg:

„Tisztelet a nagy istennek, az igazság urának! Hozzád jöttem, én uram, hogy fenségedet lássam. Ismerlek, ismerem a 42 bíró nevét, a kik itt vannak veled az igazság csarnokában“.

„Nem tettem rosszat az emberekkel. Nem öltem, nem kínoztam senkit. Nem követtem el gyalázatos tettet. Nem ismertem hazugságot. Nem tettem rosszat. Nem dolgoztattam egész nap a munkásokat. Nem tettem olyant, mit az istenek megvetnek. Nem gyötörtem rabszolgát. Nem okoztam szenvedést senkinek. Nem csökkentettem az áldozati adományokat. Házaszágtörést nem követtem el, fajtalanságot sem. Nem hamisítottam meg a mértéket. Nem mozditottam el a szántóföld határait. Nem sikkasztottam el a legcsekélyebbet sem a mérleg súlyából. Nem vontam meg



62. Fejezet a halottak könyvéből. (Brit. Mus.)  
(Az alvilági ítélőszék.)



a tejet a csecsemők szájától. Nem nyúltam a legelő marhához. Tiszta vagyok, tiszta, tiszta vagyok, tiszta!”

„Nincsen számomra baj e birodalomban és az igazság csarnokában, hisz ismerem a bírák nevét, a kik itt lakoznak“.

Miután a bírák igaznak ítélték az elhunytat és Ozirisz helybenhagyta ítéletöket, Hórusz, a napisten, Ozirisz fia, az igazoltat atyja trónja elé vezeti. Az elhunyt itt köszönetet mond fölmentéseért és ismét oltalomért könyörög:

„Ó te, ki a magasban trónolsz szép helyeden, „a lélekzet ura“ nevével teljes, szabadítsd meg N. Oziriszt küldötteidtől, végrehajtóidtól, parancsaid följegyzőidtól, a gonosz szellemektől!“

\*

Minthogy azonban a bebalzsamozás legjobb módszerei sem menthették meg örökre a testet az elmulástól, az egyiptomiak még életökben arról is szoktak gondoskodni, hogy egy vagy több, lehetőleg hű képmás szobrot tegyenek velök sirjaikba. Ezzel lehetségesé vált, hogy a Ká legalább az elhunyt hasonmásával tetszése szerint egyesüljön. Hogy továbbá a halott ne legyen kénytelen a földi élet kényelméről se lemondani, több szolgaszobrocskát is tettek melléje, a melyek a Ká megelevenítő erejével uroknak a túlvilágon is szolgálatjára lehettek. Az egyiptomiak vallási nézetei szerint a megboldogultaknak Ozirisz földjeit kellett művelniök és öntözniök. Ezt a későbbi egyiptomiak épp nem tekintették boldogságnak és azért a következő kibúvóhoz folyamodtak: minthogy a Ká, szellemi erejénél fogva a holt követ is életre kelthette, apró alakokat helyeztek a sírba, a melyek-

nek az volt a hivatásuk, hogy mint a halott helyettesei végezzék el a mezei munkát. E szobrocskák fából, kőből, többnyire azonban fayence-ból készültek, formájuk a mumiákat utánozza, kezeikben földművelő szerszámokat — kapát és vetőzsákot — tartanak. Az elhunyt nevét viselik és az ő kötelességük, hogy rögtön jelentkezzenek, mihelyt az illető halott nevét munkára szólítják. Fölirataik rendszeren a halottak könyvének VI. fejezetét tartalmazzák:

„Ó alak, ha N. N.-t azokra a munkákra hívják fel, a melyeket a túlvilágon teljesíteni kell, ha azt parancsolják, hogy a földeket művelje és a partokat öntözze, hogy a kelet homokját nyugat felé szállítsa, szólalj meg te: én vagyok, itt vagyok“.

Egyiptomin nyelven azért „Usebti“-nek vagyis „felelő“-nek hívták őket. Ilyen „felelőket“ különösen az új birodalom idejétől, vagyis Kr. e. XVI. századtól fogva nagy mennyiségben helyeztek a halott mellé.

És miként a holt kő is életre kelhetett a Ká-ban rejlő szellemi erő pusztá akarata következtében, a kőbe vésett vagy festett hieroglifek is életet nyerhettek. A sírkamra falát festett föliratokkal borították, a melyek nemcsak az élet eseményeit sorolták fel, hanem imádságokat, könyörgéseket és kívánságokat is tartalmaznak; hiszen a Ká szellemi hatalma révén lélek és élet szállott a holt betűbe és a kívánság így befejezett ténynyé vált.



63. Usebti.



Az egyiptomi birodalom történetének egész folyamán különös pompával ülték meg azt a napot, a melyen a halott sirjába bevonult. Abidoszt, azt a várost, a hol Ozirisz legendája szerint ez isten feje el volt temetve, az egyiptomiak Ozirisz tulajdonképeni temetkezési helyének tekintették és minthogy Ozirisz volt azon isten, a kinek mintául kellett szolgálnia minden halott számára, temetése előtt mindenkinek oda kellett utaznia, ha már nem is nyugodhatott e szent helyen. A múmiát tehát hozzátartozóitól kísérve, hajón Abidoszba szállították.

A mint onnan visszaérkezett, megkezdődött a tulajdonképeni temetési szertartás. Először is átszállították a Niluson, mert minden időben, hacsak egészen különös körülmények meg nem akadályozták, a sírokat a nyugoti sivatagszegélyen készítették el. Ha a sír sziklasír volt, úgy bejárata természetesen a hegyoldalban volt. Gazdagon díszített csónakon vitték át a virágokkal borított koporsót a Nilus túlsó partjára. A halott hozzátartozói kísérték, közöttük a halotti pap is, a kinek a múmia előtt áldozatot kellett bemutatnia. Mihelyt a nyugoti parthoz értek, a koporsót a csónakkal együtt szányszerű járműre helyezték és ökrökkel a sírhoz vontatták. A koporsót ezután a sír bejárata előtt felállították és a szükséges szertartásokat — a száj szimbolikus kinyitását, vizáldozatot, tömjénezést, áldozatokat és imádságokat — végeztek el előtte.

A régi és a középső birodalom idejében a temetésnek fontos része volt a halott szobrának a szállítása. Míg a munkások szánokon rendeltetési helyökhöz vonták őket, a pap mindegyik előtt tömjénezett és énekesnők és tánczosnők kísérték a menetet.

Különös gondot fordítottak a *múmia* és a *szarko-*



*fág díszítésére.* A múmia mellére amulettet fektettek, a melynek az volt a rendeltetése, hogy a halottat alvilági útján a földalatti démonok ellen megoltalmazza. A halottak könyve már a legrégibb formájában is arról tanúskodik, mekkora súlyt fektettek erre az egyiptomiak. A halottak könyvének 32. fejezetében a halott elriasztja a pokol krokodiljait, reámutatván hatalmas talizmánjára. A 149. fejezet leírja az egyiptomi alvilág borzalmait, a melyek elől a halott nem térhetett ki: óriási, mérges kigyók, istenségek, a kiknek nevei halált, pusztulást jelentenek, fenyegető vízáradások és lángoló hőségtől áthatott légkör. Mindezeket át kell haladnia a halottnak, de mi sem vehet erőt rajta, ha talizmánjai vele vannak; ha ezekre rámutat, sértetlenül hatol át az ezernyi veszélyen és baj nélkül közeledhetik az ott uralkodó rettenetes istenekhez. Az egyiptomiaknak sok ilyen talizmánjok és amulettjük volt. A legfontosabb egyike a szkarabeusz, a jelen és a jövő élet jelképe. A ganajtúró bogarat egyiptomi nyelven „kheperu“-nak hívták, a melyet a „khoper“ vagyis „lenni, valamivé lenni“ gyökérből vezettek le. Könnyen érthető szójátékkal a bogarat tették meg az ember földi létezésének és túlvilági életének jelképévé. Ez eredeti fölfogásból ezernyi titokzatos jelentőséget vezettek le. Különösen érdekesek az úgynevezett szív-szkarabeusok, a melyeket a szív helyére szoktak tenni. Ezeken a következő felirat olvasható:

„Ó szív, mely anyámtól vagy nekem,  
 Ó szív, mely lényemhez tartozol,  
 Ne lépj fel ellenem tanú gyanánt!  
 Ne okozz nekem ellenállást a bírók előtt!  
 Ne ellenkezzél velem a mérlegelő mester előtt

Te vagy szellemem, mely testemben lakozik.  
Ne engedd nevünket bűzleni,  
Ne mondj ellenem hazugságot az istennél!"

A koporsó egész mellső részét pazar diszítés borítja, a melynek motívumai közül főleg a rozetta és a lotosz-virág tűnik fel. Ezután következik az ureusz-kígyókkal diszitett tarkatollú szárnyas napkorong, az egyiptomi diszítő művészet legfontosabb szimbolumainak egyike, a győzedelmes királyok jelképe. Szarkofágokon és sírok bejáratainál jelenik meg és arra a győzelemre vonatkozik, a melyet a halott fog kivívni a halál hatalma fölött. Valamint Ozirisz, az alvilági hatalmasságok királya, győzedelmesen kerül ki az ellenséges elemekkel vívott küzdelméből és évente a tavaszi napban ünnepli feltámadását. úgy az Ozirisz birodalmába került halott is győzelmet arat az alvilág valamennyi ellenséges szelleme és démonja fölött és mint Ozirisz új életre ébred, s feltámadását ünnepli.

A napkorong szárnyai alatt a láthatár fölé emelkedő skarabeus van ábrázolva és a háromszoros Thot koronával diszitve. Mint Ozirisz, úgy Thot is buzgó pártfogoltja minden elhunytak, az alvilági törvényszék előtt megjelenőt támogatja és az igazakat védelmezi. Már a gúlák szövegeiben Thot mint olyan istenség szerepel, a ki szoros kapcsolatban áll a nyugati birodalommal, a halottak országával és eldönti a sir éjszakája és a feltámadás hajnala közötti küzdelmet. *Az erőt* képviseli az istenek között és útját egyengeti Ozirisznek, illetőleg a halottnak.

A halott ülő képét is szokták ábrázolni; előtte imádkozik a lélek, emberfejű madár alakjában. Közöttük áll az üdítő friss vízzel telt edény, egy áldozati asztal és a „*máát*“ vagyis „*igazság*“ hieroglifje. De



a „*máát*“ szó törvényt is jelent és pedig azon csalhatatlan rend alapján, a mely a világegyetem felett uralkodik. Ez értelemben használva, ennek a szónak itt kiváló jelentősége van. Ha a halottnak mindenkor rendben volt az asztala és el volt látva üdítő itallal, akkor nem gyötörte éhség és szomjúság, meg volt tehát védve a tökéletes elmúlástól. Ilyen módon mindenkép intézkedtek, hogy az elhunyt egykor a sir sötét öléből új életre ébredhessem. Ez értelemben a koporsón látható képek szimbolikus összefüggése világossá válik. Azáltal, hogy a halott előtt volt az áldozati asztal és a hűsítő ital, minden „*máát*“, vagyis csalhatatlan rendben van és a halott remélheti, hogy miként a szkarabeusz képében jelképzett fölkelő nap naponta újból a láthatár fölé emelkedik, úgy ő is egykor új életre fog születni. Gyakran ajtót is ábrázoltak, a mely a léleknek a be- és kimenetelt tette lehetővé; néha két szemet is, a melyekkel a halott kitekinthetett a koporsóból.

A földélnél nem kevésbé érdekes a koporsó ládája, a melyen sok képcsoport és hieroglif szöveg látható. Ezen képek közt a legérdekesebb az, a mely a temetkezésnek utolsó mozzanatát mutatja be. Látjuk a sziklát és a sir bejáratát; látjuk a múmiát és az elébe tett áldozati adományokat, tehát az utolsó szertartást, a melylyel a hozzátartozók halottjokat útnak bocsájtották. De látjuk a nyugati birodalomban lemenő napot is és minthogy vele mintegy a halált akarták jelképezni, azért úgy van ábrázolva, a mint kiterjesztett karjaival felfogja a láthatár fölé emelkedő szkarabeuszszal symbolizált örökkévalóságot és leviszi magával az alvilági birodalomba, hogy ott maradjon az új nap hajnaláig.



A *halotti ünnep* a Khoiák hónap 12. napján (t. i. a Szóthisz-évben, a mely a szent templomi naptár alapját képezte, a Julius-féle naptár szerint október hó 29-én) kezdődött és több napon át tartott. Khoiák 12. napján Ozirisz szobrocskáját Szét ruhába burkolták, nyakékkal látták el és kék virágot helyeztek melléje. A Khoiák hó 16. napján (tehát a Julius-féle naptár szerint november 2-án, a mai katolikus egyház halottak napján) a nyilvános körmenet ünnepe volt; a Khoiák hónap utolsó napján Buziriszben a Ded-oszlopot állították fel.

\*

Mielőtt ezen fejezetet bezárnók, még említést kell tennünk a sírépítményekről. Eredetileg a sír egy egyszerű, derékszögű gödör volt, melyet a sivatag talajába ástak; a fölé egy kis sirdombot emeltek, de nem földből (mivel ezt a sivatag homokjából lehetetlen lett volna készíteni), hanem tömör kövekből, vagy legalább is téglákból. De csakis a magasabb-rangú egyének birtak valóságos sírral, a köznépet a sivatag homokjába ásták el. A hullákat gyakran guggoló helyzetben helyezték a sírba, felhúzott térddekkel, míg a kezek az arcot takarták.

A sír rendes formája egy tömör épület, melyet mi az arab „Masztaba“ „pad“ szóval szoktunk nevezni. Ez egy négyszögű építmény, melynek síma és egyenletesen lejtős oldallapjait pontosan a négy égtáj szerint orientálták, még pedig úgy, hogy a hosszanti tengely északról dél felé vonul. Ezen építmény egy mély, vertikálisan a sziklába vésett aknát takar, mely egy fülkéhez vezet, a hova a légmentesen elzárt koporsót rejtették el. A temetés után a fülké-

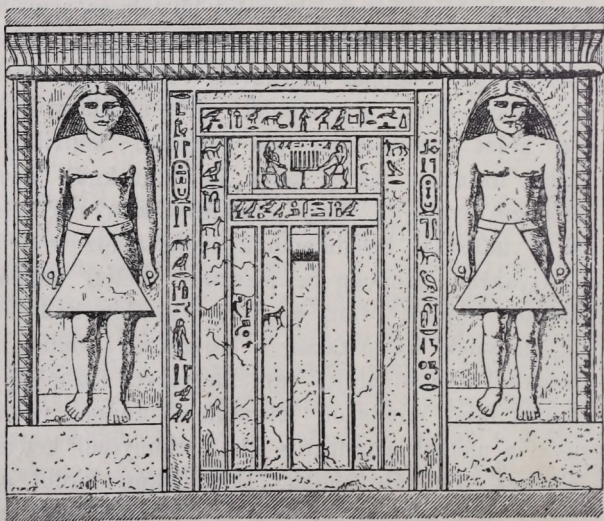
hez vezető ajtót befalazták és az egész aknát nagy sziklatömbökkel töltötték meg. Ezen kívül a masztaba belsejében még több helység is van (melyeket mi az arab „Szerdáb“ az az pincze vagy folyosó névvel jelölünk) melyekbe az elhunyt arczkép szobrai helyezték el. De a sir nemcsak a hullának szolgált menedékhelyül, hanem egyúttal oly hely is volt, a hol a halott „Ká“-jának áldozatot hoztak és a szükséges imákat elmondták; ezért a masztaba keleti oldalfalán egy kőlappal (úgynevezett stélá-val) ellátott fülkét készítettek; a kőlapnak ajtó alakja volt és így a kelet birodalmába való bejáratot képviselte, egyúttal azonban, az ez előtt imádkozóknak azon lehetőséget nyújtotta, hogy pillantásaikat nyugat felé, tehát a halottak birodalmának bejáratához irányítsák. Gyakran azonban a masztaba keleti oldalán valóságos bejárat van, a mely egy kis kamrába vezet, melynek hátsó falán, a bejáratnál szemben, a feliratokkal ellátott áljtó van elhelyezve. Ezen helyiségnek a falai mindazon felirattal és képpel voltak borítva, a melyek mindazt, a mi az elhunyt kedves és értékes volt, ábrázolják. Nem ritkán fordul elő az, hogy ezen kultusz helyiség a „Szerdáb“-ban egy keskeny ablaknyílással van összekötve, úgy hogy a tömjénfüst könnyebben juthat el a Szerdábban elhelyezett szobrokhoz és a „Ká“, a ki ezen szobrokban lakozik, az áldozatoknál és az imák ismétlésénél jelen lehet.

Ezen masztabák csak Alsó-Egyiptomban voltak használatban és itt is csak nagyon magas egyének részére; Felső-Egyiptomban a szikla sírok voltak használatban. Itt a hullát sivatag hegység oldalán egy aknába helyezték el; egy kis előépítmény, a



mely a sziklához támaszkodott, tartalmazta a kultusz-helyet. Ezek rendszeren egy csekély mélységű szobából állanak, a melynek mindkét keskeny oldalán a stélák állanak, míg a hátsó fal közepén egy keskeny, mély helyiség van elhelyezve, melyben rendszeren az aknában elhelyezett hulla található.

A memfiszi piramisok egy sajátságos formáját



64. Gizei álkapuzat.

képviselik a sírhelyeknek. Ezek voltaképen királyi sírdombok. Nagyrészt kőből emelték, a melyet a Mokattam-hegység kővágásaiban és Turra mellett fejtettek; egyik másik téglából épült. Körülbelül a világtájak irányában állanak. Az északi oldalon vezet be egy szűk folyosó a piramis magvába, egy kis sírkamrába, a melyben a király szarkofágja rejlett. Hogy ezt a rablóktól megvédjék, a folyosókat és az



északi oldalon lévő bejáratot csapókövel zárták el. A kamrák burkolata, a szarkofág és a csapókő rendszerint gránit, a melyet Szienében bányásztak. Vannak gúlák, a melyekben több kamra van, ezeket fel- és lefelé vezető folyosók kötik össze. Így a Khufu király piramisában három sírkamra van; a legalsó a szikla-talajba van bevágva 31 méterrel a gúla alapsíkja alatt; a középső, a melyet a királyné holttestének szántak s ezért ma a *királyné kamarájának* neveznek, 21 méterrel magasabban fekszik az alapsíknál és a következő 21 méternyi magasságban áll a tulajdonképeni sírkamra. Ennek a piramisnak alapvonala sér-tetlen állapotában 234 méter hosszú volt, emelkedése (t. i. az a szöglet, a melylyel az oldalsík az alap-síkhoz hajlik)  $51^{\circ}$  és  $20'$  és a magassága (t. i. a csúcs távolsága az alaptól) 146 méter volt. Ma, a mikor a csúcs már letört, a magasság még mindig 137 méter, azaz oly nagy, mint a bécsi Szt.-István templom tornya, és körülbelül 57 méterrel magasabb, mint a budapesti Mátyás templomé.

Minden piramishoz egy-egy templom is tartozott a halotti áldozatok és a halottakra vonatkozó más vallásos ténykedések végzésére.

Gize, Dahsur, Meidum és Szakkara falvak köze-lében mintegy tizenkét mértföldnyi területen emel-kednek mesterséges hegyhez hasonlóan a piramisok és kétségbevonhatatlanul hirdetik Egyiptomban a III. és IV. uralkodóházak idejebeli virágzását.

I r o d a l o m: *Brugsch H.*, Die Aegyptologie. Leipzig 1891. — *U. a. Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen.* Leipzig 1877. — *U. a. Religion und Mythologie der alten Aegypter.* Leipzig 1888. — *Erbkam G.* Über die Gräber und Tempel der alten Aegypter. — *Erman A.* Aegypten und ägyptisches Leben

in Alterthum. — U. a. Die ägyptische Religion (Handbücher der kgl. Museen zu Berlin IX.) Berlin 1905. — *Lanzone R.* Le domicile des esprits. Papyrus du musée de Turin. Paris 1879. — *Lemm O.* Das Ritualbuch des Ammondienstes. Leipzig 1882. — *Lepsius R.* Das Todtenbuch der Aegypter. Leipzig 1842. — *Lieblein I.* Index alphabetique de tous les mots contenus dans le livre des morts publié par Lepsius. Paris 1875. — *Mariette A.* Les mastabas de l'ancien empire. — *Maspero G.* Études de Mythologie et d'Archéologie Égyptiennes. — *Meyer Ed.* Geschichte des alten Aegyptens, Berlin 1887. — *Moret A.* Le rituel du culte divin journalier en Égypte. Paris 1902. — *Naville Ed.* Das ägyptische Todtenbuch der 18. bis 20. Dynastie. Berlin 1886. — U. a. La religion des anciens égyptiens. Paris 1906. — *Pierret P.* Le Panthéon égyptien. Paris 1881. — *Pleyte W.* Chapitres supplémentaires du Livre des morts. Leiden 1881. — *Renouf P.* Religion of ancient Egypt. London 1880. — U. a. Vorlesungen über Ursprung und Entwicklung der Religion. — *Sayce A. H.* Religions of ancient Egypt. and Babilonia. London 1902. — *Schiaparelli E.* Il libro dei funerali degli antichi Egiziani. Torino 1881—1890. — *Schneider H.*, Kultur und Denken der alten Ägypter. Leipzig, 1907. — *Steindorff G.* Die Blütezeit des Pharaonenreichs. Leipzig 1900. — *Stern B.* Ägyptische Kulturgeschichte. Magdeburg 1898. — *Strausz V.* und *Corney* Die altägyptischen Götter und Göttersagen. Heidelberg 1889. — *Tiele C. P.*, Geschichte der Religion im Altertum. Gotha 1896. — *Wiedemann A.*, Die Religion der alten Aegypter. Leipzig 1890. — U. a., Magie und Zauberei im alten Aegypten. Leipzig. 1905. — U. a., Die Toten und ihre Reiche im Glauben der alten Aegypter. (Alte Orient II. 2.) Leipzig 1900.

---

## V.

### NYELV ÉS ÍRÁS.

Sűrű lepel borította évezredekken keresztül Egyiptomot és mindent elfödött, a mi egykori műveltségéről felvilágosítást nyújthatott volna. Évezredek multak el azóta, hogy Memfisz és Théba templommaradékai romba dőltek, hogy a fáraók palotái utoljára fényben úsztak. Csak a mult században lebbentették fel a leplet; kevés évtized választ el bennünket azon időtől, midőn tudományos alapját vetették meg a hieroglífszövegek kibetűzésének, melyek a fáraók országának igaz képét tisztán feltüntetik.

Az egyiptomiak minden létezőt isteni akaratra vezettek vissza, s így szerintük az írás is isteni eredetű. *Thot isten volt az írás és minden tudomány feltalálója.*

A régi egyiptomiakat, a kiknek nyelvével és írásával ezúttal foglalkozni akarunk, azon nagy népcsaládhoz számították, melyet a Genesis<sup>1</sup> nemzetségtáblája alapján általában *hamitának* nevezünk.

Ma már kétségtelen, hogy őshazájuk nem Afri-

<sup>1</sup> Itt (X. 6.) ezt olvassuk: „Ham fiai: Kus, Miczraim (Egyiptom), Fut és Kanaán.“



kában, hanem Ázsiában keresendő, a honnan — még mindenesetre a messze őskorban, melynek homályára történeti tudósítás fényét nem veti — vonultak be a termékeny Nilusvölgybe.

Hogy mikor és minő körülmények hatása alatt történt e népvándorlás, a tudomány jelenlegi állása szerint nem ismeretes, de annyi bizonyos, hogy az ó-egyiptomi faj a belső afrikai népekkel semminemű rokonságban nincs. E tényt fényesen igazolja Virchow felette becses értekezése, melyet a kiváló tudós a berlini kir. tudomány akadémia értesítőjében tett közzé 1888-ban.<sup>1</sup>

Ellenben *nyelvi* tekintetben közel rokonok Afrika északi partjainak lakóival, valamint keleten a felső Nilusvölgy törzseivel, melyekkel egy nagy népcsaládot alkotnak; ezeknek nyelve a sémitákéival, azaz Arábia, Sziria, Assziria és Babilonia lakóinak nyelvével, úgy nyelvalkat mint szókincs tekintetében újabb egyezést tüntet fel.

Az egyiptomi és sémi nyelv rokonságának tényét már *Rossi* is bebizonyítottnak tekintette egy csomó egyiptomi és sémi szótó azonosságának kimutatásával.<sup>2</sup>

1844-ben *Theodor Benfey*<sup>3</sup> kísérelte meg e rokonság közelebbi megállapítását, majd 1867-ben. *H. Brugsch*<sup>4</sup> így nyilatkozott e tárgyról:

<sup>1</sup> Die Mumien der Könige im Museum von Bulaq. (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1888.)

<sup>2</sup> Etymologiae aegypticae (Róma 1808.)

<sup>3</sup> Th. Benfey: Über das Verhältniss der ägyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamme. Leipzig 1844.

<sup>4</sup> H. Brugsch: Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch. I. Bd. Einleitung IX.

„Előre is megjósolhatom, hogy a nyelvtudomány egy szép napon el fog csodálkozni azon a szoros rokonsági köteléken, mely az egyiptomi nyelvet sémi testvéreivel összefűzi, s azon a már szerintem kétségtelen tényen, hogy mindezen nyelvek egy közös anyától származnak, melynek őshazája a Tigris és az Eufratesz partjain keresendő.“

Annál is inkább helyt adtam itt az egyiptomi nyelv, valamint a többi rokon tudományágak e legnagyobb előharczosának és megalapítójának itt kifejezett meggyőződésének, minthogy a legújabb kutatások mindazt megerősítik, a mit e nagymester már több mint négy évtized előtt felismert.

Mint a sémi nyelvekben, úgy az egyiptomi nyelvben is megvan a különbség a him és a nőnem között. A semleges nem részére egy külön forma teljesen ismeretlen. Mint a sémi nyelvben, úgy itt is a genus femininum jele egy hozzáfüggesztett „t“ alakjában jelenik meg, mely a pronominális megjelöléseknél a himnemű „k“ mellett az egyes szám második személyét képviseli, míg az egyes szám harmadik személyénél a himnemű „f“ mellett egy nőnemű „z“ lép fel. A nomina többes számát a himnemben egy hozzáfüggesztett „u“, a nőnemben egy „ut“ jelöli.

Adolf Erman, az újabb egyiptológiai iskola vezetője Németsországban, ezen kérdésnek egy hosszabb cikket<sup>1</sup> szentel, mely 1892-ben jelent meg és így kezdődik: „A legutóbbi másfél évtizedben az egyiptomi nyelv szerkezete és fejlődése lassan jobban és jobban vált ismeretessé és ha még sok ismeretlen is van itt

<sup>1</sup> Das Verhältniss des Ägyptischen zu den semitischen Sprachen. Zeitschrift der Deutsch. Morgenländ. Gesellschaft. XLVI. 93.

— majdnem több mint kikutatott — most már mégis megalkothatjuk magunknak ezen régi nyelv szerkezetének a képét, mely lényegében a valóságnak megfelel. De mivel a legrégibb egyiptomi nyelv képe majdnem minden újabb mozzanattal, mely hozzájárul, a sémi nyelvekhez lett hasonlóbbá, úgy ezen két idioma közötti rokonság is lényegében más világítás alatt látszik nekünk mint azelőtt.“

A mennyiben ő a kutatásait két csoportba különíti: egy nyelvtani és egy szótári részre, mindenk előtt azt találja, hogy az egyiptomi nyelvben éppúgy, mint a sémi nyelvekben „általánosságban a tö jelen-tése a mássalhangzókhoz fűződik, míg a grammatikai forma lényegében a magánhangzók által lesz jellemezve.“ A névmásragok a sémi nyelv hasonló ragjaival való hasonlósága is kézzel fogható. Midőn ő a főneveket, az igét és a szintaxist vizsgálja és a szótári részben a szókincset veszi kritikai vizsgálat alá, Erman ezen befejező megjegyzésre jut: „Ki az itt felsoroltakat követte, azon benyomást nyerte, hogy az egyiptomi nyelv a sémi nyelvekkel rokon. Az ellenkező nézet, mely szerint az egyiptomi nyelv egy nyelvkeverék volna, egy afrikai tájszólás, melyet sémi hódítók alakítottak át, a grammatikai szerkezet megjegyezése mellett nézetem szerint csak kevés valószínűséggel bír.“

„Ellenben azon kérdést kell tárgyalni, hogy a sémi nyelvnek ezen rokona nem vett-e fel idegen nyelvanyagot az ő szókincsébe a Nilus völgyének őslakóitól. Mert a szókincsnek csak egy kis részét lehet sémi szavakkal azonosítani — én körülbelül 75 nem valószínűtlen és 50 talán lehetséges esetet számoltam meg. Az egyiptomi szavak nagy többsége és



éppen a leggyakoribbak, a sémitistának idegenszerűnek fognak hangzani. Az ember hajlandó lesz, ezen lelet alapján a tárgyalandó kérdést — a feltűnő hasonlóság dacára, melyet az egyiptomi nyelv grammatikai szerkezete a sémi nyelvekkel szemben felmutat — helyben hagyni és a legtöbb egyiptomi szót „afrikai“-nak tekinteni. És még itt is óva intenék mindenkit, hogy ne döntsön túlgyorsan ezen kérdésben és nézetemet úgy formuláznám, ahogy ezt a maga idejében *Ludwig Stern* tette: „ezen két nyelv általános törzsrokonsága *messzemenő hangáthelyezések és elváltozások által van eltakarva.*“ (*Stern, Koptische Grammatik*, S. 4) . . . Így tehát az egyiptomi nyelv a sémi nyelvekkel szemben egy nagyon erős hang szétesésű és elfajulású tájszólásnak tekintendő, mellettük kb. azon szerepe volt, mint az angolnak a német mellett, vagy a francziának az olasz mellett. Egy ily hangtani szétesés nagyon jól illenék a korai *grammatikai* felbomláshoz, melyet mi az egyiptomi nyelvnel megfigyelhetünk. Már 2000 évvel Kr. sz. e. elveszti az egyiptomi nyelv a posszesziv-ragok szabad használatát és azt mondja: *p'yk pr* „ezen tied ház“ — *prk* „a te házad“ helyett. Az igéjének perfectuma igen korán egy fiatalabb alakulás által félig el lesz fojtva és ez is már *az új birodalom korában* mindenféle összetett formáknak helyt engedni kénytelen. Ennélfogva az indítványozott összehasonlítása az egyiptomi nyelvnek az angollal, a germán nyelvek közül, vagy a francziával a román nyelvek közül, grammatikailag is helyes volna, és itt is mint ott, egy nyelvnek eredetileg másnyelvű vidékre való áttelepítése lehetne, mely a gyors szétesést feltételezhette. De a kulturában lévő nagy különbség, mely

az egyiptomiak és a sémiták között évezredekén át fennállott, az előbbi nyelv gyorsabb kifejlődésére vezethetett; egy művelt népnek, mely dolgozik, cselekszik és igazgat, nincs ideje arra, hogy nyelvezetét úgy ápolja és megtartsa, mint egy nomád törzs azt teheti, a mely csak állatokat őriz és rablásokat végez.“

Végül Erman érdekes fejtegetéseit ezen szavakkal végzi:

„Nagyon örülnék, ha az itt adott előadásom arra késztetné a sémi nyelvek ismerőit, hogy az itt nyújtott anyagról véleményt mondjanak, hogy így ezen nagy kérdés tisztázódnék. Azután pedig jól fogjuk tenni, ha az ügyet több évig nyugodni hagyjuk és csupán oly munkákkal foglalkozunk, melyek által ezen kérdés megfejtéséhez közelebb hozható. Biztos, hogy a sémi nyelvek ismeretéhez még sok hosszas előmunkálat lesz szükséges, évtizedekig tartó munka pedig az egyiptomi nyelv részére, — mielőtt szótár és nyelvtan arra az álláspontra lesz hozva, mely egyedül tesz lehetővé egy biztos ítéletet“.

Eddig Erman, és most halljuk Hommelt! 1904-ben megjelent művében: „Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients“ így nyilatkozik Hommel: <sup>1</sup>

„A babiloniak egy ősi mellékágát képezték a régi egyiptomiak, úgy a hogy őket — mint kultur-népet — a legrégibb emlékeken ábrázolva látjuk. Hogy az egyiptomiak már a legrégibb időben különféle fajok keverékét képezték, nemcsak azon legrégibb időszakból való típusok ábrázolásából és a csontvázletelekből látszik, hanem azt mint szükséges

<sup>1</sup> I. m. I. k., 108. és kk. 1.



következtetést is nyerhetjük, ha az egyiptomi nyelvet és a vele grammatikailag a legszorosabban rokon berber tájszólást (vagy a libiai tájszólást) tekintjük. Ezen két nyelv nem tartozik talán egy (a valóságban nem létező) úgynevezett hamita nyelvtörzshöz, hanem egyszerűen egy praehistorikus mellékága a legrégibb babiloniai sémitának. Már azon körülmény, hogy a világosszínű libiaiak — mint a hogy még a mai tájszólás, az úgynevezett berber nyelv bizonyítja, — az egész grammatikát és szintaxist az egyiptomiból vették át, míg ellenben ők, régi szókincsüket a hogy látszik, nagyrészt megtartották, nem enged meg más magyarázatot, mint a fajok keveredését. De az ó-egyiptomi nyelv egy erős szókeveredésnek világos nyomait mutatja még akkor is, ha mi a libiait egészen mellőzzük. A grammatika mindenekelőtt, — eltekintve különböző, egyiptomi talajon keletkezett új képzésektől, különösen az igenél, — tisztán babiloniai sémita; ez sokkal világosabban mutatkozna, ha az ó-egyiptomi írásban a magánhangzók is jelezve volnának, a mi azonban sajna, nem történt meg. De a szókincs annál tarkábban tűnik fel nekünk. Ha néha a sémi szavak hangszétesés által nehezen ismerhetők is fel, úgy mégis kisebb számban lenni látszanak; nagyjában a szavak többségének egyáltalán sémita jellege nincs. És épp ez a csodálatos, hogy ezen szavak egy nagy része, minden véletlent kizáró módon, a legszorosabban Babilonia és Khaldea ősi, nem sémi tájszólását érintik. Ha még hozzávesszük, hogy az egyiptomiak sémi szavai között különösen olyanok is meglehetősen számmal találhatnánk, a melyek a babiloniai sémita nyelvre jellemzők, a nyugatsémítában ellenben hiányzanak, ezáltal mi az egyiptomiak



régi kulturnemzetének Babilon határaiból (lehetséges, hogy éppen Kelet-Arábia) a Nilus völgyébe való bevándorlása által egy előző időbe leszünk vezetve, a mely még a legrégibb nekünk meglevő babiloni és egyiptomi emlékek előtt van, egy ősidőben, a melybe még a sumír is egy élő nyelv volt, sőt a mely mellett a sémi egy oly formában létezett, a mely a feliratokból előttünk ismeretes babilon-asszir irodalom nyelvet majdnem fedi.

Ezen nyelvészeti tényekkel szemben nem csodálatos továbbá az, hogy a régi egyiptomiak egész kultúrája is szintűgy mutat Babiloniára, a mint én azt 1892-ben, — mikor még semmit sem tudtak az ősidőkből való leletekről, melyeket El-Kab és Abidoszban találtak, — főbb vonásokban kifejtettem. És pedig ezen átvevés azon időbe esik, a melyben a kétféle írásrendszer még az első kialakulásában volt.“

Hommel az 1892-ben megjelent munkájában: „Der babylonische Ursprung der ägyptischen Kultur“ áttekinthető módon szinte rámutatott az egyiptomi nyelvtan babiloniai-sémíta alaptörzsére. Ugyanaz történt az általa 1895-ben Lipcsében (a „Deutsche Morgenländische Gesellschaft“-nak ott tartott közgyűlése alkalmából) felolvasott dolgozatában: „Über die sprachliche Stellung des Altägyptischen“.

Különösen az egyiptomi nyelv legrégibb reánk maradt formáiban, a piramis-korszak nyelvében tűnik fel legjobban ezen rokonság.

Föltétlenül helyes tehát azon következtetés, hogy az Egyiptomiak és Észak-Afrika őslakói a sémitákkal valaha régen teljes nyelvegységet alkottak.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Ed. Meyer, Geschichte des alten Aegyptens, 23. l.

Talán már homályos ősidőben vándoroltak sémi nomádok a termékeny Nilus-völgybe és itt az őslakókkal, mely kusita, nubiai és libiai törzsekből állhatott, egy egységes néppé olvadtak, melyet mi egyiptominak nevezünk. Ha ez volna a nyelv történeti háttere, akkor az egyiptomi történet azon nagy, tipikus mozgalommal kezdődne, mely az összes keleti népek történetében oly mély nyomot hagyott, azon örök elemi ellentéttel sivatag és termőföld között egyrészt, nomádok és parasztok között pedig másrészt, melynek fázisaiként oly történeti események tekinthetők, mint a milyenek a hikszoszoknak a Nilus völgyébe való betörése, Kanaán elfoglalása a héberek és Egyiptom meghódítása az arabok által. Így egy egész sora a névszónak és igeformáknak, valamint némely testrész jelölésére szolgált szavak és számnevek az egyiptomi nyelvben ugyanazok, mint a sémi nyelvekben.<sup>1</sup>

Az egyiptomi nyelv (az egyiptomi hagyomány szerint Thot nemzeti isten találmánya) az idők folyamán különféle alakulásokon ment keresztül, melyeket egymástól így különböztetünk meg:

1. *Az ó-egyiptomi nyelv*, az ó-birodalom nyelve, melynek jellegét leghívebben az V. és VI. dinasztia idejéből származó piramis-feliratok őrizték meg.

2. *Az új egyiptomi nyelv*, az új birodalom nyelve Kr. e. 1600 – 800 körül.

3. *Az ódemotikus*. Az aethiopok és szahidák idejétől (Kr. e. 800.) a perzsa uralom megdőléséig (Kr. e. 332.)

4. *Az újdemotikus* a görög és a római korszakban.

<sup>1</sup> W. Spiegelberg, Die Schrift u. Sprache der alten Aegypter. (Alte Orient VIII., 2.); 25. l.



5. A *kopt nyelv* a keresztény időszámítás első századaiban a Nilus völgy lakóinak valósággal beszélt nyelve, mely azonban ma csak az egyiptomi keresztények egyházi nyelve.

De az egyiptomi nyelvhasználat egyes *nyelv-járási* sajátosságai is kimutathatók. Így például az először *Chabas*-tól lefordított és magyarázott Ramszesz-korbeli *Anastasi*-féle papiruszban egy tanuló mestere megbízásából sziriai utazását írja le. A végén mestere dorgálja nehézkes írómodora miatt s megjegyzi, hogy „előadása hasonlít egy Delta-beli ember társalgásához egy Elefantine-belivel.” E szerint tehát egy alsó- és felső-egyiptomi, egymástól erősen eltérő nyelvjárásnak kellett léteznie. De mivel a különbségek csak a magánhangzókban vannak, melyeket az egyiptomi írás egyáltalában nem vagy csak elégtelen módon jelölt meg, így a különféle tájszólásokat csak a kopt nyelvben állapíthatjuk meg, melynek írása a magánhangzókat is visszaadja.

A kopt nyelv is, mely az egyiptominak legifjabb hajtása, több nyelvjárásra oszlott. Ez időben nem kevesebb, mint 5 tájszólást ismerünk irodalmilag az egyiptomi nyelv ezen legifjabb kifejlődéséből, melynek két legfőbb képviselője a *szahidikus* (felső egyiptomi) és a *boheiri* (alsó egyiptomi).

De nemcsak a különböző tájszólások ismeretéhez volt fontos a magánhangzók kiírása a kopt nyelvben, hanem annyival inkább azért, mert csak így volt lehetséges a régi írásban csak mássalhangzókkal írt szavakat magánhangzókkal ellátni. Az egyiptomi nyelv ma minden alakjában egy *kihalt nyelv*. A mi belőle reánk maradt, az tulajdonképpen csak *írott nyelv*, melyben az egyes szavak mássalhangzóknak



bizonyos összegéből alakulnak ki, míg a magánhangzók a sémita írott nyelvek mintájára általában hiányzanak. Hogy azonban mindennek daczára képes volt a tudomány ezen nyelv épületét újból felépíteni, az főleg azon körülménynek köszönhető, hogy a kopt nyelv legalább az egyiptomi keresztények liturgiájában fenntartotta magát.

Ugyanis miként a római katolikus egyházban a latin, úgy az egyiptomi keresztényeknél a kopt nyelv az egyházi nyelv, mindenesetre azon különbséggel, hogy míg a római katolikus papok között majd mindenik ismeri a latint, addig a kopt keresztényeknél alig akad egy, a ki érti, hogy mit ad elő a gyülekezetnek kopt nyelven; mert azóta, hogy Egyiptomot az arabok elfoglalták, a kopt nyelv ismerete lassanként hanyatlásnak indult. Szerencsére akadtak keresztény időszámításunk X. és XI. századában olyan bennszülött tudósok (Abba Joannes, Athanasius, stb.), kik a veszni induló nyelvanyagot még a tökéletes elpusztulás előtt megörökíteni iparkodtak. Nyelvtanokat és szótárakat szerkesztettek és különösen e művek vetették meg alapját a XVII. század folyamán újra felvirágzott kopt kutatásoknak. Athanasius Kircher volt az első, ki 1644-ben az európai tudósvilág figyelmét a kopt nyelvre fordította, a mennyiben az előbb említett nyelvtani és szótármunkák közül többet latin fordításban közzétett.

Kivüle még kiváló eredményyel működtek e téren: Lakroze, Wilkins, Blumberg, Georgi és Mingarelli; mult századi tudományosságunk is egész sorát mutatja fel a kiváló tudósoknak, kiket ezen tárgy foglalkoztatott.

Hogy csak néhányat soroljunk fel, ilyenek: Abel, Benfey, Goodwin, Lagarde, Maspero, Peyron, Revil-

lout, Rosellini, Rückert, Steindorff, Steinthal és Stern; mind olyan nevek, melyek a kopt nyelvkutatással és kopt okiratok magyarázása körül örök érdemeket szereztek. A kopt nyelv teljes ismerete mellett azután nem volt többé nehéz felállítani azt a vázat, a melyből az ó-egyiptomi nyelv és nyelvtan újból való felépítése kiindulhatott; a kopt nyelvben ugyanis, mely az egyiptomi nyelv legifjabb változata, visszaható erő rejlik a régi nyelvre, mely minket ó-egyiptomi szövegek olvasásának (kiejtésének) és átírásának elég biztos megállapítására képesít. Kiváltképen a szahidikus nyelvjárás az, mely a régibb nyelv sajátosságait híven megőrizte s így a régibb írásban hiányzó hangzók kiegészítésénél a legjobb szolgálatokat teljesíti. Az újabb időben valóban fel is használták e körülményt és ó-egyiptomi szövegek átírásánál tekintettel voltak a kopt-szahidikus nyelvre is. Ha például a régi írásban ezen szó „znf“ = „vér“ iratik, így a kopt nyelv megtanít bennünket a *сиоч* = „vér“ által arra, hogy a régi szót *znof*-nak kell olvasni. Ha az illető alkotómagánhangzó színezete más is lehetett, a leánynyelvből mégis elég biztonsággal meg lehet állapítani az anyanyelvben az illető magánhangzó általános természetét és helyzetét. Így tehát az egyiptológusoknak a kopt nyelv az, mi az ó-szövetséget kutatóknak a Maszóra, a magánhangzó-traditio. Csak ez adott a régi mássalhangzó váznak húst és vért.

De az egyiptologia mai állása mellett, a mikor még az egyiptomi nyelv hangtörvényei végleg megállapítottaknak nem tekinthetők, véleményem szerint leghelyesebben tesszük, ha az Ermantól ajánlott átírási módot követjük, mely szerint egyiptomi szövegek átírásánál csupán az írott nyelvben feltüntetett más-



salhangzókat vesszük figyelembe, a kiegészítendő magánhangzókat pedig egyszerűen elhagyjuk.

Tehát nem írjuk, hogy „ekdof“ = épít, hanem „kdf“; hasonlókép nem „ran“ = a név, hanem csak „rn“; nem „nófer“ = jó, hanem csak „nfr“; nem „szim“ = fű, hanem „szm“.

Ezen követelmény mindenestre csak oly esetekben érvényesül, a hol nyelvtani vagy szótári kérdésekről van szó, tehát filológiai kutatások céljából történő átírásoknál. Itt olyan átírási módot kell követelnünk, mely az egyiptomi betűrendszer 24 jegyét határozottan és következetesen visszaadja, s a szónak bárminemű feldolgozására alkalmas.

De a kopt mellett még az ékirásos és görög átírások nagy értékűeknek bizonyultak az ó-egyiptomi szavak rekonstruálására. Így p. o. a Manetho által átszármaztatott szó „hyksos“ az egyiptomi feliratokban a „hká-sászu“ szócsoporthoz tartozó szó, mely szó első része „hká“, annyi mint: „uralkodni, kormányozni vagy uralkodó, kormányzó, herceg, király, fejedelem“, míg „sászu“ az irodalmi nyelvben a Palesztina délkeleti részén lakó „nomádok“-at jelenti és a későbbi népnyelven s így a kopt nyelven is a „pásztor“ szó jelölésére szolgál. Hozzánk is ezen nép neve görög közvetítés által jutott el. Manetho értesít bennünket a „hyksosok“ betöréséről és az illető névről a következő magyarázattal szolgál: A „hyk“ szó a szent nyelven „király“-t jelent, a *sos* szó a népnyelven „pásztort és pásztorokat“ és így keletkezik ezen összetétel: „hyksos“. És ezen Manetho-féle fordításon alapul a mi szavunk is: „pásztorkirályok“, mely az emlékek hieroglif csoportjaival teljesen azonos.

Hogy mi ezen szót *pr-áá* „fáraó“-nak olvassuk,



egyszerűen azon körülményre vezethető vissza, hogy ezen szó görög átírásban ( $\Phi\alpha\rho\alpha\acute{\omega}$ ) jutott el hozzánk. Az egyiptomi nyelven *pr* = „ház“ és *aa* = „nagy“, tehát *pr-aa* = „nagy ház“ vagy „magas porta“.

De a sok és éppenséggel nem csekély nehézségek daczára is, melyek még megfejtésre várnak, elmondhatjuk, hogy az egyiptomi szövegek megértése alakjában véve biztosítva van. Különösen a *történeti* tudósításokról mondhatjuk azt el; ezeket teljesen meg tudjuk fejteni és megbízhatóan adhatjuk vissza. Nehézségeket a *vallásos szövegek* okoznak különösen, de a nehézség itt sem rejlik a nyelv megértésében, hanem azon körülményben leli magyarázatát, hogy e szövegek telve vannak misztikus és rituális formulákkal, melyeknek értelme előttünk jórészt teljesen ismeretlen és megértésükhöz csak lassanként találjuk meg a kulcsot.

Ezen misztikus nyelv ismerete külön részét képezte a papi tudománynak. Ez az ő sötét és csodálatos nevei-, szavai-, formulái-, fejezetei- és könyveivel, a régi egyiptomiak véleménye szerint, azon kulcsot tartalmazta, mely minden rejtett dolgot, mint az égen, mint a földön, felnyitja, mely feltárja az alvilág kapuit, a holtak lelkeinek a másvilágra vezető útját szabaddá teszi, őket a gonosz erőszakoskodásaitól megóvjja, a holtakat feltámasztja és megszólaltatja, az ördögtől megszálltak szellemeit megfékezte és képes volt démonokat, sőt isteneket is láthatóvá tenni. Ezen magikus tudomány volt az, a mit a feliratok a „nagy titok“ névvel jelöltek, a mit be nem avatottnak nem volt szabad megmondani és a melynek tartalma a mai tudomány előtt tényleg egy hétpecsétes könyv maradt. A hogy a görög nyelvnek általános

ismerete nem elégséges arra, hogy a görög ó-kor filozofiai és theologiai iratait megértsük és tartalmukat tisztán és értelmesen felfogjuk, hanem a filozofiai, tranzcendens képzetekre irányuló nyelv pontos ismerete szükséges, hogy a tárgyalt anyag legbelsőbb lényegét megérthessük: hasonlóképen a régi egyiptomiak theologiai nyelve mintegy különleges szótárt képez, melynek segítségével sikerül egyedül, a mythikus formulákba a szükséges belátást megnyerni.

A régi egyiptomi nyelv a legrégibb formájában főleg az úgynevezett piramis feliratokban maradt fenn. Ezek rövid vallásos szövegek nagyobb kiterjedésű gyűjteményei, melyek a holt királyok üdvére az V. és a VI. dinasztia piramisainak falaira vannak feljegyezve. Ezen feliratok idejét, keveset számítva, 2500-ra Kr. sz. e. lehet tenni; azonban nem szenved kétséget, hogy az egyes szövegek már akkor is egy régi szent irodalomhoz tartoztak és minden tekintetben régebbiek, mint a legkoraibb reánk fennmaradt emlékek. Ezek egy nekünk „praehistorikus“ időbe tartoznak és nem cselekszünk észszerűtlenül, ha keletkezésüket a IV. évezredbe tesszük.

\*

Hogy az egyiptomiak már a történeti idő elején egy magasra fejlett szellemi kultúra birtokában voltak, azon körülménynek köszönhetik, hogy már sötét ősidőben egy nagyszerű írásrendszert fejlesztettek ki maguknak és ezáltal képesek voltak vívmányukat írásban megörökíteni és az utódoknak átszármaztatni.

Az már régen ismert tünemény, hogy mi gondolatainkat nemcsak szóval a nyelv által, hanem bizonyos írásjegyek által is bírjuk kifejezni. A hogy



azonban a szóbeli gondolat kifejezés az emberi nem fokozatos fejlődésével és a kulturállapotok folytonos előrehaladásával mindinkább tökéletesedett, úgy a gondolatainknak írásban való átvitele azon szükségletből származott, mely gyökereit csak a kulturai törekvések ápolásában bírja. A társasági viszonyoknak bővítésével az emberi egyén elé azon követelmény lépett, hogy mindig tágabb és tágabb körökkel lépjen érintkezésbe és hogy ezekkel magát nyelvileg is megértse. A mennyivel kevesebb szó volt arra szükséges, hogy gondolataikat a többi emberekkel tisztán érthető és félre nem magyarázható módon közölhesék, annyival tökéletesebb volt a nyelv. A külvilágnak szóban forgó tárgyra való közvetlen rámutatás nagyban hozzájárult a tiszta és világos megértéshez. Ma is látjuk, hogy még előkelő szónokok az előadásuk folyamán bizonyos kézmozdulatokat nem nélkülözhetnek, melyekkel ők beszédük tárgyra szoktak mutatni. Mi volt tehát természetesebb mint az, hogy a gondolatoknak írásban való feljegyzésénél azon képeket használták, melyek az illető tárgyat vagy a magyarázandó cselekményt ábrázolni voltak képesek.








Tehát minden írásrendszernek képirás képezi alapját. Megfelelőleg a különböző nemzetségek egyéni tehetségének, a felfogási képesség különböző volt és ezért, ennek rendje módja, a melyben a gondolatok képek által lesznek a külvilágnak bemutatva és továbbadva, nem mindenütt ugyanaz. Egyesek igyekeztek képrajzaiknak körvonalait lehetőleg legömbölyíteni, míg ellenben másoknál szögletes betűk voltak kedveltek. Egyesek a képrajzoknak egy erős plasztikát adtak, míg mások a puszta körvonalakkal elégedtek meg, melyek a képek által előállított tárgy jellemzé-



sére szükségesek voltak. De minden írásrendszer, s így az egyiptomi is, *képiráson* alapszik.

Igaz ugyan, hogy a hieroglif írás már a legrégibb emlékeken is kialakult írásrendszerként jelenik meg; igaz ugyan, hogy az összes eddig ismert ó-egyiptomi irodalomban nem akad példa, mely a tiszta képirás tényleges használatára engedne következtetni, mert a legrégibb föliratos maradvány is, melyet eddig egyiptomi földön találtak, feltűnteti már mindazon írásformákat, melyek a későbbi hieroglif írásra jellemzők; de az is bizonyos, hogy a teljesen kialakult írásrendszert, melyet reánkmaradt formáiban ugyan ismerünk, de a kialakulás menete előttünk homályban burkolva, hosszú korszakok előzték meg, melyekben a külvilág tárgyainak képes ábrázolataival iparkodtak fogalmakat, gondolatokat kifejezni.























Bátran feltehetjük, hogy Egyiptomban éppúgy, mint az emberiség egyéb művelődési csomópontján, tárgyak rajzolásával kezdték és képpel igyekeztek az ábrázolandó fogalmat érzékíteni. A történelem előtti időben az egyiptomi írás tiszta képirás volt, azt festették a mit írással akartak megjelölni. Minden látható tárgy helyébe annak képét tették. Pl.:

Kép :	Jelentése:	Kiejtése :
	nyúl	un
	lúd	szá
	bogár	cheper
	Nap	rá
	csillag	zbá
	arcz	her
	borda	szeper

Természetes, hogy nem állottak meg itt; az idők folyamán a lerajzolt képpel nem csupán az avval kapcsolatos konkrét fogalmat iparkodtak ábrázolni, hanem bizonyos elvont fogalmakat is, melyek a külvilág tárgyaival valami kapcsolatba hozhatók, ezeknek rajzolt képével iparkodtak érzékelhető módon ábrázolni. Így pl. az emberi fej képével nemcsak ezt a konkrét fogalmat: *egy ember feje*, ábrázolták, hanem a *kezdetnek*, az *elsőnek* fogalmát is, körülbelül a mai nyelvhasználat analogiájára pl. államfő, fővezér, kútfő, kézfej stb. A különlegest az általános kifejezésére használták fel s az olvasó találékonyságára volt bízva, hogy az odavetett kép- és jelcsoportok valódi értelmét kitalálja. Az ember, ki kezét szájához emeli, írásbeli kifejezője volt mindannak, a mi a szájjal történik; a kinyújtott kar kifejezte mindazt, a mihez erő szükséges; az ég felé tárt karok a „magas“ fogalmát ábrázolták; a mindent körülvevő égboltozat a „fenn“ jelölője stb. Majd tovább mentek egy lépéssel, a mennyiben a lerajzolt képpel nem az ábrázolt konkrét tárgyat vagy a vele kapcsolatba hozható elvont fogalmat akarták megjelölni, hanem az ábrázolt tárgy *hangértékét*, hangzását. Így pl. az *arcz* képe egyipt. „*her*“ nem csupán arczot jelentett, hanem általában a „*her*“ szótagot jelentette, bármely szóban fordult légyen az elő. Egy faág képe, egyipt. „*khét*“ a *khét* szótag írásbeli kifejezésére is szolgált, valahányszor az egy szóban előfordult, tekintet nélkül eredeti értelmére, mely *fát* jelent. De a fejlődési folyamat még oly időben történt, mely mindennemű történeti tudósításnak messze mögötte van. Mert az egyiptomi írás alapelve, már azokon a feliratokon is, melyek az egyiptomi történelem legkorábbi termékei és a legrégibb feliratos emlékek, egészen más.

A régi egyiptomiak írásának alapelve reánk maradt alakjában azon a tapasztalati tényen alapszik, hogy minden emberi beszéd bizonyos számú hangok összetétele s ha e hangokat bizonyos meghatározott jegyekkel jelöljük meg, magát az emberi beszédet is rögzíthetjük. „A hang felfedezése s annak betűvel való megjelölése az egyiptomiaknak elvitázhatatlan szellemi birtoka s egyik legzseniálisabb alkotása; semmiféle más nép nem dicsekedhetik vele“.

Az egyes hangokat képekkel jelölik, pl. a bagoly képe *m*-et, a szájé *r*-t, a tyúké *w*-t, az emberi lábé *b*-t jelent stb. Hogy miféle körülmények szabták meg e jelek megválasztását, teljesen ismeretlen. Valószínű, hogy a jelek kiválasztása akrofonikus úton történt; pl. *m* a „mulat“ bagoly-tól, *r* a „ro“ szájától, *n* a „nu“ víztől, *s* a „sá“ tótól stb. De ezen változás nem történt erőszakosan, hanem békésen, a régi rendszer szelleméből kifolyólag. Ennek eredménye a következő volt:

 <i>b</i>	 <i>p</i>	 <i>f</i>
 <i>k</i>	 <i>q</i>	 <i>g</i>
 <i>t</i>	 <i>t</i>	
 <i>d</i>	 <i>d</i> ( <i>cz</i> )	
 <i>m</i>	 <i>n</i>	 <i>r</i>
 <i>h</i>	 <i>h</i>	 <i>h</i> ( <i>ch</i> )
 ( <i>s</i> magy. <i>z</i> )	 <i>š</i> ( <i>s</i> )	
 <i>w</i> ( <i>u</i> )	 <i>i</i> ( <i>á</i> )	
 <i>á</i>	 <i>c</i> ( <i>ä</i> )	



Ha a kopt nyelv mai kiejtésétől eltekintünk, mely az eredeti kiejtésnek semmi esetre sem felel meg és az arab népnyelv által erősen be van folyásolva, úgy az egyiptomi abc kiejtéséről közvetlenül semmi sem maradt ránk. Ennek kiderítésére csak egy út marad: ha azt vizsgáljuk, hogy a bizonyos jelek által kifejezett egyiptomi szóhangok más, hangilag előttünk ismert nyelvekben mikép adatnak vissza és hogy mely jegyek által szokta volt az egyiptomi nyelv az idegen nyelv szóhangjait visszaadni. Egy ilynemű vizsgálatnál a sémi szavaknak egyiptomi átírása, kell hogy a kiindulópontot képezze, mert a hogy azt Brugsch először hangsúlyozta, a sémi nyelv az egyiptomi nyelvhez rokonságuk következtében hangilag is közel áll és mert továbbá a sémi nyelvekben éppúgy, mint az egyiptomiban külön írásjegyek által lesznek oly hangkülönbségek kifejezve, melyek részére pl. a görög nyelv nem bír sem hang sem írásjelleggel. Másodszorban azon számos egyiptomi tulajdonnév görög formája, melyek okmányokban fennmaradtak, veendőek vizsgálat alá. A klasszikusok által átszarmaztatott egyiptomi szavakat és neveket csak kivételképen szabad itt tekintetbe venni, mivel kéziratok hagyományai nagyon is gyakran el vannak rontva és az eredeti görög formák legtöbbször csak az egyiptomi nyelv segítségével állíthatók helyre. A perzsa, görög és római nevek hieroglif leíratai szintén kevés anyagot szolgáltatnak; ehhez járul, hogy ezek legtöbbször egy oly rossz helyesírással vannak írva, hogy más eszközök által nyert adatokat inkább elhomályosítják mint felderítik.

Feltűnő és első pillanatra meg sem magyarázhatónak látszik, hogy ezen abc-ben csak mássalhangzók

fordulnak elő. Ennek magyarázásául szolgál az, hogy ezen hangzók akrofonikus úton szótagokból jöttek létre. Az egyiptomi nyelvben ugyanis minden szótag, tehát minden szó is, mássalhangzóval kezdődik; magánhangzóval kezdődő szótagok vagy szavak az ó-egyiptomi nyelvben egyáltalában nem fordulnak elő. De mivel az abc akrofonikus fejlődésénél csak a szónak vagy szótagnak első hangja volt a betűképző, úgy természetes, hogy a hangok ezen fejlődésénél csak mássalhangzók képződhettek, de semmilyen magánhangzó. Így az egyiptomi írás — a régebbi sémi íráshoz hasonlóan — magánhangzótlán maradt. A betűk szerencsés felfedezése után elvárható lett volna az egyiptomiaktól az, hogy egy tiszta betűírást hoztak volna használatba. De nem! A szigorú konzervatív szellem, mely az ó-kor történetének czélt és irányt adott, az írás fejlődését is meghatározta és így tovább is megmaradtak a szótag és szójegyek, a melyek számottevő részét képezik az írásrendszeröknek. „Az egyiptomi nem fogta fel teljesen az óriási horderejét a neki természetes fejlődés által ölébe hullott találmánynak, vagy nem volt bátorsága és tehetsége ebből a következményeket levonni“.

Az egyiptomi írás tehát nem tiszta betűírás, mint a mienk. Az írás olvashatóbbá tétele czéljából a betűk után az illető tárgy képét is odarajzolták pl. a „*msh*“ = krokodilus szó betűi után odateszik a krokodilus képét, „*rd*“ = láb betűi után az emberi láb képét. Elvont fogalmaknál, melyeket természetszerűleg lerajzolni nem lehet, egy magyarázójegyet függesztenek, hogy az illető szó miféle fogalomkörbe tartozik. Így pl. a „*dsr*“ (ejtsd: czezer) = erős szót két karral, mely egy botot ütésre emel, határozzák meg közelebbről;

a „*mdw*“ = beszélni szót egy guggoló ember determinálja, a ki kezét szájához emeli stb. Szavakat, melyek királyt, oroszlánt, méhet, kigyót, pálmát, tüzet, hegyet, obeliszket, gulát, stb. jelentettek, e fogalmak képes ábrázolásaival határozták meg közelebbről, míg az emberi lények, négylábúak, madarak, halak, hüllők, rovarok, növények, kövek stb. fogalmait, valamint a beszélést, evést, ivást, ütést, menést, tánczólást, pihenést, égést, világítást, szülést stb. jelentő igéket bizonyos csoportjegyekkel látták el értelmök közelebbi megjelölése végett. A gúlafeliratokban emberi és állati alakok részei is előfordulnak fogalomhatározók gyanánt (pl. egy ember feje és karjai, egy kettészelt oroszlán stb.). Általában azon törekedést tapasztaljuk a hieroglifika őskorában, hogy a fogalomhatározókat nagyobb mértékben használják.

Könnyen érthető, hogy ezeket az ideografikus jegyeket minden hangjegy nélkül is alkalmazták. Így pl. két kár, mely egy botot ütésre emel, minden hangjegy nélkül is „*dsr*“ = erős; a férfi, kinek kezében bot van (a méltóság jelvénye), minden hangjegy nélkül is „*sr*“ = fejedelem.

Az egyiptomi hieroglifáknak lényeges részét teszik a szótagjelek, melyek azonban a legtöbb esetben betűjegyek hozzáfüggesztése által hangelemeikre bontatnak szét.

A szótagjeleknek hangelemeikre való felbontása különböző módokon történhetett:

1. A szótag betűjegyekben teljesen kiírva megelőzi az illető szótagjelet.

2. A szótagjel jön elől s utána az illető szótag teljes kiírása betűjegyekben.



3. A szótagjel a szótag hangzását feltűnő betűjegyes feloldás első betűje után áll.

4. A szótagjel a szótag teljes betűjegyes írásában a szótag kezdőbetű helyén áll s annak szerepét veszi át.

5. A szótagjel egyedül is állhat, minden betűjegyes feloldás nélkül.

Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a mennyiben feliratos anyag eddig rendelkezésünkre áll, betűjegyek teszik az egyiptomi írás alapját s az ideografikus- és szótagjelek csak fokozatosan és magyarázó elem gyanánt szerepelnek. Ez különösen a gúlafeliratokra áll, a hol az ideogramok és szótagjelek betűjegyekre való feloldása sokkal nagyobb mértékben érvényesül, mint a későbbi korban.

Ha azonban nekünk még ma is lehetséges a kész kialakulásból a fokozatos fejlődést rekonstruálni, tehát az egyiptomi írás fejlődésének történetét megírni, úgy ezt az egyiptomi konzervatív érzékének köszönhetjük, ki gazdag kultúrájának sok terén, a művészetben és az írásban, a régít az új által nem engedte kiszorítani, hanem azt pietással a mellett megtartotta. Így az egyiptomi írás kész képében a képirás régi rendszere a hangírás új elemei mellett áll és a történeti idők írása megmutatja az összes korszakokat egymás mellett, melyeken egymás után kellett keresztül mennie, hogy egy képirásban az legyen, a mi tulajdonképen lett, egy hangírás.

\*

A hieroglif írásban szóelválasztásnak nyoma sincs. A jegyek és jegycsoportok szakadatlanul követik egymást, minden utasítás nélkül, hogy hol végződik egy szó vagy egy mondat. Itt ismét az egyes szók végére

függesztett fogalomhatározók (determinativumok) segítik ki az olvasót.

Tehát a hieroglifikus írás meglehetősen bonyolult, azonban mégis egyike a legvilágosabb és a legjobb írásoknak, melyeket a Kelet népei használtak. Ha valaki az egyes szavak orthographiáját gyakorlat által elsajátítja, akkor a hieroglif szöveget nagyon könnyen olvashatja. Mindenütt a fogalomhatározó mutatja meg azt, hogy hogyan választandók el a szavak és első pillantásra meg lehet ismerni azt, hogy mily szóval van tulajdonképpen dolgunk. És ez egy oly írásnál, a melyben magánhangzók nincsenek, egy nem kevésre becsülendő előny.

\*



Nagy figyelmet fordítanak a hieroglif írásban az egyes hangjegyek és képcsoportok négyzetalakú szabályos elrendezésére is. Ezáltal a hieroglifák ornamentszerű jellege nagyban emeltetett, mindazonáltal elég gyakran a helyesírás és a feliratos szöveg hátrányára. De nagyon sokszor megfélekezett az író a felirat tulajdonképeni céljáról, és az egyes íráscsoportok szép ornamentszerű felépítése által sok helyesírási vétek történt meg csak azért, hogy az egyes csoportok szép ornamentális jelleget nyerjenek.

Vagy vízszintes sorokban vagy függőleges oszlopokban írtak, a pillanatnyi szükséglet szerint. Az egyes írásjegyek jobbról-balra haladnak, tehát éppúgy mint a különböző sémi írásoknál, de a megfordított irány sem hiányzik, különösen ott, hol az olvasó szeme ezt aesthetikai okokból megkivánta. A hieroglif-írás alkalmazása általános volt és nagykiterjedésű; megtaláljuk kőbe vésve, emlékeken, a templomok és sír-



kamrák falain, sir és győzelmi oszlopokon, valamint a királyok rendeleteiben. Ehhez a hieroglifák külső formája is nagyban hozzájárult, mely határozottan sokkal szebb mint a többi — általunk ismert — régi keleti népek írásformái.

Különféle anyagra irtak, így cserzett bőrre, agyag-lemezre, de főleg a papiruszbokor rostjaiból készült papiruszra, melyet tekercs alakban őriztek meg. Íróeszközük egy szélesvégű nádszál volt; tentájuk volt fekete és veres, melyet különben palettákban őriztek. A többféle színben pompázó írás nagyon kedvelt volt minthogy a sokszínű írásjegyekkel belepett falak kellemes látványt nyújtottak a szemlélőnek. A egyiptomi legkedveltebb íróanyaga, mely nélkül mi egyiptomi kulturát el sem gondolhatunk, a papirusz volt. A papirusz név egyiptomi nyelven: pa-p-iur, azaz „egy folyami (növény)“, a karcsú cserje, a melynek beléből készült, szintén ezen nevet viseli. Belőle hosszában vékony sávokat vágtak, melyekből egy sor függélyesen és erre egy sor vízszintesen lett fektetve és az egész összepréselve. Így keletkezett egy papirusz levél és több ily levél összeragasztása által egy papirusztekercs.

Az írókészlet egy fa- vagy kőpalettából állott, a melynek közepén egy mélyedés volt a nádecsetek részére. Felette mélyedések voltak, legtöbbször kettő, a korom és gummi-vízből készült fekete- és a vörösporvából előállított vörös tus részére. Gyakran az írónádat elkülönítve tették el, mint ezt a következő hieroglif is mutatja:  Itt az ecsetek és a paletta közt a tentatartó, a  víztartó is látható, melyben a festő megnedvesítette az ecseteit, hogy azután a paletta mélyedésében levő száraz festékből a tentát elkészítse magának. Az istenfélő írnok nem kezdte



meg napi munkáját a nélkül, hogy a kis szilkében levő vízből egy pár cseppet az istenként tisztelt bölcs Imhotep-nek ne áldozott volna.

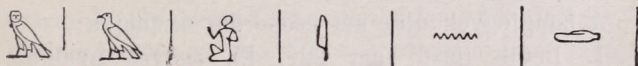
Világos, hogy az egyiptomi írásjeleknek, melyek közhasználatra lettek ecsettel a papirra vetve, egy egész más fejlődésen kellett keresztül menni, mint azoknak, melyek díszítés czéljából lettek vésővel a kőbe vájva. Míg a köfeliratokban az egyes írásjegyeknek megfelelő képeket mindig természetihven rajzolták, a mindennapi szükségleteinek megfelelőleg hamar kifejlődött egy köznapi használatra szánt kurzív írás, melyet *hieratikus* írásnak nevezünk.

Ugyanazon a rendszeren alapul mint a hieroglif-írás, csak hogy az egyes írásjegyek már nem eredeti, határozott alakokban jelennek meg, mert a hieratikus írás egy a mindennapi élet szükségleteire berendezett gyorsírás, melyben az írásjegyként szereplő képeket csak halavány körvonalaikban rajzolják s a nehezebben rajzolható képeket nem ritkán balról jobbra dülő ferde vonalkák jelölik. Leginkább a papirusznál alkalmazták egyházi és világi szövegek leírására. Leveleket, fogalmazványokat, hivatalos tudósításokat, számadásokat, stb. hieratikus írással írták. Ezen két írás tehát lényegben csak annyiban különbözik egymástól, mint a mi írott és nyomtatott írásunk, ezért legjobban mint monumentális és kézíratos írást jellemezhetjük és nevezhetjük.

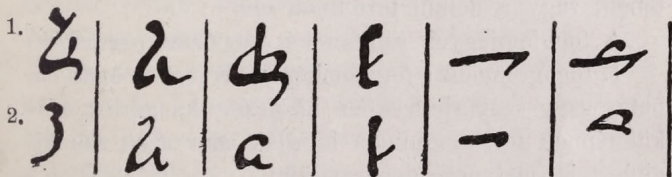
A hieratikus írás jellege Egyiptom sok százéves története folyamán természetesen nem maradhatott egyforma. Míg a korábbi dinasztiákból származó papiruszokon az egyes jelek még világosan felismerhetők és csak kevéssé különböznek a hieroglif írásjegyek-től a későbbi korból származó papiruszok egyes jegyei

már annyira elmosódtak, hogy senki sem ismerheti fel a vonalakból és pontokból, milyen hieroglifáknak feleltek meg eredetileg. Hogy az olvasó világos képet nyerjen a hieratikus írásnak az egyes hieroglifjegyekből való keletkezéséről és hogy egyúttal fogalmat alkothasson azon különböző írásmódokról, a melyek az egyiptomi birodalom különböző korszakaiban uralkodtak, néhány írásjegyet hieroglif és hieratikus formában közlünk:

*Hieroglif jegyek:*



- |                          |   |                             |
|--------------------------|---|-----------------------------|
| 1. A középkori birodalom | } | <i>hieratikus jegyzetei</i> |
| 2. Az új birodalom       |   |                             |




Az aethiop-uralom ideje óta még egy más, a mindennapi élet szükségleteit szolgáló gyorsírás is jött létre és ez a *demotikus* vagy a népies írása az egyiptomiaknak. Rövidítések és ligaturák útján keletkezett a hieratikus írásból s így ez is a hieroglifírás rendszerén alapul.

A demotikus írás volt tehát a legfiatalabb és bizonyos tekintetben — a három írásforma közt — a legegyszerűbb, de azért ez is még elég nehézkes volt és a magánhangzókat egyáltalán csak nagyon töké-

letlen módon jelölte meg. Már a II. században Kr. e. kezdték az egyiptomi szövegeket görög betűkkel írni, melyek a magánhangzók világos visszaadását is lehetőségessé tették.

Az egyiptomi hieroglifák, valamint a belőlük kurziv rövidítések által keletkezett hieratikus és demotikus írásjegyek, mind vagy a látható természetből, vagy a láthatatlan képzeletből meritett képek. E jegyek száma nagy — körülbelül 4000 — és két főosztályba sorozhatók: 1. Fonetikai vagy hangjegyek; 2. Ideografikus vagy fogalomjegyek.

A hangjegyek újra két csoportba oszthatók:

1. Betűk (lásd fent 227. l.), melyek gyakran homophonok, azonos hangzásúak. Pl. a bagoly képe = *m* váltakozik ezzel a hangjeggyel  = *m*.

2. Szótagjelek, melyek vagy hangértékük kíséretében, vagy a nélkül fordulnak elő.

A fogalomjegyek szintén két csoportba oszthatók:

1. Ideogrammok: fogalomképek. E jegyek önállóan betű- vagy szótagjegyekben kifejezett hangérték nélkül lépnek fel; magukban hordják már azon szó kiértését is, melynek ideogrammjai.

2. Determinativumok vagy fogalomhatározók. Ezen jegyek mindig a betűkkel vagy szótagjegyekkel kiírt szók végére kerülnek s csak szómagyarázó szerepük van, de sohasem ejtendőek ki, minthogy az illető szó kiejtése, hangzása már betűkkel vagy szótagjegyekkel előbb jelezve volt.

Az egyiptomi írásban e szerint a következő módon írható le egy szó:

1. Betűkkel s fogalomhatározóval vagy a nélkül.

2. Szótagjelekkel hangérték kísérettel vagy a nélkül és fogalomhatározóval vagy a nélkül.



3. Betűkkel és szótagjelekkel, fogalomhatározóval vagy a nélkül.

4. Fogalomképpel hangjegyek kísérete nélkül.

Hogy az egyiptomi írást abban az alakjában, melyben ma ismerjük, mikor találták fel, a tudomány mai állása mellett meg nem mondhatjuk; mindenesetre már nagyban művelték Szenofru király idejében, ki a IV. manethoi dinasztia megalapítója volt. Az egyiptomiak *Thot* holdistent tartották a szentírás feltalálójának. Az íróvessző, a tentatartó, az írotábla s a papi-rusz állandó kísérői az istenek íródeákjának minőségében s példaképe Egyiptom összes íródeákjának és írástudójának. Az írás teljes ismerete és a gondolatnak orthographice helyesen való visszaadása minden közpályának alapfeltétele volt. A „királyi íródeák” és a „szent íródeák” (Hierogrammateus) oly tiszteletbeli czimek voltak, melyeket a legfőbb állami hivatalok viselői sem tartottak rangjukhoz méltatlannak.

Az ó-egyiptomi írás sok viharral daczolt. Kr. e. a II. évezred közepén az ékírásnak engedte át a hegemóniát. Akkor lett a babiloni nyelv diplomáciai téren a leghasználtabb és innen az ékírás azon írásrendszer, a melyet az egyiptomi fáraónak is használnia kellett, ha ő a szir vazalusaival levelezett. Egyiptom elfoglalásakor Kambízesz (525 Kr. e.) által az araméus írás és nyelv meghódította magának az egyiptomi kancelláriákat. De a tulajdonképeni érintkezésben még mindig az egyiptomi írás volt az uralkodó. Csak Nagy Sándor alatt szenvedett erős rázkódtatást. Ekkor tartotta bevonulását Egyiptomba a hellén görögség és írásuk és a hieroglifírás pedig mindig jobban a háttérbe szorult. Mindazonáltal a hieroglifák használata még Theodosius császár (394 Kr. u.) alatt, sőt a demo-

tikus írás még Zéno császár (476 Kr. u.) alatt is kimutatható, de akkor már a mindennapi életből régen eltűnt, teljesen helyet engedve a görög írásnak. Csak kevés hangjegyet azaz betűt — egészben hét — melyet a görög írás nem tudott visszaadni, kölcsönöztek ki a demotikus írásból a koptok, úgy hogy a koptírás 31 betűje közül 24 görög és 7 demotikus. Évszázadokon, sőt majdnem  $1\frac{1}{2}$  évezreden keresztül volt az ó-egyiptomi írás a feledés átkával sújtva és ezzel együtt minden, a mi Ó-Egyiptomra és évezredes kulturájára emlékeztetett, mindaddig, míg a mult század elejével lassan napfényre hozatott és a tudománynak hozzáférhetővé tétetett.

\*

Különösen érdekes az a kérdés, hogy miféle megfejtési móddal sikerült az emberi agynak az egyiptomi hieroglifák rejtelseibe behatolni.

Már a XVII. század első felében megkisérelték néhányan az ókori egyiptomiak írott emlékeinek megfejtését, így Valerianus és Kircher, de semmiféle biztos alapjuk nem volt, a mire a hieroglifák megfejtésénél támaszkodhattak volna és így csak természetes, hogy egyetlenegy sem oldottak meg helyesen.

Kircher, a híres fuldai jezsuitapáter (meghalt 1680-ban), kora legelőkelőbb tudósainak egyike volt és a tudományos kutatás majdnem minden ágán bámulatra méltó tevékenységet fejtett ki. Matematikát, fizikát és a természettudományokat majdnem egyenlő szeretettel ápolta a filozofiával, az archeologia és a nyelvtudományokkal szemben. És így figyelmét az egyiptologia felé is fordította és nagy türelem s kitartással megkisérelte a hieroglifírás megfejtését.

Ugyanis ő a régi egyiptomiak írásában egy tiszta képirást gyanított, azt hitte, hogy minden hieroglifjel — akár betű vagy szótagjel, ideogramm vagy determinativum — egy külön szót képvisel. Azonban a legnagyobb hibája az volt, hogy ő azon feltevésből indult ki, hogy a hieroglifírásban a régi egyiptomiak nyelve nincsen visszaadva, hanem az egy külön, csak a szent és misztikus dolgok tárgyalására szolgáló írás volt. Hogy azután így a legcsodálatosabb eredményekhez jutott, nem lephet meg bennünket. Ő az „Autokrator“ szónak megfelelő hieroglif-csoportot, mely ezen jelekből: A, u, t, u, k, r, t, r van összetéve és szabály szerint a római császárok neve előtt állott, így fordította: „A termékenység és minden növényzet alkotója Ozirisz, melynek teremő erejét a szent Mofta az égből az ő birodalmába vonja“. És ilyen természetűek az ő összes hieroglif magyarázásai, melyeket ő egy hatalmas foliánsban örökített meg. Az ő fáradságai mégsem voltak teljesen meddők, mert az ő munkája, melyet a kopt nyelvnek szentelt, a későbbi kutatásokra nézve nagy haszonnal volt.

Ennek ellenében Warburton, Tychsen és Zoega munkái már nagyobb előmenetelt jelentenek. Warburton volt az első, a ki az egyiptomiak hieroglif írásában az általuk valóban beszélt nyelv visszaadását ismerte fel. A determinativumok lényegét Tychsen ismerte fel és Zoegáé azután az érdem, hogy ő volt az első, a ki arra figyelmeztetett, hogy az emlékművek hieroglifái szigorúan megkülönböztetendők a többi képes ábrázolásoktól, melyek szintén ezen emlékműveken voltak bevésve és hogy a hieroglifáknak nemcsak képleges jelentőségük van, hanem hogy találatnak köztük olyanok is, melyeknek egy tiszta hang-



alkotó érték tulajdonítandó. Azonkívül Zoega volt az első, a ki az ovalis gyűrűbe foglalt hieroglif-csoportban hangjelek által visszaadott királyneveket ismerte fel.

Az egyiptológia ezen első sivár korszakának ezek voltak az egyedüli fénypontjai; még senki sem volt azon helyzetben, hogy csak egyetlen szót is helyesen tudott volna megfejteni. Nem csoda tehát, ha egy hieroglif feliratból az egyik a kereszténységre vonatkozó miszteriumokat olvasott ki, a másik általános előírásokat gondolt bennök feltalálni politika és morálról és megint mások ugyanezen feliratból az iránytű helyes használatának utasításait olvasták ki.

A hieroglifák megfejtésének ügyét nagyban előmozdította *Bonaparte Napoleonnak* a XVIII. század végén eszközölt egyiptomi expedíciója, melylyel mondhatni új korszak nyílik meg e téren. Ehhez járul még, hogy *Bouchard* franczia mérnök 1799-ben megtalálja a híres *Rozette*-i feliratot, mely körülmény a kutatásnak újabb irányt adott.

E tábla V. *Ptolemaeos Epiphanes* (Kr. e. 204—181.) uralkodásának IX. évéből származik s ennek egy dekretumát tartalmazza egyiptomi és görög nyelven, hieroglif, demotikus és görög írással. A görög szöveg e tábla egyiptomi írással írt részének helyes megfejtését nagymértékben előmozdította.

Az első, ki ezzel megpróbálkozott, *Sylvester de Sacy* franczia orientalista volt. De mégsem sikerült neki az egyes jegyeket kibetűzni, jöllehet *Ptolemaeos*, *Arsinoe* és *Alexander* neveket felismerte. Az egyiptológia története felemlíti a svéd *Akerblad*-ot is, ki a *Rozette*-i féle dekretum hieroglif-demotikus részének megfejtésével foglalkozott és annyiban ért el eredményt, hogy 1802-ben sikerült neki egyes írásjelek fonetikai jelen-





A Rozette-i kő görög szövegéből tudta, hogy az első csoport Ptolemaeos-t, a második Alexandros-t, a harmadik Kleopatra-t jelent. Ha ezen jegyek valamely betűrendszeren alapulnak, akkor bizonyos jegyeknek ismétlődniök kell. Így pl. a „p” jele, mivel benn van úgy a Ptolemaeos, mint a Kleopatra-csoportban, szükségkép azonos kell hogy legyen mindkettőben. Ugyanaz áll a „t”, „o” és „l” jegyére vonatkozólag. És tényleg az első szónak első jegye megegyezik a harmadik szó ötödik jegyével, a mely tehát valószínűleg „p”-t jelent. Az első csoport negyedik jegyének mását megtaláljuk a második csoport második jegyében és éppúgy a harmadik csoport második jegyében, ez tehát valószínűleg az „l” jele. Miközben így haladt tovább lépésről-lépésre, megismerte az egész hieroglif-betűrendszert.

Ezzel természetesen még nem volt megoldva a hieroglif szöveg megfejtésének egész problémája, mivel csakhamar észrevették, hogy a jelek nem alapulnak mindig a betűrendszeren, hanem soknak ideografikus értéke van, mások mint szótagok szerepelnek s a végleges megfejtés még korántsem volt befejezve.

De az első nehézségek már le voltak küzdve és Champollion nyomdokain bátran haladhattak a többi kutatók. Követőinek száma egyre nő és csakhamar a tudomány legkiválóbb bajnokait látjuk az új téren munkálkodók sorában. Soraikban oly férfiak állanak, mint az olasz Rosellini, a hollandi Leemans, a német Kosegarten, Lepsius és Brugsch, az angol Birch és a francia Rouge.

Persze akadtak olyanok is, kik Champollion nagy érdemeit kisebbíteni akarták. Az ifjú francia tudós



ellenségei Young zászlaja körül csoportosultak Angliában s habár Champollion világosan kimutatta, hogy az egyiptomi írásrendszer alapjában betűírás, melyben az egyes betűk variánsokkal váltakoznak, Angliában merően megmaradtak dr. Young álláspontja mellett, hogy t. i. a hieroglifírás szótagírás. Németországban Spohn és Seyffarth támadták Champollion eredményeit, sőt még maga Alexander von Humboldt is tartózkodással, sőt mondhatni helytelenítéssel fogadta Champollion eredményeit. Ugyanigy viselkedtek Klaproth és Peyron is.

Ez alatt Champollion folytatta kutatásait és 1824-ben tette közzé híres művét: „*Précis du système hieroglyphique des anciens Égyptiens*“, melyben a hieroglifika terén végzett kutatásainak eredményét világosan és tisztán körvonalozva közreadta, mely műve a módszer világosságával és biztosságával és éles fel fogásával még ma is kivívja bámulatunkat. 1824. és 1825. évben történt olaszországi utazása megszerezte neki azon lehetőséget, hogy a Turinban lévő egyiptomi múzeumban őrzött emlékműveket és papirusztekercseket mélyebben tanulmányozhassa és ezen alkalmal egyúttal vizsgálat alá vehesse eddigi kutatásainak valódiságát és ismereteit lehetőleg bővítse.

Sajnos, úgy akarta a sors, hogy tudományunk ezeniális bajnoka már 42-éves korában (szül. 1790-ben Grenoble-ban s meghalt 1832-ben Párisban) levesse a mi rajta földi volt, de élni fog mindaddig, míg csak a tudomány ki nem hal a földről s ott fog tündökölni mindazok között, kiknek homlokát a tudomány megalapításának dicskoszorúja övezi.

Az ő sajnos nagyon is rövid életének több mint felét Ó- és Új-Egyiptom történetének szentelte, s ezen

időközben egy oly tevékenységet fejtett ki, mely a tudományban hiába keresi párját. Hátrahagyott kéziratait a párisi Bibliothèque nationale-ban őrzik. Halála után kéziratának egy részét következő czím alatt: „Notices descriptives conformes aux manuscrits autographes rédigés sur les lieux par Champollion le jeune“ adták ki. De nemcsak filologiai, hanem történeti-chronologiai tanulmányoknak is szentelte idejét. Kiemelendők a következők: „Deux lettres á M. le Duc de Blacas d'Aulps relatives au Musée royal de Turin, formant une histoire chronologique des dynasties égyptiennes, d'après les monuments et les papyrus (Paris 1824—1826.)“; azon első kísérleteket tartalmazzák, melyek az egyiptomi történeti chronologia földelésére szolgáló alapok megnyerését célozták és a melyek az úgynevezett manethoi királylisták jelentőségét az emlékműveken kiolvasott fáraói nevekkal való összefüggésük által a legcsattanósabban kimutatni iparkodtak.

Az így megindult tudmánynak már mi sem állhatta útját. 1866-ban Reinisch és Lepsius a Nilus deltáján tett utazásaik alkalmával Szan helységnek, a bibliai Czoan-nak közelében egy követ fedeztek fel, mely szintén háromféle felírást tartalmazott, mely „Kanopuszi dekretum“ név alatt ismeretes. Ezzel az eddig folytatott megfejtések helyességének kipróbálására új alkalom kínálkozott.

Ma már a hieroglifák magyarázása önálló tudomány, mely több különböző ágra oszlik, milyenek a nyelvtan, történelem, földrajz és chronologia. Munkásai közé oly férfiak tartoznak mint Birch, Brugsch, Chabas, Dümichen, Ebers, Erman, Lepsius, Lieblein, Le Page Renouf, Lauth, Maspero, Naville, Piehl, Reinisch,



Steindorff, Wiedemann és a fiatalabb tudósok egész sora, kik szorgalmukkal és tehetségükkel az egyiptológiának még eddig homályos feldolgozatlan fejezeit igyekeznek felderíteni.

A hieroglif szövegek megfejtése a modern kultúra szempontjából nem volt csekély jelentőségű. Európa minden részéből seregesen tódultak a tudósok a Nilus völgyébe, hogy szemlélet útján győződjenek meg azon csodás alkotásokról, melyekről az újabb kutatók oly sokat regéltek. A régi klasszikusok értesítései, melyek eddig mesésen fantasztikus képeknek tűntek fel, most való igazságnak bizonyultak. Minden nap új meglepetéseket hozott napfényre és egy világ, mely úgy látszott, hogy a feledésnek van szánva, a történelem könyvében feltámadását ünnepelte.

\*

Ha így az ó-egyiptomi betűrendszer első megfejtőjének adónkat leróttuk, úgy kötelesség, hogy arról is megemlékezzünk, a ki a demotikus írást a tudománynak megközelíthetővé tette. Ez *Brugsch Henrik* volt. Az ő élettörténete egy autobiographiában („Mein Leben und mein Wandern“ cz. művében) van letéve. Hogy érdemeit kellően méltányolhassuk, melyeket ő magának a demotikus írás megfejtésével szerzett, hagyjuk őt magát, a tudomány nagymesterét, kit a halál tevékenysége zenithjén 1894-ben elragadott, beszélni. „Die Aegyptologie“ czimű művében azt mondja:

„Kevés kedvező körülmény között sikerült Brugsch-nak egy berlini gimnáziumban tudományos kiképeztetését elnyerni, hogy később egy ministeri hivatalnok pályájára készüljön. Fiatalságának élvezete abban állott,



hogy minden nap meglátogatta az egyiptomi régiségeket (az úgynevezett Passalacqua-gyűjteményt, mely akkor a Monbijou-kertben volt kiállítva és a mai nagy múzeumnak tulajdonképeni magvát képezi). Figyelmét legjobban azon demotikus papirusztekercsek keltették fel, melyek üveg alatt voltak kiakasztva és melyeket a 14 éves ifjú minden igyekezettel leírt, egymással összehasonlított és Champollion „Précis du système hieroglyphique“, Kosegarten „De prisca Aegyptiorum litteratura commentatio (Weimar 1828) művével és Peyron kopt nyelvtanával és lexikonjával próbált megfejteni. Alexander von Humboldt kezdeményezésére és költségeire előállított műve: „Scriptura Aegyptiorum demotica ex papyris et inscriptionibus explanata (Berlin, 1848)“ megczáfolta a nyert eredményeknek megbízhatóságához fűzött kételyeket, miután E. de Rougé a „Revue archeologique“-ben azoknak tudományos értékét a legbátoritóbb módon nyilvánosan kimondta. Első párisi tartózkodása alkalmával sikerült neki a Bibliothèque Nationale-ban őrzött, halottakkönyvének CXXV. fejezetének demotikus fordítását és egy a berlini múzeumban levő demotikus írással írt papirusznak görög áttételét fölfedezni.<sup>1</sup> További tanulmányai E. de Rougé-val való érintkezése folytán figyelmét és tevékenységét a hieroglifírás és ennek alapját képező nyelv pontosabb tanulmányozása felé irányították, mely mindkettő mint szükséges föltételezője a demotikusnak még a jelenben is teljes érvényöket megőrizték. 1867-ben E. de Rougé az ő „Progrès des études relatives à l'Égypte

<sup>1</sup> *Brugsch*, Lettre à M. de Rougé au sujet de la découverte d'un manuscrit bilingue sur papyrus en écriture démotico-égyptien et en grec cursif de l'an 114 av. n. ère. Berlin 1850.

et de l'Orient“ cz. tudósításában azt írja: „On vit aussi paraître en Allemagne un essai, heureux dans plusieurs parties, de la traduction d'une chant funéraire. C'était le fruit des études d'un jeune savant, M. Brugsch, qui devait conquérir un nom hors ligne par des services de toute espèce rendus à la science égyptienne!“

A Brugsch-féle tanulmánynak a jelentőségét csak akkor tudjuk méltányolni, ha meggondoljuk, hogy a demotikus nyelv, mely idő szerint a kopt nyelvhez áll legközelebb, tartalmazza a tulajdonképeni kulcsot, mely által az ó-egyiptomi nyelv legrégibb formájának ajtaját megnyithatjuk. A demotikus nyelv szilárd hangtörvények alapján közvetíti az átmenetet a legrégebbi nyelvtől a legfiatalabbig.

Végül helyén volna, az egyiptomi betűrendszert a három átalakulási fázisán (hieroglif, hieratikus és demotikus formájában) szemléltetni: (L. a 248. old.)

Irodalom: *H. Brugsch*. Die Aegyptologie, Leipzig 1891 — U. a., Grammaire démotique, contenant les principes généraux de la langue et de l'écriture populaire des anciens Égyptiens. — U. a., Hieroglyphische Grammatik oder übersichtliche Zusammenstellung der graphischen, grammatischen und syntaktischen Regeln der heiligen Sprache und Schrift der alten Ägypter. Leipzig 1872. — U. a., Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch 7 Bde. Leipzig 1868—82. — U. a., Henry Rhind's zwei bilingue Papyri, hieratisch und demotisch, übersetzt und herausgegeben. Leipzig 1865. — *J. F. Champollion*, Grammaire égyptienne au principes généraux de l'écriture sacrée égyptienne appliquée à la représentation de la langue parlée. Paris 1836. — U. a., Précis du système hieroglyphique des anciens Égyptiens. Paris 1824. — Lettre à Mr. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques. Paris 1822. — *I. Dümichen*, Geschichte des alten Aegyptens. Berlin 1878. — *Ad. Erman*, Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum. — U. a.,

Hangérték	Hieroglif írás	Hieratikus írás	Demótikus írás	Hangérték	Hieroglif írás	Hieratikus írás	Demótikus írás
z				h			
i				h			
c				s			
w				s			
b				h			
p				k			
f				k			
m				g			
n				t			
r				t			
h				d			
h				d			



Der Entwicklungsgang der hieratischen Schrift. — U. a., Ägyptische Grammatik. Berlin 1894. — U. a., Neuägyptische Grammatik. Leipzig 1880. — U. a., Das Verhältnis des Ägyptischen zu den semitischen Sprachen (Zeitschr. d. Deutschen Morgenländ. Gesellschaft XLVI.). — *Fr. Hommel*, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients, I. Bd. München 1904. — *R. Lepsius*, Das bilingue Dekret von Kanopus. Berlin 1866. — U. a., Das Todtenbuch der alten Aegypter. Leipzig 1842. — *Oskar von Lemm*, Ägyptische Lesestücke. — *W. Loret*, L'Égypte aux temps des Pharaons, La vie, la science et l'art. Paris 1889. — *Mahler Ede*, Az egyiptomi nyelv alapelvei, Budapest 1899. — *G. Maspero*, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Paris 1895—97. — *Ed. Meyer*, Geschichte des alten Aegyptens. Berlin 1878. — *K. Piehl*, Inscriptions hieroglyphes recueillies au Europe et au Égypte. Leipzig 1886—92. — *P. Pierrot*, Vocabulaire hiéroglyphique comprenant les mots de la langue, les noms géographiques, divins, royaux et historiques. Paris 1875. — *W. Pleite*, Etudes égyptologiques. Leiden 1866. — *P. Lepage Renouf*, Elementary grammar of the ancient Egyptian language in the hieroglyphic type. London 1875. — *E. Reinisch*, Ägyptische Chrestomathie I. (hieroglyphisch); II. (hieratisch). Wien 1873—75. — *Eugène Revillont*, Chrestomathie démotique. Paris 1880. — *K. Sethe*, Das ägyptische Verbum im Altägyptischen, Neuägyptischen und Koptischen. Leipzig 1899. — *W. Spiegelberg*, Die Schrift und Sprache der alten Ägypter. Leipzig 1907. — *G. Steindorff*, das altägyptische Alphabet und seine Umschreibung (Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Ges. XLVI.) — U. a., Koptische Grammatik. Berlin 1894.

## VI.

### TUDOMÁNY ÉS IRODALOM.

Éppúgy mint Babiloniában, úgy a fáraók birodalmában is már nagyon régi időktől fogva ápolták és gyakorolták a tudományokat és ezt oly ihlettséggel tették, mint a milyennel mi egy más nemzet történetében se találkozunk. Sehol sem találjuk hasonmását azon tiszteletnek és becsülésnek, mellyel itt a tudósokat illették. Hogy ez a tudomány iránti szeretetből, magáért a tudományért, vagy pedig — mint Erman mondja — azon hatalom kedvéért történt, melyet a tudomány az életben a műveltnak a tudatlan tömeg felett kölcsönzött, nekünk ma teljesen mindegy lehet. Az igaz, hogy a tudomány ápolása a tudósok ropant sok előnyt és anyagi hasznokat is hozott; hogy ez egyáltalában így lehetett, a megfigyelésre érdemes és méltó; és így némely mondat, melyet mi Anastasi papiruszában, vagy pedig Sallier papiruszában erre vonatkozólag olvasunk, még manapság, a XX. században, az államvezetőknek is anyagot adhatna a gondolkodásra. „Szeresd a tudományt mint egy anyát, mivel nincs más, mi a tudomány fölébe érne.“ „Nézd, nem létezik semmi állás, mely ne lenne kormányozva, csak a tudós, ez maga kormányoz.“ Így

tanította a bölcs Daúf Pepy fiát, midőn őt az udvari főiskolába hozta.

„A tudós állása egy hercegi állás, írószere és könyvtekercse gazdagságot és kellemességet hoznak.“  
„A tudós jóllakik az ő tudománya miatt; a király birtokából mindazt szállítják, a mire szüksége van.“  
„A ki bölcs, az maradjon hű a tudományhoz és imádkozzon szorgalmasan Thot-hoz (a tudomány istenéhez) ihlettség- és segítségért.“ Ezt és ehhez hasonlókat tanítanak a papiruszszövegek. És ha ezekben inkább az anyagi jólét, melyet a tudomány az ápolójának hoz, lép is az előtérbe, mégis megismerteti velünk a tudomány megbecsülését az egyiptomiak részéről.

Az exakt tudományoknak három ága az, melyeknek gyakorlása az egyiptomiaknál a legrégebbi időkre viheto vissza, ez a matematika, a csillagászat és az orvosi tudomány.

A gizei piramisok félreérthetetlen módon tanúskodnak arról, hogy a matematika és a mechanika terén az egyiptomiak már magas fokon állottak abban a korban, a mely a mi korunkat több mint 4700 évvel előzi meg. A mellett sok papiruszra írt okmányból is megismerhetjük mindazt, a mit az egyiptomiak a mennyiségtanból, mértanból, geodéziából, csillagászatból és mechanikából tudtak.

Nem találkozunk elméleti fejtegetésekkel, hanem a gyakorlati életből merített feladatok megoldásával. Az egyiptomiak földmívelő népek voltak és így nem ritkán az alapvető feladataival, háromszögek, négyszögek és körök felmérésével s kiszámításával kellett foglalkozniok. Ehhez járult azon körülmény is, hogy a Nilus évenkénti áradása következtében a talaj felületén gyakran változások állottak be, a melyek foly-



tán a határmesgyék új megállapítása vált szükségessé. Ez azonban a geometria és az aritmetika elemi ismereteinek segítségével nélkül nem volt lehetséges. Ilyképen, a mindennapi életszükségleteinek kényszere alatt idővel a matematikai pragmatika egy bizonyos neme fejlődött ki, a mely a gyakorlati számítás valamennyi szabályát magában foglalta. E szabályokat azonban nem tantételek alakjában jegyezték fel, hanem ama gyakorlati céloknak megfelelően, a melyeknek szolgáltak, a mindennapi életből vett példák alakjában. A szabályok gyűjteménye ilyen formában nemcsak a földművesnek volt számtalan esetben nélkülözhetetlen segéd és kézikönyve, hanem a háztartás, a kereskedelem és az állami közigazgatás számításainál is fontos szerepet játszott. Éppen ezen körülményeknél fogva az ilyen okmányok feldolgozása történeti szempontból rendkívül érdekes. Megtaláljuk azt az utat, a melyen az emberi szellem elindul, hogy olyan feladatokat oldhasson meg, a melyek a mi szemünkben ismeretesek és magától értetődő dolgoknak tetszenek, a melyek azonban egykor az emberi gondolkodás teljes erejét igénybe vették. Ezen kérdések feldolgozásánál a legalkalmasabb, ha a matematikai tudomány történeti fejlődésének a menetét követjük.

A legrégebbi forrás, a melyből ez irányban tanúságot merithetünk, egy papirusz tekercs, a melyet az angol A. H. Rhind vásárolt Egyiptomban és a mely jelenleg a British Museum tulajdona. Ezen tekercs a Kr. e.-i XV. századból való, de bevezető szavainak tanúsága szerint egy sokkal régebb, nyilván III. Aménemhat király idejéből, tehát a Kr. e.-i XIX. század második feléből származó eredetinek a máso-

lata. De Egyiptomban már sokkal korábban is czél-tudatosan foglalkoztak matematikával és csillagászattal, földrajzzal és geodéziával. Már Pepy király idejében (kb. 2500 Kr. e.) is pontosan ismerték a nap és a hold pályáját, szorgalmasan megfigyelték a fontosabb csillagcsoportokat és az év több vallási ünnepét az égi testek állásához fűzték. Már akkor megünnepelték az újhold és a holdtölte, a Szothisz csillag heliakus keltének a napját és határozottan megkülönböztették a 354 napos holdévet a 365 napos napévtől, a kis évet a nagy évtől. Már régebbiek a piramisok az ókori Egyiptom leghatalmasabb és legnevezetesebb, de épen nem a legrégibb emlékei. III. Amenemhat király volt az, a ki a matematika terén addig empirikus úton elért ismereteket összegyűjtötte és leíratta, de nem tankönyv alakjában, a melyben a tantételek és bizonyítékaik rendszeresen váltakoznak, hanem kényelmes kézikönyv gyanánt, a mely gyakorlati czélokra szolgált. Azon körülmény, hogy egy ilyen segédkönyvnek összeállítása csak III. Amenemhat idejében tünt fel szükségesnek, vagy hogy csak az ő uralkodása alatt vált a matematika már évezredek előtt gyakorlatilag értékesített szabályainak az alkalmazott matematika úgynevezett kézikönyvévé való összefoglalása szükségessé, alighanem e király nagyszerű alkotásaiban leli magyarázatát. III. Amenemhat dicsőségét nem annyira győzelmes hadjárataival, mint inkább a béke áldásos műveivel igyekezett megalapítani. Ő alkotta meg a csodálatos Mörisz-tavat, melynek nagyságáról és hasznáról a régiek nem győznek eléggé beszélni, azt az óriás medenczét, melyet azon célra ásatott a mai Fáyum területben, hogy az áradás fölösleges vizét magába fogadja és



addig megtartsa, míg az esetleg bekövetkező szárazság idején a vízkészletet a szántóföldek öntözésére fel lehet használni. E mesterséges tenger közelébe építtette III. Amenemhat a labirinthust, az ókor e híres épületét. Sok emléket is emeltetett. A hamma-mati sziklán lévő felirat szerint a király uralkodása IX. évében a rohani sziklás völgybe ment és ott személyesen vezette a kőfejtési munkálatokat. Ezen alkotó szellemű uralkodónak, a ki annyi mindenféle művészt foglalkoztatott és olyan nagyszerű épületeket és emlékeket hozott létre, mint előtte senki sem, utána is csak kevesen, arról is kellett gondoskodnia hogy azokat a matematikai és mechanikai problémákat, a melyek általa elrendelt munkálatok kivitele közben felmerültek, a jövő nemzedéknek kézikönyv gyanánt szolgáló gyűjteménybe egyesíttessenek. III. Amenemhat királynak ez a műve avat be bennünket a régi egyiptomiak matematikai tudományának titkaiba.

\*

Az egyiptomiak számrendszere már a legrégibb idők óta, a melyekbe a történeti hagyományuk vissza nyúlik, a tízes számrendszer volt. Az egyeseket függélyes, ritkábban vízszintes vonallal és annak ismétlésével fejezték ki, ilyképen:

I vagy —,	II vagy =,	III vagy ≡,	IIII vagy ≡≡,	IIIIII vagy ≡≡≡,
1	2	3	4	5

A tízeseket a n jellel és ismétlésével fejezték ki:

n,	nn,	nnn,	nnnn,	nnnnn,	stb.
10	20	30	40	50	



A tizesek és egyesek kombinációja révén összetett számokat így írták:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{XI vagy } \overline{\text{I}}, & \text{XII vagy } \overline{\text{II}}, & \overline{\text{III}}, & \overline{\text{IIII}}, & \overline{\text{IIII}}, & \overline{\text{IIII}}, & \text{stb.} \\ 11 & 12 & 35 & 86 \end{array}$$

Ezen számokat azonban más módon is írták és az történeti szempontból annál inkább méltó a figyelemre, mert ezen a réven a mi számjegyírásunk eredetét azonnal fölismerjük. Mi a tizeseket az egyesektől nem külön számjegyekkel, hanem helyi értékkel különböztetjük meg. Így például a hatvannégyet úgy fejezzük ki, hogy a 6-as számjegy mellé, még pedig tőle jobbra a 4-es számjegyet írjuk. A 6-as számjegy tizes értékét, mint 60-at, az egyesektől balra levő helye fejezi ki. Ugyanazt az eljárást alkalmazták a régi egyiptomiak már a Kr. e.-i XX. században is. A Rhind-féle papirusz egyik példájában a kör egyik síkjának az adott átmérőből való szerkesztését és annak a kör köré írt négyzet síkjához való viszonyát számítással magyarázzák. Azt látjuk, hogy a tizeseket nem külön számjegyekkel, hanem helyértékek által különböztették meg az egyesektől, azonkívül kétértelműség kikerülése céljából a tizesek gyanánt szereplő számjegyek mellé írt egyesek fölé még egy ívet írnak.

Így például 16-ot nem  $\overline{\text{III}}$  fejez ki, hanem  $\overline{\overline{\text{III}}}$  vagyis  $16$ , a 32 szám nem  $\overline{\overline{\text{IIII}}}$  vagy  $\overline{\overline{\text{IIII}}}$ , hanem  $\overline{\overline{\overline{\text{IIII}}}}$  vagyis  $32$ . Ugyancsak  $\overline{\overline{\overline{\text{III}}}} = 18 = 18$ ,  $\overline{\overline{\overline{\text{IIII}}}} = 64 = 64$ ,  $\overline{\overline{\overline{\overline{\text{IIII}}}}} = 81 = 81$ .

De azt is látjuk, hogy az egyesek számjegyei fölött a körív vagy valamely más jegy is volt szük-

séges, mert az egyes számoknak nem voltak külön jegyeik és így igen könnyen tévedések állhattak volna elő. Így pld. ha az egyeseket nem különböztetné meg külön jegy, a  $\overline{\text{II}} \text{I}$  = 32 számot igen könnyen  $\overline{\text{II}} \text{I}$ -nek (azaz 5-nek) lehetne olvasni.

Az egyiptomiak a  $\frac{2}{3}$  kivételével, a melyet  $\text{⊖}$  jeggyel fejeztek ki, nem ismertek más törteket,  $\text{I}$  mint az úgynevezett törzstörteket, a melyeknek a számlálója 1. Ezen törteket úgy jelölték, hogy a számjegyek fölé a  $\text{⊖}$  jegyet írták. E szerint:

$$\begin{array}{ccccccccc} \text{⊖} & \text{⊖} & \text{⊖} & \text{⊖} & \text{⊖} & & & & \\ \text{III} & \text{n} & \text{nn} & \text{CC} & \text{CCnnnn} & \text{stb.} \\ & & \text{III} & \text{C} & \text{CCnnn} & & & & \\ \frac{1}{3} & \frac{1}{10} & \frac{1}{23} & \frac{1}{300} & \frac{1}{450} & & & & \end{array}$$

Más törtekkel nem is számoltak. Ha valamely problema közben mások is előfordultak, akkor azokat törzstörtekké bontották fel. Ha pl. a  $\frac{7}{8}$  tört fordult elő, akkor  $\frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8}$  törtre bontották fel. Ennél fogva a legfontosabb problémák egyike a törteknek törzstörtekké való redukciója volt. A Rhind-féle papi-rusznak csakugyan egy egész fejezete azzal a kérdéssel foglalkozik, s e szerint:<sup>1</sup>

$$\begin{array}{l} \frac{2}{3} = \frac{1}{2} + \frac{1}{6}; \quad \frac{2}{5} = \frac{1}{3} + \frac{1}{15}; \quad \frac{2}{7} = \frac{1}{4} + \frac{1}{28}; \\ \frac{2}{11} = \frac{1}{6} + \frac{1}{66}; \quad \frac{2}{23} = \frac{1}{12} + \frac{1}{276}; \quad \frac{2}{27} = \\ \frac{1}{18} + \frac{1}{54} \text{ stb.} \end{array}$$

Másrészt azt látjuk:

$$\begin{array}{l} \frac{2}{17} = \frac{1}{12} + \frac{1}{51} + \frac{1}{68}; \quad \frac{2}{19} = \frac{1}{14} + \frac{1}{38} + \frac{1}{133}; \\ \frac{2}{31} = \frac{1}{20} + \frac{1}{124} + \frac{1}{155}; \quad \frac{2}{37} = \frac{1}{24} + \frac{1}{111} \\ + \frac{1}{296} \text{ stb;} \end{array}$$

<sup>1</sup> V. ö. Mahler Ede, Az egyiptomiak matematikai és asztrológiai ismeretei (Math. és Phys. Lapok XIII. k. 35 és kk. 1.).

Különös figyelmet fordítottak az egyiptomiak a tizedes törteknek közönséges törtekké való átválttatására.

Az az általános felfogás, hogy az egyiptomiaknak nem négy, hanem csak két alapl műveletük volt, nem felel meg a valóságnak. Igaz ugyan, hogy minden alkalommal, ha azt a műveletet kellett végrehajtaniok, a melyet mi kivonásnak nevezünk, tehát az „ $a - b = ?$ ” képletnek megfelelő számítást, az illető problemát összeadásra alakították át, a mennyiben azt kérdezték, hogy mennyit kell „ $b$ ”-hez hozzáadni, hogy az „ $a$ ”-t megkapjuk. Ha osztást, pl.  $a/b = ?$  kellett végrehajtaniok, azt a számot keresték, mely „ $b$ ”-vel szorozva az „ $a$ ”-t adja. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy alapjában véve mi is csak két különböző számítási műveletet végzünk. Az „ $a - b = ?$ ” kérdést mi is úgy oldjuk meg, hogy azt kérdezzük, milyen számot kell „ $b$ ”-hez adnunk, hogy „ $a$ ”-t megkapjuk? És ha az „ $a/b = ?$ ” feladatot kell megoldanunk, azt keressük, hogy mily számmal kell „ $b$ ”-t szoroznunk, hogy az „ $a$ ”-t megkapjuk? Ha teljesen következetesek akarunk lenni, azt kellene mondanunk, hogy nekünk is csak két alapl műveletünk van, nem pedig négy. Csakugyan az egyiptomiak azon műveleteket, melyeket mi kivonásnak, illetőleg osztásnak nevezünk, más névvel illették, mint az összeadást és a szorzást. Az összeadást előrelépő lábak képes jegyével jelölték, míg a kivonást a hátrafelé lépő lábak jegyével, „temt” volt az összeg fogalmának a kifejezése, „udat” a maradéké. Megtaláljuk a „nas” szót is, mely a mi osztani szónknak felel meg, pl. „nas son hent met-paut” — oszd el 2-t 9-czel, míg az „art uah” a szorzás fogalmát fejezi ki. Az egyip-



tomiak tehát egészen jól ismerték a 4 alapl műveletet, csak hogy valamennyit az összeadásra és a szorzásra vezették vissza, éppen úgy, mint a mai számtan-tanításban.

Általában érdekes megtudni, miképen végezték az egyiptomiak a törtekkel való műveleteket. Elsősorban a törtek összeadása és kivonása köti le figyelmünket és történeti szempontból reánk nézve főleg az fontos, hogy az egész számítás alapeszméje, valamennyi törtnek egy közös nevezőre való hozatala, már a XX. században Kr. sz. e. ugyanaz volt mint most.

Ha tovább megyünk, azt tapasztaljuk, hogy az elemi matematika egyéb kérdésében is a régi egyiptomiak voltak útmutatóink és hogy azok a módszerek, a melyeket valamely egyenlet és a haladványok problémáinak a megoldásánál alkalmazunk, 4000 évnél régiebbek. Több példa bizonyítja, hogy az egyiptomiak tökéletesen ismerték a mértani és a számtani haladványok törvényeit és hogy az azokkal kapcsolatban lévő különféle feladatokat ugyanazon elvek alapján oldották meg, mint mi. De ismerték az úgynevezett társasszabályt is, a vegyítési számításokat, stb. és általában tisztában voltak az elemi matematika mindazon szabályaival és törvényeivel, a melyek a polgári életben és az államháztartásban szükséges számítások alapját képezik.

\*

Ha a régi egyiptomiak geometriai ismereteit kutatjuk, azt találjuk, hogy ugyanazok, kik olyan bámulatra méltó módon uralkodtak a számok birodalma felett és az arithmetikai ismeretek titkaiba annyira behatoltak, a mértani képletek terén nem mutathattak

fel hasonló sikereket. Ábrázoló művészetök alkotásai-  
ból is teljesen hiányzott a távlattan ismerete és  
hasonlóképen a mértanban is hijával voltak némely  
alapvető képzetnek, úgy hogy egészen egyszerű fel-  
adatok megoldásánál is hibákat követtek el. Ha vala-  
mely háromszög területét kellett kiszámítaniok, akkor  
az alap és az egyik szár szorzatának a felét vették.  
Ha valamely egyenszárú trapez területét kellett meg-  
határozni, akkor lemérték a két párhuzamos oldalt  
és az egyik szárat; a párhuzamos oldalak összegének  
a fele ezzel a szárral megszorozva adta a trapez  
területét.

A kör területét elég jól számították ki, az adott  
átmérőt  $\frac{8}{9}$ -del szorozták, vagy pedig — a mi ugyan-  
annyit tesz ki — az adott átmérőből annak  $\frac{1}{9}$ -ét le-  
vonták és az így nyert eredményt önmagával meg-  
szorozták. Ha meggondoljuk, hogy a kör területe =

$$\left(\frac{d}{2}\right)^2 \cdot \pi \text{ vagy } \left(d \cdot \frac{\sqrt{\pi}}{2}\right)^2 \text{ az egyiptomiak számítása}$$

szerint azonban =  $\left(d \frac{8}{9}\right)^2$ , akkor az egyiptomiaknál

$\frac{\sqrt{\pi}}{2}$  egyenlő volt  $\frac{8}{9}$ -del. Ezen érték a valóságot igen

megközelíti, minthogy  $\frac{\sqrt{\pi}}{2} = 0.886 \dots$  és  $\frac{8}{9} =$

$0.888 \dots$ . Ebből az következik, hogy náluk  $\pi =$

$$\left(\frac{16}{9}\right)^2 = \frac{256}{81} = 3.16 \dots \text{ Ezen körülmény annál}$$

figyelemre méltóbb, mert az ókor többi népei, a  
babiloniaiak, zsidók, rómaiak, khinaiak és részben  
még a görögök is, még sokkal később megelégedtek  
a  $\pi = 3$  értékkel.

Ha mindezt szem előtt tartjuk, akkor azon tévedések daczára is, melyeket az egyiptomiak távlattani ábrázolási képességek fogyatékossága folytán némely feladat megoldásánál elkövettek, a tisztelet érzésével fogunk róluk megemlékezni és csak csodálattal szólhatunk tudományos vívmányaikról. Nem hiába ment Thales, Pythagoras, Plato, a knidosi Eudemos, Euklides és még sok más kiváló görög mester Egyiptomba ltt megismerkedtek az egyiptomiak matematikai ismereteivel és innen merítettek ösztönzést a további, mélyebb kutatásra.

\*

Oly népnek, melynek anyagi jóléte a föld évi termésétől függött, már korán kellett arra a meggyőződésre jutni, hogy semmi esetre sem mindegy, hogy mily időben kell a vetésnek és az aratásnak történnie. Egyiptomban ennek tudata annál erősebben érvényesült, mert ott a Nilusnak periodikusan ismétlődő áradása volt az egyedüli természeti jelenség, mely a földet a termékenységre szükséges nedvességgel látta el. A nilusi áradás idejét kellett tehát pontosan meghatározni. Egyiptom felhőtlen, tiszta ege alatt azonban nem volt nehéz észrevenni azt, hogy a Nilus áradásának beálltával bizonyos csillagzatok keleten megjelennek és ismét mások nyugaton letűnnek. Ily körülmények között az egyiptomiak lassanként hozzászoktak az égboltozat pontos megfigyeléséhez, összegyűjtötték ama törvényeket, a melyek szerint a nagyobb égitestek mozognak és az égen helyüket változtatják és így megszerezték az asztronómiai tudomány alapját képező ismereteket, a melyek valószínűleg sokkal előbb jutottak tudomásukra, mint a különböző matematikai fogalmak. És tényleg már a



legrégibb időből fennmaradt emlékeken találkozunk csillagászati kapcsolatokkal. Már Kr. e. a III. évezred elején a régi egyiptomiak elegendő asztronómiai ismeretekkel rendelkeztek, a melyek segítségével tapasztalataikat törvények alakjába önthették és ezeket systematikus módon rendezhették. Ismerték az egyes bolygókat valamint pályájukat, és azokat a következő nevekkal jelölték:

- |                               |                            |
|-------------------------------|----------------------------|
| 1. Jupiter : Hor-up-seta      | = a dél csillaga.          |
| 2. Saturnus : Ka-en-pét       | = az égi bika.             |
| 3. Mars : Hor-khuti           | = a fénylő Hórusz.         |
| Hor-tesr                      | = a vörös Hórusz.          |
| 4. Merkúr: Szebku vagy Szebek | = Szét csillaga.           |
| 5. Venus : Szeb-ucza-Aszar    | = Ozirisz bolygó csillaga. |
| Szeb-ucza-Bennu               | = Bennu bolygó csillaga.   |
| Neter-dua                     | = A hajnal istene.         |
| Szeb-dua                      | = A hajnali csillag.       |

Azonkívül, mint a régebbi feliratokból kitűnik, ezek egyes isteneknek is voltak szentelve és pedig: Jupiter *Ozirisz*-nek, Saturnus *Hórusz*-nak, Mars *Rá*-nak, Merkúr *Szét*-nek és Venus *Izisz* istennőnek.

Asztronómiai tantételeik külön munkákat is alkottak, a melyek — sajnos — mind elvesztek és csak egynehányanak, a Ptolemaeusok idejéből való szövegekben előforduló czime maradt reánk, a milyen: „A két fény, Nap és Hold, periodikus mozgásának tudományáról;“ „a napkorong konjunktiojáról szóló fontos könyvek;“ „az asztronómiai égi tábla“ stb. Úgy látszik, hogy külön papi kollegium is létezett, a melynek feladata volt az asztronómiával való foglalkozás és az időszámítás megállapítása. Tagjai a „Rekh zesem en pét = az égi rendszer ismerői“ voltak és főnökük

„a nap főpapja“ név alatt szerepel. Híres kollegiumok voltak a heliopoliszi (a hol Plato és Eudoxos is hosszabb időn keresztül tanultak), a hermonthiszi és a Tell-el-amarna-i.

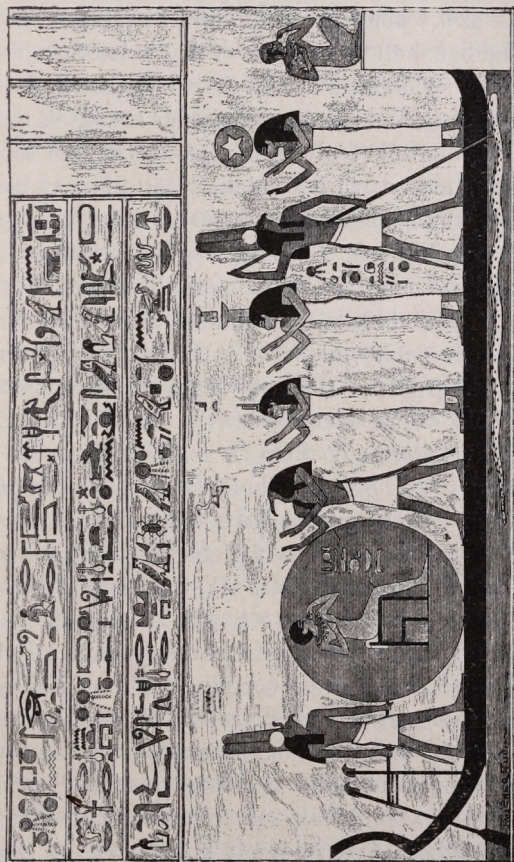
Már a piramisok feliratai megkülönböztetik az égen a keleti és nyugati, valamint az északi és a déli részt. A Nap pályáját a „deben“ szóval jelölték, a mely anynyit jelent „körülkeringeni“; a Holdét pedig a „khons“ szóval, a melynek jelentése „átfutni“, a miért a Holdat Khonsu-nak azaz „futó“-nak nevezték. Az összes csillagokat pedig az égen elfoglalt helyükhöz mérten két nagy csoportba osztották, a melyeknek egyike az ég északi részének csillagait foglalta magába, másika pedig az ég déli részének csillagait. Az egész égboltozat hordozója Nút istennő, a mely az égboltozatot akképpen fogja körül, hogy lábának ujjhegyei a láthatár keleti végét, kezének ujjhegyei pedig a nyugati végét érintik.

Minthogy az egyiptomiak az elvont fogalmak megismerését fölülte szerették és azokat konkrét tárgyakkal igyekeztek ábrázolni, a Nap is, a különböző napi szakokban az égboltozaton elfoglalt állásához mérten, sajátos szimbolumokat és ennek megfelelőleg elnevezéseket nyert: így hajnalkor „gyermek“-nek nevezték, délben „férfi“-nak, este pedig „vén“-nek. Ezeket az elnevezéseket a nap évi pályafutására is alkalmazták. A téli solstitium idején a napot „gyermek“-nek, a tavaszi aequinotiumkor „ifjú“-nak, a nyári solstitium idején a „nagy Nap“-nak, az őszi aequinotiumkor pedig „vén“-nek nevezték.

Minthogy az egyiptomiak különösen reggel és este figyelték meg az eget, nemsokára észrevették, hogy mindig más és más csillagzatok azok, a melyek reg-



gel heliakusan fel- és este heliakusan letűnnek. Ezeket kísérték figyelemmel és nemsokára ama tizenkét



65. A Nap bárkájában.

csillagzatot ismerték fel, a melyeket mi nevükből kifolyólag állatöv-nek nevezünk. Általánosan elterjedt, téves felfogás az, hogy az egyiptomiak az állatöv



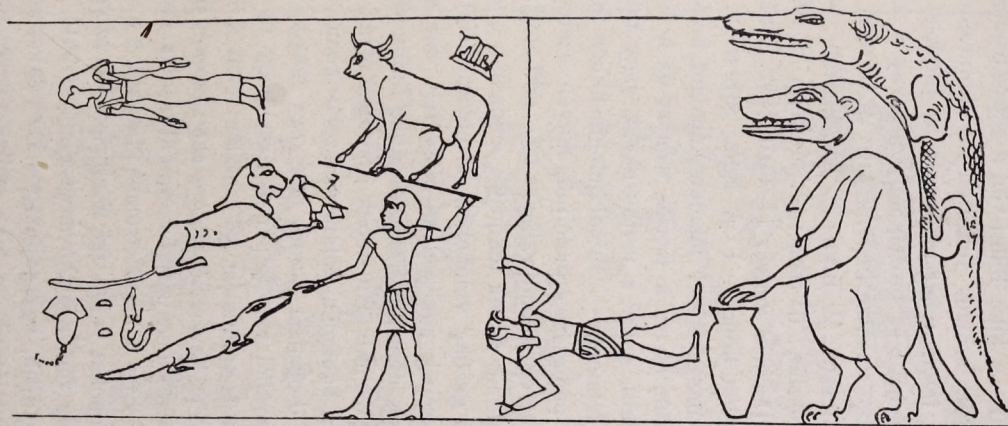
képeit meglehetősen későn, a görögök közvetítésével a babiloniaktól vették volna át. Már az a puszta tény, hogy ezeknek a csillagzatoknak állatnevük van, a mellett szól, hogy az ekliptikai csillagöv hazáját Egyiptomban kell keresnünk. Ott Rá isten volt az, a kit a Nap szimbolizált; a Hold Ozirisznek volt szentelve. Az asztronómiai és mithológiai szövegek egyikében a következőket olvassuk: „Az ég ünnepi mámorban úszik, mert a teli hold alakját vette fel. Az istenek szellemei ábrázolódnak benne és Ozirisz mint holdisten megnyilatkozik.“ Másutt meg azt olvassuk: „Ozirisz isteni szelleme havonta megifjodik, hogy birtokába vegye a teli holdat.“ Hasonlitsuk most össze ezeket a szövegeket a következővel: „Élet és megelevenülés örökké előfordul; a Hold régi helyére tér vissza, és a teli Hold szeme pompásságával van ellátva“. Ebből világosan megérthető, hogy a régi egyiptomiak nem úgy, mint a görögök az újholdban, hanem a holdtöltében látták a hold megifjodását és régi helyére való visszatérését. És ha most figyelmünket még arra is kiterjesztjük, hogy az Apisz-bikát az isteni Ozirisznak a földön való megszemélyesítőjét, a teli hold napján avatták fel, akkor semmi esetre sem nehéz a Hold és Ozirisz között levő asztronómiai és mithológiai összefüggést megismerni. Ozirisz volt a teli hold; testének 14 részre való darabolása, melyről a hagyomány mythusokban beszél nekünk, mithológiai szimbolizálása a fogyó hold 14 napjának. Az újholddal mindig a szét-darabolt Ozirisz újjászületését ünnepelték, ki mint a teli hold, újra megifjodva hatalmának teljében ragyog. Ha az Egyiptomban kifejlődött állatkultuszt tekintetbe vesszük, egész természetesnek tűnhetik fel előttünk, hogy a különösen szent állatokat az égre helyezték,

még pedig oda, a hol a Rá-ban imádott Nap és az Oziriszben istenített Hold folytatta pályáját, tehát az „ekliptika“ közelében. Valamint a Napnak világító és melegítő erejében Rá-ra és Hóruszra ismertek, úgy törekedtek aztán a többi istent és ezeknek attributumait is megszemélyésíteni. Így származott a különböző istenek inkarnacziója és manifestációja és így keletkezett az egyiptomiak híres állatkultusza, midőn egyes állatokat egy isten egyik különös tulajdonságának, vagy magának az istenek inkarnacziójának tekintették. Memfiszbén a „bikát“ tisztelték. Az elefantinei Khnum és a thebai Ámon mint hatalmas kosok manifestálódtak; Sekhmüt „oroszlán“ volt, Khepera isten „bogár“, Keb istennő „lud“ stb. Ezen állatok mint az istenek incarnatiói, az égi isteneknek földi képviselői voltak, és az egyiptomi égi térképen természetesen ott volt a helyük, a hol Ra, a legnagyobb isten a Nap képében trónolt. Különben is — mint ezt már Hommel kiemelte — valamennyi nép vallásának történetében megtaláljuk azt a jelenséget, hogy ezek eredete a csillagimádásban van. Így tehát az ekliptika közelében ragyogó csillagokat azon istenek égi ábrázolásainak tekintették, melyek a Földön bizonyos állatok képében mutatkoznak, más szóval; a Földön állatokban megtestesült istenségeket Egyiptom csillagászati térképén csillagcsoportokkal ábrázolták, még pedig olyan csillagcsoportokkal, melyeknek helye a Rá-t jelképező Nap közelében volt. Így magyarázható, hogy miért kaptak az ekliptika csillagai túlnyomóan állatnevet, s könnyen beláthatjuk, hogy az egyiptomiak, kik már a régi birodalom idejében (Kr. e. IV. évezredben) ismerték a Nap és Hold pályáját és egyes csillagcsoportokat, különös figyelemmel észlelték, sőt

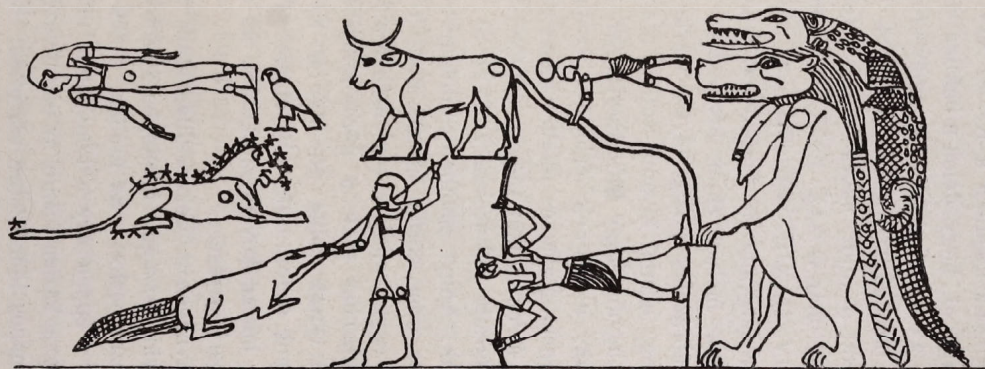


még a tropikus év hosszúságát is megtudták határozni az ú. n. Szíriusz év alakjában; az ekliptikát és annak „állatövnék“ nevezett csillagcsoportjait is ismerték legalább már a VI. dinasztia idejében, tehát Kr. e. III. évezred első felében. Emblemáik a XIX. és XX. dinasztia korából (Kr. e. XIV. és XIII. századból) való thébai királýsýroknak reánk maradt csillagászati ábrázolásaiban egész világosan állanak elõtünk. Egy ilyen XX. dinasztia korabeli ábrán Hóruszt látjuk, a mint egy kötelet húz. Ez a kötél az égi aequator képes jele. Valamint az éggömböt az aequator egy északi és déli félre osztja, úgy a kötél is két részre osztja Egyiptom égi térképét. Ehhez járul még az a körülmény is, hogy Egyiptom régi térképe Egyiptom földjének is hű mása akar lenni. Már pedig Egyiptom történetének legrégibb idejétől fogva két részre oszlott, a mely körülmény még a király czimében is kifejezésre jutott, és így egének térképét is egy északi és egy déli részre akarták osztani. Ha a Nap az aequatort eléri, ha tehát a tavaszi pontba jut, Hórusz, az új nap veszi át a mindenség uralmát. Mikor tehát Hórusz az ég kötelét megragadja, a Napnak a déli szférából az északiba való jutását, tehát a Napnak a tavaszi aequinoctiumba való belépését akarták képletesen ábrázolni. Ezután a bikát látjuk, majd az oroszlánt s fölötte egy női alakot, alatta a skorpió képét; látunk továbbá egy férfi alakot, mely egy szörnnyel küzd, kétségkívül a vadászt vagy a nyilast ábrázolja. A másik oldalon látjuk az álló vizilovat, mely bizonyára azon csoportot ábrázolja, melyet a mai zodiakus a vízöntő névvel jelöl; hozzátámaszkodik a krokodilus, a halhoz hasonlóan úszó nilusi szörnnyeteg, bizonyára annak szimboluma, melyet ma halak-





66. A zodiakus ábrázolása.  
(XX. dinasztia korabeli thébai király-sírban.)



67. A zodiakus ábrázolása.  
(I. Széti király thébai sírjában.)

nak nevezünk. Bika és nyilas között valami mérleg formát látunk; a bika fölött van a kettős trónus, mely mint hieroglif, számos feliraton a „koincizencziák ünnepét“ is jelöli, tehát bizonyára az ikrek-et akarja ábrázolni. A bika és oroszlán között van a karvaly. Összesen tehát tizenkét képünk van: 1. Hórusz, a mint a kötelet kifeszíti; 2. Bika; 3. Kettős trón; 4. Karvaly; 5. Oroszlán; 6. Szűz; 7. Mérleg; 8. Skorpió; 9. Nyilas; 10. Vizes korsó; 11. Viziló; 12. Krokodilus. Ezek közül hat kép, t. i. a Bika, Oroszlán, Szűz, Skorpió, Nyilas, Vizöntő minden kétséget kizáró módon van feltüntetve; a Kettős trónust és a Mérleget is — a nélkül, hogy a mythusoknak vagy talányoknak terére lépnénk — valódi jelentésükben felismerhetjük. Ha pedig meggondoljuk, milyen szerepe volt Hórusznak az egyiptomi vallásban és mithológiában, s ha a Krokodilust annak tekintjük, a minek a „halakat“ a folyókban gazdag vidékeken, bizonyára beláthatjuk, hogy ezen képek nem valami allegóriát, hanem csak az állatövnek a maguk realizálásában felfogott képeit ábrázolják. Ezenkívül a képek konturjai olyan élesek, mint sehol a babiloniai állatövébrázolásokban. Ugyanolyan éles ábrázolást látunk még egy másik, ugyanazon sírkamrából való képen is, csak hogy itt a bika felett a kettős trónus és az oroszlán előtt a karvaly hiányzik. Nem kevésbbé világos azon csoport is, mely I. Széti király thébai sírjában van ábrázolva, csak hogy itt a skorpió és a kettős trónus hiányzik, s helyettük más motívumokat vettek fel. Mindenekelőtt azon edény helyén, mely fölé a viziló megszemélyesítette Vizöntő balkarját nyújtja, egy sajtáságos kardalakot találunk, mely, a mint látszik, a bika csillagképével egy keskeny szallaggal van összekötve. Ez valószínűleg a



tejút képe, mely az ikrek csillagzatától kezdve kelet felé húzódik. Ez azonban a Kr. e. XIV. században a bikától indult el, hogy délen a bakban újra messe az ekliptikát. Az a férfi alak pedig, mely kezével a szalag után kap, bizonyára a kocsis, melynek csillagképe a bikáé mögött a tejút másik oldalán fekszik. Tehát látjuk, hogy már a XIX. és XX. dinasztia idejében (Kr. e. XIV. és XIII. században) az állatöv csillagzatait a reánk maradt emlékeken nagyrészt olyan képek jelölik, melyek rájuk nézve még ma is jellemzők; az ábrázolás pedig olyan markáns és olyan érthető, hogy semmi kívánni valónk nincs e tekintetben. Igaz ugyan, hogy kifogásolhatjuk azt, hogy az egyiptomiak, a kiknek őshazája semmiesetre sem Afrika, hanem Ázsia, az állatöv elemeit a babiloniaktól vették át és azokat idővel, éppúgy, mint a többi Ázsiából hozott kulturelemeket, az új viszonyokhoz alkalmazták. Annyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy téves ama sűrűn hangoztatott feltevés, mely szerint az egyiptomiak a régi időben a zodiakust nem ismerték, hanem csak a görög-római korszakban a görögöktől vették volna át. Már a XIV. századból való királyok sírfeliratain oly elemek fordulnak elő, melyekből bátran következtethetünk az állatöv képeinek pontos ismerésére.

De úgynevezett dekanacsillagzataik is voltak. A mint az évük országuk fiziologiai viszonyaihoz képest három részre oszlott: az áradás, vetés és a szárazság idejére, éppen úgy a hónapot is már a legrégebb időktől fogva három részre, az úgynevezett dekádokra vagyis tíznapos időrészekre osztották. Egy-egy ilyen dekád 1. napján a heliakusan felkelő csillagokat figyelték meg és ezeket az egyes dekádok uralkodói-

nak és ábrázolóinak tekintették. A feliratokon különböző nevek alatt szerepelnek. Leginkább a „szibu“ = „csillagok“ szóval jelölték őket. A Ramesszeum (II. Ramszesz temploma) feliratában mint szibu sepészu „diszcsillagok“ fordulnak elő; más szövegekben „védőcsillagoknak“, „isteni csillagoknak“ is neveztetnek.

A legrégebbi évformájuk 12 harmincznapos hónapjainak megfelelőleg harminczhat ily dekánt ismertek. A midőn pedig észrevették, hogy 360 napból álló évük nem felel még a valóságnak, 12 harmincznapos hónapjaikhoz meg öt kiegészítő napot kellett kapcsolniok s így természetes volt, hogy ama dekáncsillagzatok, a melyek az egyik évben minden hó 1-én, 11-én és 21-én lettek láthatókká, a következő évben csak a hó 6-án, 16-án és 26-án tűntek fel, a harmadik évben pedig ismét a hónap 1., 11. és 21. napján jelentek meg és így a hozzákapcsolt öt kiegészítő nap folytán felváltva, az egyik évben a dekádok kezdetén, a következőben pedig a közepén lettek láthatókká.

Ezen dekáncsillagzatok vezetője a Szothisz csillag volt, a mely az egyiptomiak úgynevezett szent évének újév napján heliakusan kelt fel és a melylyel a dekáncsillagzatok sorozata megkezdődött.

Legjobban áttekinthetők e csillagcsoportok IV. Ramszesz király (uralkodott 1208—1202 Kr. sz. e.) sírjának egyik képén; látjuk az ég istennőjét, Nút-ot, a ki az égboltozatot szimbolizálja, a melyet a közepén isteni szakállal ékesített alak támaszt alá. A kép keleti oldalán az égboltozat szélén a napkorong látható és fölötté a mulhatatlanság és a természet újjáéledésének szimboluma, a szárnyas szkarabeusz. Itt egyúttal célzás van a tegnap letűnt, tehát az alsó égszfe-

rába költözött, a ma pedig újból felébredt, a felső égszferába felemelkedett Napra. A nyugati oldalon a leáldozó Napot pillantjuk meg. Az ég istennőjének teste a dekanok nevével van tele írva és a kép többi részeit ezen csillagzatok felkelésének dátumai foglalják el.

A VI. és a IX. Ramszesz királyok sirjaiban (Kr. sz. e. a XII. századból) az ég egyes óráinak megfelelő csillagfelkelések vannak feltüntetve, és pedig olyképen, hogy az egyiptomi év minden hónapjának első és tizenhatodik napjára nézve nemcsak az este felkelő csillagzatok vannak megnevezve, hanem azok is, a melyek a 12. éjszakai órában lépnek az ég felső szférájába. És a mi a legérdekesebb, az itt felemlített csillagnevek között találunk olyanokat, a melyek még a mi csillagatlaszunkban is helyet foglalnak. Példák erre a következő nevek:

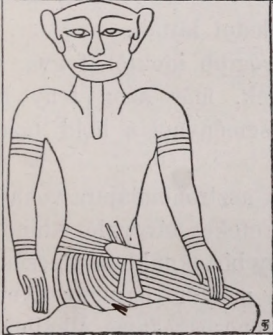
Szibu en szah	= Orion csillaga
Szibu en szopdet	= Szóthisz csillaga
Szibui	= A kettős csillag (Gemini)
Szibu nu mu	= A vizi csillagok (Hydra)
Maa	= Az oroszlán (Leo)
Szibu assu	= A csillagsokaság (Plejadok) stb.

E mellett megjegyzendő, hogy az egyiptomiak nagyobb csillagcsoportoknál, a melyeket közös név alatt külön csillagképpé egyesítettek, nemcsak az egészet mint ilyent figyelték meg, hanem kiterjesztették figyelmöket annak egyes részeire is. Így például az oroszlán csillagképénél „az oroszlán fejét” (tep en maa) és „farkát” (szedef) jegyezték fel. Az „óriás” (Nehet) csillagképénél a következő részek vannak feljegyezve: az óriás tollkoronájának a hegye



(tpa ent Nehet), az óriás tollkoronája (szuti ent Nehet), az óriás feje (tpa ent Nehet), nyaka (nekhbetef), tarkója (habutef), nyakszalagja (begazetef), melle (men-

			*			104
			*			104
			*			104
			*			104
				*		104
				*		104
		*	*			104
		*	*			104
		*				104
	*					104
	*	*				104
	*	*				104
						104



68. Astronomiai táblácska  
IV. Ramszesz sírjában.

detef), térde (agebef), láb-  
szára (szetehetef), lába  
(patef) és talpa (szebegef).  
Az egyes felkelések helyé-  
nek megfigyelésére egy  
104 négyzetből álló hálót  
terveztek, mely aképpen  
keletkezett, hogy egy tégl-

lap hosszát 13, szélességét pedig 8 ilyen egységre  
osztották és az egymással szemközt levő részeket  
egyenes vonalakkal kötötték össze. Ezen hálóra gug-  
goló emberi alakot rajzoltak, a ki arcát a szemlélő

felé fordította. A téglalap egyes négyzeteit elválasztó vonalak a belerajzolt alak következő nyolcz testrészen haladtak keresztül: 1. a mell közepén, 2. a jobb szemén, 3. a bal szemén, 4. a jobb fülön, 5. a bal fülön, 6. a jobb karon, 7. a bal karon és 8. a bal lábszáron. Ha valamely csillag állását meg kellett jelölni, akkor ezt a háló egyik négyzetébe a megfelelő helyére jegyezték be és melléje magyarázat czéljából a következő szöveggel egybekapcsolt formulát írták: „x csillag ezen vagy amazon testrészen“. Ezen háló a belé rajzolt alakjával azonban más czélt is szolgált. Ha valamely csillagzatnak a délkörön való áthaladását, tehát a csillagzatot a kulminációja idején akarták megfigyelni, akkor a hálót úgy állították fel, hogy középvonala a délkör síkjába essék; és éppen úgy mint manap a csillagnak a távcső különböző fonalain való keresztülhaladását figyeljük meg, úgy az egyiptomiak az ég emberének ama testrészeit jelölték meg, melyekhez a csillagzatot közeledni látták.

Hogy a holdat már a legrégibb időktől fogva a legnagyobb figyelemmel kísérték, már azon tény is bizonyítja, hogy sok fontos eseménynél a hold fázisát is feljegyezve találjuk.

Sajnos, hogy az egyiptomiak asztronómiájára vonatkozólag, a matematikai ismereteket tárgyaló Rhind-féle papiruszhoz hasonló okmány birtokunkban nincsen. Talán rejtődzik még a föld mélyén egy-egy ilyen kincs és talán sikerül azt szerencsés ásatás alkalmából napfényre juttatni!

\*

Az egyiptomiak összes tudományai között külföldön a legnagyobb hírnévre az egyiptomi orvosi tudomány tett szert.



112



A hallhatatlanságban való erős hit ama törekvést vonta maga után, hogy a testet a pusztulástól még akkor is megvédjék, ha azt a lélek már végleg elhagyta. Az ember földi maradványainak tartósságot igyekeztek kölcsönözni; e célból tanulmányozták az emberi test anatómiai és fiziológiai körülményeit.

Igy fejlődtek ki fokozatosan a népies orvosi ismeretek, melyek csakhamar az orvosi tudománynak képezték alapját. A papirusz Ebers az egyiptomi orvostan kompendiuma. A legközönségesebb betegségek és gyógyításuk módja, valamint számos anatómiai és fiziológiai törvények vannak felsorolva Ebers papiruszán. Ezen emlék nagy fontosságát bizonyítja az a körülmény, hogy az ezen papiruszon megőrizett eljárási módokból nagyon sok ment át az európai népszerű orvostanba. Különösen tartalmazak azon fejezetek, melyek a szem- és a női-betegségekről szólnak. E könyv I. Amenhotep király IX. évéből származik, tehát a Kr. e.-i 1545. évből.

Az orvosi tudomány már a régi birodalom idejében virágozhatott, azonban a legrégibb kéziratok csak a közép birodalom idejéből származnak (Kr. e. XX. század); ezek egy főrészét képezik a kahun-i papirusz leletnek és egyes specziális részokről, úgymint a női betegségekről és az állatok bajairól tárgyalnak.

A régi birodalomban az orvosi tudomány ápolása, egyes specziális orvosok kezében volt. Még az oroszlanfejű Sekhmet istennő papjai is orvosi tudósok hírében állottak; a későbbi időben Imhotep-et tekintették az orvosi tudomány alapítójának.

Az egyiptomiak a fősúlyt egy jó és helyes diagnózisra fektették. A betegség alapos felismerése képezte az ő nézetük szerint a gyógyulás alapját. Egy nagy

része az orvosi papiruszoknak előírásokat tartalmaz, melyeket az orvos diagnózis állításánál tekintetbe kellett hogy vegyen. Ha a diagnózis megállapított, akkor felmerül a kérdés, melyik választassék a sok recept közül. Mert némely orvosság használata csak bizonyos évszakban van megengedve, éppúgy mint némely szereket csak felnőtteknél alkalmazhatnak.

Érdekes az, hogy az Ebers-féle papiruszban foglalt therapia egy hosszú sorát tartalmazza az oly gyógyszereknek, melyeknek nagy része a mai gyógykezelésben is helyet foglal. Így vannak mint hashajtószerek megnevezve: tehén-tej, tejszín, méz, datolyaliszt, olaj, élesztő, állott sör, Rhicinus és beöntés; hasmenés ellen boróka van ajánlva. A seb mézzel, olajjal vagy tésztával lett bekenve, hogy ezáltal a piszoktól elzárják; égési sebeket olajbekötéssel kezeltek, sebészeti beavatkozások nem voltak az egyiptomiaknál kedveltek, de azért a sebek kiegészése és kivágása náluk is előfordul. Hólyagkő operációt és császármetszést is végeztek. A gyakran használt gyógyszerek legnagyobb részét a növényvilágból vették. Ezért a növénytan ismeretére minden orvosnak szüksége volt. Ritkább növények a receptkönyvben vannak leírva. Így szólnak a Sznut növényről: „ez földön kúszó növény, mint a Kedet, virágja olyan mint a Lotosz és levelei olyanok, mint a fehér fa“. Ritkábban vannak a szerek az állatvilágból véve; ezek között említetnek: gyikvér, rothadt hús, bűdös zsír, állatesüklők, gyermekágyas asszony teje, mindenféle fajta váladék ú. m. ember-, számár-, kutya- és macska bélsár. Az ásványok közül felhasználták a konyhasót, nátront, salétromot, ólomföldet, vérkövet, malahitot és antimont. A reánk maradt recepteknek



egy tizede szembetegségek elleni gyógyszereket tartalmaz. Ezek valószínűleg Egyiptomban már az ó-korban is annyira el voltak terjedve, mint mai nap.

Azonban kozmetikai szerekben sem szenvedtek hiányt az egyiptomiak. A durva bőr tej, olaj vagy alabástrom által lesz puha és finom. Azután számos szerük van a haj kihullása és őszülése ellen. Egyike a legkedveltebb szereknek volt itt a fekete borjúk vagy marhák zsirja. Bolháknak a házból való kiirtására a házat natron-vízzel locsolták fel, vagy faszenet morzsoltak össze, e közé keverték az összedörzsölt Bebet-növényt, ezen keveréket elhintették a földre és azután kisöpörték. Védelmül a szunyogcsípés ellen pálmabort rendeltek; légycsípés ellen harkályzsírt használtak. Egerek és patkányok ellen is voltak óvszereik. Mindenesetre ezek egy kissé sajátságosak voltak. Így például egerek ellen úgy védekeztek, hogy a lakást macskazsirrral kenték be. Hogy a patkányokat a fészertől távol tartsuk, „vegyünk gazella ürüléket, tegyük a fészkerben tüzre, síkáljuk azután vízzel a falakat és a padlót, így elérjük azt, hogy egy szem magot sem pusztítanak el többé ezen férgek.

Azon előírások sem hiányoztak, melyek egy asszony termékenységének megvizsgálásánál alkalmaztattak. Ha tudni akarjuk, hogy terhes asszony fiút, vagy leányt hoz-e a világra, vegyünk egy árpa- és egy búzaszemet, mártsuk bele mindkettőt az illető asszony vizeletébe, azután helyezzük mindegyiket egy más edénybe; ha a búza kel ki előbb, akkor fiú lesz, ha azonban az árpa kel ki előbb, leány lesz.

Hogy a babona és a mágia az orvosi tudományban nagy szerepet játszott, ez magától értetődik. Mért lett volna ez ezen tekintetben a régi egyiptomiaknál



más, midőn ma a XX. században Kr. sz. u. a művelt európaiaknál is így van? Egyiptomban is az orthoxia győzelme után a pap vette át mindennek a vezetését, a régi rationális orvosi tudományt világnézetének alávetette és ezt egy varázs-pathologia és egy varázs-therapia bevezetése által egészítette ki. A Ramesszidák idejében egész Egyiptomban azon nézet volt elterjedve, hogy a betegség azáltal keletkezik, hogy egy démon behatolt az emberbe. Nem a szervezetnek valamely zavara okozta a betegséget, hanem rossz szellem ragadta meg a beteget, a betegség jelei is ennek a művei. Ennélfogva a beteg csak akkor gyógyulhat meg, ha sikerül a démont arra rábírní, hogy azon testet, melyben ő eddig lakott, megint jelenlététől megszabadítsa. Így tehát elsősorban nem az orvosság lényeges, mely a tüneteket leküzdi, hanem a ráolvasás és mágia, mely a démon ellen fordul. Zene és lárma is elűzte a rossz szellemeket; csak ott, hol ez nem használt, ott kell a ráolvasást alkalmazni. De azon esetekben is, melyekben tanácsosnak látszott a betegnek orvosságot adni, ennek a gyógyító erejében is csak akkor hittek, ha az orvosság készítésénél magikus formulákat mormoltak. A formulák ereje ekkor az orvosságba hatolt és a beteg azzal együtt bevehette. Ezenkívül voltak speciális formulák is, melyeket csak bizonyos betegségeknél, tehát bizonyos démonok ellen és csak bizonyos szerek előállításánál és nyújtásánál alkalmazhattak.

Az egyes receptek alakja, áttekintés és rövidség tekintetében, semmi kívánni valót sem hagy hátra. A betegség neve után (gyakran a felismerhető tüneteknek megjelölésével) a gyógyszerek sor szerint az előírt súlymennyiségekkel együtt fel vannak sorolva, és

a végén rövid, érthető szavakkal azok beadásának módja van hozzáfűzve, vagy az, hogy csak külsőleg alkalmazandó-e, nem ritkán az idő meghatározásával, a melyben a beteg az előírt dózist bevegye.

Az orvosi papiruszoknak egy külön részét képezik azon előírások, melyek a füstöléseket és füstölő-recepteket foglalják magukban, ezek között azt is, a mely a Kyphi készítéséről szól, mely arra szolgál, hogy a házat vagy a ruházatot valamely kellemes illattal betöltse, mely által az illető pesztis vagy valamely más ragályos betegségtől ment legyen. A kyphi szó az egyiptomi „kp, kip, kipu“ szóból ered és annyit tesz: „füstölni“. Az egyiptomiak ezt ital gyanánt is használták, hogy a szájnak kellemes szagot adjon, továbbá még mint orvosságot is alkalmazták. Nemcsak Plutarchos, hanem Dioskorides és más írók egészen a XIII. századig Kr. u. ismerik az egyiptomi Kyphit, mely számos alkatrészből van összetéve. Ébers papirusza szerint 10 különböző alkatrészből áll.

Sajnos, hogy az orvosi kéziratok számtalan szak kifejezésükkel és farmakopiájukban használt anyagok elnevezéseivel nagy nehézséget okoznak a fordításnál, úgy hogy mi, daczára a néhány kitünő előmunkának (mindenek előtt Hirschberg műve: „Über die Augenheilkunde der alten Aegypter“ Leipzig, 1888.) itt még mindig ismeretlen talajon állunk.

\*

A szellemi vívmányok között, melyeket az egyiptomiak az ő nagyszerű írásrendszerüknél fogva mireánk átszármaztattak, a *szépirodalom* nem éppen a legutolsó helyet foglalja el.

Az egyiptomi irodalom legrégibb datálható műve a papirusz Prisse-ben foglalt *Kagemni*, Szenefru király helytartójának bölcsészettana. Ez főleg illem-szabályokat tartalmaz: az ember ne legyen mértékletlen az evésben és az ivásban; ne legyen haragosa azoknak, kik máskép gondolkoznak; őrizze a nyelvét oly emberek előtt, kik nem tudnak hallgatni, stb.

A bölcs Ptahhotep (a ki Assza király idejében vezér és kanczellár volt) mondásai is ezen papiruszban vannak fenntartva. Ez azt tanítja, hogy mikép kell viselkedni felsőbbbrangúval, egyenrangúval, alárendeltekkel, asszonynyal- és gyermekkel szemben.

„Ha bölcs akarsz maradni, viseld gondját házadnak. Szeresd feleségedet minden utógondolat és viszálykodás nélkül. Tápláld, ápold, ékesítsd őt, mert így kívánja testének szépsége. Nyujts neki illatszereket és szerezz neki örömeket életeden át. Akkor a szép tulajdon méltó lesz tulajdonosához. Soha ne légy vele szemben durva!”

Sürgösen ajánlják a becsületességet, jótékony-ságot és a szerénységet. „Ha tudósra akadsz, ki gyengeségét elárulja és legkevésbé sem mérkőzhetik meg veled, akkor gyengeségének láttára szived ne teljen el ellene hirtelen haraggal; rá se hederíts!” A szülők és az előljárók iránti engedelmisséget szigorú kötelességgé teszik; a hiúságot, becstelenséget és e házasságtörést megvetésre méltónak mutatják.

A SaNier-nevű papiruszban is találunk bölcs tanokat, melyekre I. Amenemhat király, a XII. dinasztia megalapítója (uralkodott Kr. e. 1995—1975.), fiát és utódját Uzertezen-t oktatta.

„Ügyelj szavamra! Két világrész fölött uralkodol és három birodalmat kormányzol. Légy okosabb elő-



deidnél! Kegyesen és szeliden bánjál a néppel, hogy ne féljen tőled. Ne csak a gazdagok és hatalmasak legyenek a barátaid. Légy óvatos és senkit se engedj a közeledbe, mielőtt hűségéről bizonyosságot nem szereztél! Én adtam a szegénynek és tápláltam az árvát, és odaengedtem azt, ki nem volt semmi, mint azt ki volt valami. És mit kellett tapasztalnom? Kik a kenyeremet ették, fellázadtak; az pedig, kinek én a kezemet nyújtottam, félelemmel töltött el engem.“

Különös kedveltségnek örvendtek azon elbeszélések, a melyekben az utazók az élményeiket és a kalandjaikat írták le.

Egyike a legérdekesebbeknek és a legcsodálatosabbaknak egy szt.-pétervári papiruszban van leírva, a melyben egy hajótörött elmondja csodás élményeit a regés Kigyószigeten.

„Én a fáráó bányáihoz utaztam — így meséli a hősrünk — és a tengerre szállottam egy hajóban, mely 150 öl hosszú és 40 öl széles vala és melynek legénységét 150 kiváló egyiptomi matróz képezte, kik ismerték az eget és földet és kiknek szíve bátrabb volt, mint az oroszáné. Ők azt mondták, hogy a szél nem lesz kedvezőtlen, vagy egészen le fog csendesedni, de mikor a tengeren voltunk, hirtelen szélroham támadt. És alig közeledtünk a parthoz, feltámadt a szél és a hullámok nyolcz ölnyi magasságot értek el. Csak nekem sikerült egy darab fát megragadni, a többiek mind, kik a hajóban voltak, kivétel nélkül tönkrementek. A hullám engem egy szigetre dobott, miután én három napot töltöttem a tengeren, egyedül csak a szívemmel együtt. Ekkor egy sűrűségben feküdtem és a szemem előtt minden elhomályosult. Végre felkerekedtem, hogy szájamnak valami

élelmet keressek. Ekkor fügét és szőlőt találtam, minden fajtát a pompás növényeknek és gyümölcsöknek, mindenféle dinnyét, halat és madarat. Semmi sem hiányzott. Ekkor jóllaktam és a fölösleget magam mellé tettem a földre. Ezután egy gödröt ástam, tüzet gyújtottam és az isteneknek tűzáldozatot mutattam be. Hirtelen nagy dörgést hallottam, melyet hullám zajának tartottam, a fák megremegtek és a föld megingott. Feltekintve, egy nagy kigyót láttam magam előtt, mely felém tartott; ez 30 öl hosszú volt és a szakálla több mint két öl hosszú volt. A tagjai arannyal voltak berakva és színe a valódi lapis lazulihoz hasonlított. Előre kúszott, kinyitotta a száját, én előtte leborultam és ekkor így szólt: „Ki hozott ide? ki hozott ide te kicsike? ki hozott ide? Ha nem mondod meg nekem rögtön, hogy ki hozott ide, megmutatom neked, hogy ki vagy te!” Ekkor a szájába vett engem, elhurezolt nyughelyére, a nélkül, hogy nékem valami rosszat tett volna; ép maradtam, semmi bajom sem történt. Ezután felnyitotta a száját felém, én leborultam előtte és ő így szólt: „Ki hozott ide? ki hozott ide kicsike? ki hozott ide erre a szigetetre, mely a tengerben fekszik és a melynek partja hullámokkal van körülvéve?” Ekkor én lebecsájtott karokkal így feleltem neki: „A fáráo parancsára hajón a bányákhoz igyekeztem, hajón, mely 150 öl hosszú és 40 öl széles volt, és melynek legénységét 150 ~~kn~~áló egyiptomi matróz képezte, kik ismerték az eget és a földet és kiknek szíve bátrabb volt, mint az oroszláné. Ők szívük okosságában és karjaik erejében egymást felülmúlták, és én velük egyenrangú voltam. Ők azt mondták, hogy a szél nem lesz kedvezőtlen, vagy egészen le fog csendesedni, de mikor



a tengeren voltunk, hirtelen szélroham támadt. És alig közeledtünk a parthoz, feltámadt a szél és a hullámok nyolcz ölnyi magasságot értek el. Csak nekem sikerült egy darab fát megragadni, a többiek mind, kik a hajóban voltak, kivétel nélkül tönkre mentek ezen három nap alatt. Itt vagyok most nálad, mert egy hullám vetett engem ezen szigetre.“ Ekkor így szól hozzám: „Ne félj, ne félj kicsike, és ne csinálj szomorú arcot. Mert hogy te én hozzám eljutottál isten cselekedte, isten volt az, ki neked az életedet megtartotta. Ő hozott téged ezen szellem-szigetre, a melyen nem hiányzik semmi és a mely telve van minden jó dologgal. Lásd te itt maradsz, míg egyik hónap a másik után elmulik, mindaddig, míg te négy hónapot ezen a szigeten nem töltöttél. Ekkor hazádból hajó fog kijönni matrózokkal és te velük együtt visszatérhetsz szülőföldre. Hazádban fogsz meghalni. A társalgás öröm, mely a szomorú helyzeten átsegít. Én tehát el akarom neked mesélni, mi van ezen a szigeten. Én itt élek bátyáimmal és gyermekeimmel, ezektől körülvéve; 75-en vagyunk mi kígyók, gyermekekkel, házínéppel és még egy leánnyal együtt... Ha erős vagy és szíved türelmes, akkor gyermekeidet szívedhez szoríthatod és feleségedet átkarolhatod; házadat viszont láthatod majd, mely minden dolog közt a legjobb, hazádba visszatérsz és barátaidnál élhetsz!“

Ekkor meghajoltam és a földre borultam előtte és így szóltam: „Ezt felelem neked: a fáraónak fogok rólad mesélni, leírom neki, mily nagy vagy te, elhozatom neked a szentelt olajat és a tömjént, úgy a hogy azokat a templomokban használják és a melyekkel az isteneket dicsőítik. És azután elmesélem az



élményeimet és hálát fognak neked mondani az egész birodalomban. Szamarat fogok neked áldozatul levágni, libákat fogok neked koppasztani és hajókat fogok neked küldeni Egyiptom kincseivel, mint ahogy azt egy istennek teszik, ki emberszerető egy idegen országban, melyet az emberek nem ismernek“.

Ő ekkor az én beszédemen nevetett azért, a mit magában gondolt és így szólt: „Myrrhában te nem vagy gazdag, mert ez mind csak közönséges tömjén. De én, Punt birodalomnak uralkodója, bírok myrrhát is. Csak az olaj ritka ezen a szigeten, melyet te nekem hozatni akarsz. De ne fáradj ezt nekem elküldeni, mert mihelyt te innen elmentél, ezt a szigetet nem látod többé viszont: ez vízzé változik át“.

És lásd midőn a hajó megjött, mint a hogy ő azt előre megmondta, felmásztam egy magas fára, hogy meglássam, kik vannak benne. Akkor elmentem, hogy ezt megmondjam neki, de ő már tudta. Ekkor így szólt hozzám! „Térj szerencsésen haza, kicsike, lásd viszont gyermekeidet és városodban hagyj jó hirnevet magad után; ezt kívánom neked.“

Ekkor meghajoltam előtte lebocsájtott karokkal, adott nekem ajándékot, myrrhát, párduczbőröket, sok közönséges tömjént, elefántagyarakat, agarakat, majmokat és mindenféle jó dolgot. Mindezt a hajóra vitettem és megköszöntem neki, miközben a földre borultam előtte. Akkor így szólt hozzám: „Lásd két hónap múlva hazádba jutsz, a hol gyermekeidet szívedhez szoríthatod és egykor majd sírodban sértetlenül nyugszol“.

Ekkor lementem a partra a hajóhoz és hívtam a matrózokat. A parton megköszöntem mindent a sziget

urának és mindazoknak, kik rajta laktak. Miután két hónap mulva megérkeztünk a fáráó birodalmába, a palotához igyekeztünk. Beléptem a fáráóhoz és átadtam neki az ajándékokat, melyeket ezen szigetről hoztam. Ekkor ő köszönetet mondott az egész országot elötte.

\*

Ez olyan elbeszélés, mely a legnagyobb részt ugyanazon szellemben van megírva, mint azon kalandos tengerésznek az elbeszélése, melyet W. Golenischeff, a berlini orientalista - kongresszus értekezéseiben tett közzé, és a mely nekünk egy berlini papiruszban a szir beduinok közé száműzött Színúhe nevű nagyhercegnek viszontagságait mondja el.

Színúhe, I. Amenemhat király kedvencze, ennek fiát és uralkodótársát elkísérte a libiaiak elleni háborúba. Ez alatt az öreg király meghalt, és a hogy Színúhe ezt megtudta, nagyon megijedt és megszökött. Szerencsésen eljutott Egyiptom keleti határáig, de ezt magát átlépni veszélyes, mert itt áll a hercegek fala, mely a beduinok ellen készült védelműl.

„Én lehajoltam — így mesél ő — a bokorban, félelemből, hogy engem az örök, a kik nappal a tetőn őrt állanak, meg ne láthassanak. Este megint útra keltem és pitymalatkor Peten tartományt elértem, a hol a Keserű-tónál megpihentem. Ekkor rám jött a szomjúság és a torkom égett; így szóltam: „Ilyen a halál!“ Egyszerre felelevenedett a szívem és összeszedtem a tagjaimat; hallottam egy csordának bőgését; beduinokat pillantottam meg. A vezetőjük, ki volt Egyiptomban, megismert engem. Ekkor adott nekem vizet, főzött nekem tejet és én vele mentem az ő törzséhez. A mit tettek, az jó volt. Egyik tartomány

továbbított a másiknak; elhagytam Szun-t és Kedem-be mentem, a hol másfél évig tartózkodtam. Ekkor Amiens-i, felső Tenu fejedelme, magához vett és így szólt hozzám: „Maradj nálam, hogy hallj valamit Egyiptomról.“ Ő ezt azért mondta, mert tudta, hogy ki voltam; hallott az én ügyességemről és az egyiptomiak, kik nála voltak, ezt igazolták. Azután így szólt hozzám: „Miért jöttél el ide? Igaz, hogy valami történt Amenenhat király udvaránál, ki a mennybe ment, a nélkül, hogy tudnánk, mi történt ott.“

Az egyiptomi elhallgatja a trónviszályokat és menekülésének okát hirtelen ijedtségnek tulajdonítja, „egy isteni végzet“-nek. Ehhez egy hosszú művészies himnuszt fűz Uzertezen királyra, mire I. Amiens-i megnyugszik. „Ő a gyermekei élére állított engem és összeházasított legidősebb leányával. Tartományainak legkiválóbbjai közül egyet kiválaszthattam. Ez volt a szép Jaa tartomány. Van benne füge és szőlő és több benne a bor, mint a víz; gazdag mézben és olajban, mindenféle gyümölcs van a fákon. Van benne árpa és búza és az összes nyája megszámlálhatatlan. És sok volt az, a mi engem megilletett, midőn ő engem tartománya egyik törzsének herczegévé tett. Ekkor volt kenyerem szükséglet szerint, bor minden napra, főzésre hús és libapecsenye, eltekintve a vidék vadaitól, melyeket én fogtam és ejtettem el és eltekintve attól, a mit az agaraim hoztak. Így töltöttem én sok évet, a gyermekeim hőökké fejlődve, mindegyik oltalmazója volt törzsének. A hirnök, ki észak felé ment, vagy ki az udvarhoz dél felé utazott, nálam időzött; én mindenkit megvendégeltem, a szomszédhozónak vizet adtam, az eltévedtet az igazi útra vezettem és távol tartottam a rablót. Ha a beduinok a távolba mentek,



hogy fejedelmekkel és népekkel háborúskodjanak, akkor én voltam a menet tanácsadója. Tenu fejedelem engedelmével sok éven át seregének parancsnoka voltam, és minden tartományban, a melybe mentem, hős voltam. Egy napon egy hős Tenuból sátramba jött és felszólított, hogy küzdjek meg vele; gondolta, hogy le fog engem győzni és azután zsákmányul fogja ejteni az én nyájaimat. Felvettem vele a küzdelmet és nyilamat úgy lőttem beléje, hogy az a nyakában maradt állva. Ez felkiáltott és az orrára esett, és én a lándzsámmal ejtettem el. A győzelem így el volt döntve és minden beduin kiabált. Én Mont istent dicsőítettem, de az ő népe gyászolt érte. Ekkor a halott tulajdonát elvittem és az ő nyáját elvezettem, és a mit ő akart tenni nekem, azt én tettem meg neki. Így lettem én nagy, mivel kincsem és nyájam sok volt. Isten irgalmas volt ahhoz, a ki benne bízott, midőn átment egy másik birodalomba — ma a szíve megnyugodott. Egy menekülő menekült azon időben — most tudnak én rólam az udvarnál. Egy vándor ment el éhesen — most adok kenyeret a szomszédoknak. Egy férfi menekült ruha nélkül az országából — most van nékem finom ruhám. Házam szép, birodalmam nagy és gondolnak reám a palotában! Az Isten, a ki az én menekülésemet mérte reám, legyen irgalmas, helyezzen megint az udvarba és engedje meg, hogy azt a helyet viszontláthassam, a melyen a szívem időz, hogy eltemessenek azon országban, a melyben én születtem!”

A nagy gazdagság és jólét mellett is mégis idegen talajon érezte magát, s a hogy öregedett, legforróbb kívánsága volt, hogy hazájába visszatérhessen. Kegyelmi kérvényt nyújtott be az egyiptomi fáraóhoz,

ez kegyesen válaszolt, mire hazautazott. A királyi udvarba megérkezve, még egyszer kegyelemért esdeklett, ez megadatik és a király kinevezi őt titkos tanácsosának. Ezután a király mesteremberei és építőmestere egy sirt építenek neki. „Építettek nekem egy piramist kőből, a többi piramisok között. Az én szobromat arannyal húzták át és az előkötője ezüst-aranyból van. Ő felsége csináltatta ezt nékem. És nincsen olyan jelentéktelen, a kivel hasonló tisztesség történt volna. És így élek én, a királytól megjutalmazva, míg eljön az én elmulásom napja“.

\*

Mindkét elbeszélés: a mese a kigyókirályról és Szinúhe története a középbirodalom idejébe tartozik, azaz az egyiptomi-birodalom történetének azon korszakába, a melyben Egyiptom belső és külső fejlődése a legmagasabb fokot érte el. Ezen korszak irodalmát minden időben mintaszerűnek tartották, az irodalmi nyelvét pedig Egyiptom tulajdonképpen klaszszikus nyelvének.

A középbirodalom vége óta, ezen kalandos, de irodalmilag művészi elbeszélések helyébe szerény mesék lépnek, melyek minden retorikus virágot nélkülöző nyelven vannak megfogalmazva. Idetartoztak a papirusz Westkar (Kr. e. a XVIII. századból), a fenn közölt „Mese a hercegről“ (Kr. e. a XV. századból), a papirusz Orbiney (II. Szeti király idejéből, tehát Kr. e. a XIII. századból) stb. Mivel az utolsó a „Két testvér történeté“-t tartalmazza, melyet a magyar irodalomban már többször közzétettek, így tanácsosabb volna a papirusz Westkar részére szentelni egy kis helyet. Ez művészi kompozíció, mely tárgyát a régi birodalomból veszi:



Khúfu király fiaival egyszer csodameséket meséltetett magának; egyik herczeg a másik után előlép és mesél elmúlt napok és tudós emberek csodadolgairól. Egyik mesél neki Vebaóner papról, ki feleségének hűtlenségét a kedvesén úgy torolta meg, hogy őt viaszból készült krokodilus által rágadtatta meg. A másik Czezemonkh-ról mesél, Szenófer felolvasó papjáról, ki egy ékszert, melyet egy hölgy a vízbe ejtett, varázsigeje által a mélységből előhozott. A harmadik egy még most is élő varázslót nevez meg (kinek neve Ded-Szenófru-i Dede), ki képes arra, hogy egy levágott fejet megint a helyére feltegyen, és a ki képes azt megtenni, hogy a sivatag oroszlánai őt kövessék. A király kívánságára a varázslót odahozták és ez egy levágott kacsának, libának és bikának a fejét visszahelyezte a helyére. Ez nagyon meglepte a királyt és ő tudakozódott azon titkos dolgok rejtekhelye iránt, melyek a tudomány istenének, Thot-nak, a házából származtak. A varázsló ismeri ugyan azt a házat Heliopoliszban, a hol ezek a dolgok vannak, „de — mondá ő rögtön — én ezeket nem hozom el neked“. „De ki fogja nekem ezeket elhozni?“ kérdezi a király, és Dede így válaszolt: „A legidősebb a három gyermek közül, kiket Reddedet majd szül, fogja neked elhozni“. „Akkor tehát azt akarom, hogy nékem megmondd, ki az a Reddedet!“ szolt a király, mire Dede mondá: „Ez Rá egyik papjának a felesége, ki Rá három gyermekével jár terhesen. Ezek egyszer előkelő hivatalt fognak az országban viselni és a legidősebb közülük főpap lesz Heliopoliszban“. Erre a király nagyon elszomorodott, mert az, a mit Dede neki jósolt, új dinasztíából származó három királynak bekövetkezendő születése volt.



Midőn Reddedet fájdalmakat érzett és a szülés órája közeledett, Rá elhívta Izisz, Nefthisz, Meszkhent, Heket és Khum istennőket és így szólt: „Siessetek, és segédkezzetek Reddedetnek a három gyermek szülésénél, kik egykor ezen előkelő hivatalt fogják az országban viselni. Ők fogják a ti templomaitokat építeni, oltáraitokat ellátni, az italáldozataitokat gyarapítani és templomjövedelmeiket megnagyobbítani“. Az istennők emberi alakban mentek el a szülő nő házához, és az ő földi férjének, Rá-úzer papnak, mint tapasztalt asszonyok mutatkoztak be, kik a szüléshez értenek. Ez bebocsájtotta őket, és ők rögtön hozzáláttak munkájukhoz. Három fiú jött a világra; Izisz adta meg mindegyiknek a nevét és Meszkhent megjósolta mindegyikről, hogy király lesz ezen országban. Erre kimentek az istennők és hírül adták az apának a három fiú születését és jutalmul s köszönetnek jelül gabonával telt edényt vettek tőle át, melylyel magát Khnum terhelte meg. Most pedig így szólt Izisz: „Mi az, hogy mi ezen három gyermek részére nem tettünk semmi csodát, melyet mi atyuknak, Rának, ki minket kiküldött, hírül hozhatnánk?“ Ekkor ők isteni királykoronákat készítettek és a gabona közé helyezték, melyet jutalmul kaptak; ezután szélvészt idéztek elő, mely a gabonát visszavitte Reddedet házába. Midőn ez 14 nap múlva a háztartás vezetését megint átvette, kifogyott a gabonája. A szolgálóját a csűrbe küldte, hogy egyelőre a reábizott gabonából vegyen. Ez azonban ijedten tért vissza, mert miután a kamrát kinyitotta, „ének, táncz és zene hangját hallotta, a mint azzal egy királyt szokás ünnepelni“. Reddedet hívta ide, ki végül kitalálta, hogy az ünnepi zaj az edényből jön. Midőn a férje

hazajött, elmesélte neki a történeteket, mire mindketten nagyon örültek. Egy idő múlva Reddedet a szolgálóját megbüntettette, mert elégedetlen volt vele. Akkor az elmenekül, hogy Khúfú királynak jelentse, hogy Reddedet három királyt szült; de mielőtt ezen elhatározását kivihette volna, vízmerítésnél egy krokodilus czipelte el.

Ezzel megszakad a mi papiruszunk, mert mint az eleje, úgy sajna a vége is hiányzik. Legyen azonban ez bármiként, az mégis bizonyos, hogy ezen költeményben történeti mag rejlik: a régi birodalom trónviszályai.

És minden kétségen felül áll, hogy a papiruszokon talált elbeszéléseket és mondákat az ó-egyiptomi irodalom fölötté vonzó termékeiként tekinthetjük. Az irodalom e körébe tartozik a Bentes-legenda is, melynek tárgya II. Ramszesz király házassága a távoli Nahrina (Mezopotámia) királyának leányával. Művelődéstörténeti tekintetben kimagasló vonása ezen elbeszélésnek az az adat, hogy az egyiptomi király Khonsz istennő szobrát küldi Mezopotámiába, hogy az ottani király ifjabb leányát, kit az ördög szállt meg, meggyógyítsa.

A Bentes-legenda, melyet Rossellini a karnaki kis templom romjai között egy oszlopba vésve fedezett fel, eredetileg régi időkből származó világi elbeszélés volt, mely csak későbbi alakulásában nyert vallásos jelleget. A karnaki szöveget a Kr. e.-i. IV. század körül vésette a papság a templom egyik oszlopára.

Ide tartozik még: Bikere (aethiopiai király) álomlátása. E király egy éji látomány következtében Egyiptom meghódítására határozta el magát. „Trónralépté-



nek első évében éjjeli álmában két kígyó jelent meg neki. E kígyók egyike jobbján, a másik a balján feküdt. Mire felébredt a kígyók eltűntek. A király így szólt: „Miért jelent meg előttem e tünemény?” Megfejtették neki a következő módon: „Felső-Egyiptom a tied lesz és Alsó-Egyiptomot hatalmadba fogod keríteni. Kettős korona fog díszelni fejedet, az egész ország szélteben-hosszában neked van szánva“.

\*

A történelmi tartalmú képes feliratok közül a legnevezetesebbek a dér-el-bahri-i templom falain megőrzött emlékek. Ezek többnyire a Pún ország felé indított tengeri vállalatot ábrázolják, melybe Makara Hatászu (vagy Hatsepszu) királynő uralma alatt fogtak. Nemcsak távol tengerentúli országokban elért sikerek vannak élénk nyelven előadva, hanem egyúttal azon termények is be vannak mutatva, melyekkel a meghódolt népek Egyiptom hatalmas urának adóznak.

„Pún ország, Núbia, Khenthonnófer és a többi ország fejedelmei földre borulnak Makara királynő előtt és hódolnak neki; meghajtott fővel viszik adományaikat arra a helyre, hol ő felsége tartózkodik, oly úton, melyen még senki sem járt. Az összes népek ő felsége jogara alá vannak vetve és Ámon-Rának, Théba urának évenkénti adóra kötelesek. Atyja, Ámon, az összes népeket sarúi alá vetette. A pún fejedelmek ő felségétől békét könyörögve, következőkép szólnak: „Üdvözlég, Egyiptom uralkodónője, óh Nap, a ki sugáرزol, mint a napkorong!“ stb.

Egy darab valóságos tudományos történetírás van III. Thutmesz király évkönyveiben fenntartva; itt belőle egy kis mutatvány:



»Pharmuti 25. napján, uralmának XXII. évében vonult ki ő felsége Czáru városából, első diadalmenetére, hogy birodalmának határait kibővítse. Sarúhen bennlakói és tőlük egészen az ország széléig mindenki mozgalomban volt. Pakhon 4-én a király XXIII. évében, a koronázási ünnepen, Gázában volt és a várost megszállva tartotta. 5-én seregével onnan elindult. Megérkezve Jehem erődtvényénél Pakhon 16-án, a király magához szólitotta a haditanácsot és így szólitotta meg: „A kádesi ellenség előre nyomult és Megiddo-t elfoglalta; ott székel ő most és Naharináig az összes vidékek hercegeit, kik eddig Egyiptomnak engedelmeskedtek, maga köré gyűjtötte. Nos, szóljatok, mitévők legyünk!” Ekkor ő felségének így feleltek: „Nem csekélység ez, hogy mi ezen utat kövessük, mely tovább mindinkább megszűkül. Kémeink tudósítottak, hogy az ellenség minket megtámad, mihelyt szét húzódunk. A hegyszorosban csak ember ember mögött és ló ló mögött mehet, és a mi előcsapatunkat bizonyára rég megtámadják, mialatt utócsapatunk Aalúnában várakozik. De még két más út is van előttünk. Lásd, az egyik Taanak-ba visz, a másik észak felé tart és Zofta mellett elhaladva, Megiddától északra vezet ki. A mi parancsnokunk a két út közül tetszése szerint válasszon egyet, de nem azon veszélyes hegyszorost“. Azonban a király kihirdettette: „Oly igaz, mint a hogy élek és Rá szeret, Ámon dicsér és az én lehelletem egészséget és erőt ad, éppen ezen alunai úton akarok menni. A ki közületek követni nem akar, válassza a másikat, de a ki merészeli közöttetek, az kövessen engem. Mert azok itt át, de különösen a Rától gyűlölt ellenség, azt fogják gondolni, hogy én félelemből tettem ezen körutat!“ És ők így feleltek: „Ámon-

Rá életére, a két ország trónjának urára, felségedet követjük, bárhova, mint a rabszolga az urát.“ Pakhon 20-án reggel, újhold ünnepén, a csatarend elfoglalására adatott ki a parancs. Ő felsége harczy diszben felszáll az ezüst-arany kocsijára. Így Horuszhoz, a hatalom adományozójához, és a thébai Monthoz hasonlított; atyja Ámon erősítette őt. A sereg jobbszárnya Kina pataktól jobbra eső dombra támaszkodott, a bal szárny pedig Megiddo észak-nyugati széléig terjedt.

Az ellenség azonban fejeveszetten menekült vissza Megiddóba és arannyal s ezüsttel díszített kocsijait lovaival együtt ott hagyta. A megiddói helyőrség akkor a kapukat már bezárta, ezért a menekülőket kötelekkel és kendőkkel húzták át a falakon. Ha ő felsége csapatai nem foglalkoztak volna annyit a zsákmánnyal, Megiddo nyomban bevétetett volna...”

\*

Az ország *társadalmi és jogi viszonyairól* értékes felvilágosítást nyújt a hammámi sírfelirat; e szempontból legfontosabbika ama nagyszerű sírfeliratoknak, melyeket a középbirodalom Sziut-ban reánk hagyott.

Ezen feliraton közölve vannak a szerződések, melyeket Hapczéfa nevű főjós a különböző papokkal köt a végett, hogy néhány ünnepnapon a halotti szertartás rendes végzését biztosítsa. E szerződések részint szorosan üzletszerűek, részint barátságos egyezmények; mindezenesetre nagyban hozzájárulnak az egyiptomiak halotti kultusz részleteinek ismeretéhez. Pl.:

„Szerződés, melyet Hapczéfa főjós a sziuti Apuat-templom papjaival kötött:

1. Ez utóbbiak kötelesek, minden új év napján, miután a templomban a gyertyákat meggyújtották,



egy halotti pap őrizete alatt álló szobor részére egy fehér kenyeret szolgáltatni ;

2. kötelesek a halotti pap mögött búcsújárásban vonulni egészen a templom északi széléig, úgy mint gyertyagyújtás napján szokták tenni, mikor saját jeleiket magasztalják. Ennek fejében a főjós ad nekik gabonát, egy-egy „hkt“-et az alapítványi jószág minden egyes telke után egy-egy hkt-et a fejedelmi jószág aratásának zsongéiból; ugyanarra köteles Sziut minden alattvalója saját termésének zsongéival. Ha ő megkezdí az adományozást, akkor mindegyik földmivelője is ad tulajdon földjének zsongéiból.

Hisz jól tudjátok, hogy ha valamely fejedelem vagy alattvaló a templomba hozott valamit termésének zsongéiból, akkor nem szereti, hogy valami kárba vesszen. Azt se szereti, hogy egy jövődő fejedelem a jövődő papoktól akár csak részben is megvonja azt, a mit a régi fejedelem szerződéssel megállapított. Ezen gabona pedig a templom papjainak a tulajdona, még pedig mindegyike külön-külön. Egy pap se ossza meg társával a nekem szolgáltatott kenyér fejében néki jutalmul adott gabonarészt, minthogy ők is külön-külön szolgáltatják nekem e kenyeret.

„Ime, meg voltak avval elégedve“.

Igen előkelő helyet foglal el az egyiptomi irodalomban az úgynevezett *levél-irodalom*, különösen említésre méltók a didaktikus levelek, a mennyiben ezek az új birodalom irodalmának körébe betekintést engednek. Egy tanuló ír a mesterének és ez feleletében oktatást ad a szép stylus formáról, a melyet használni kell. Néha meg is mutatja, hogy kellett volna a tanulónak írnia és ezen czélból egész szakokat ismétel meg levelében a helyes stylus formájában. „Leveled



elérkezett hozzám, midőn épp sétalovaglást akartam tenni. Örültem és újjongtam rajta; de az örömem nem tartott sokáig sajna, mert közelebbi vizsgálat után azt találtam, hogy sem dicséretre sem rovásra nem érdemes. A te mondataid ezt és amazt összekeverik, minden szavad kifordított és nem fejezik ki azt, a mit tulajdonképp akarsz. Levél ez sok ponttal és nagy szavakkal megterhelve. A mi a nyelvedről jön, az nagyon gyenge, a szavaid nagyon zavarosak; te hozzám jössz zavarokba burkolva és helytelenségekkel megterhelve.“

Ha az egyiptomiaktól reánk maradt *költői* művek felett tartunk szemlét, számos lyrai költeménnyel találkozunk.

A legjobbak egyike Nóferhaut-nak, III. Thutmesz király hadsegédének siremlékén be van vésve. Ez az emlék nemcsak a Magyar Nemzeti Múzeum régiségosztályának egyik legbecsesebb darabja, de a maga nemében egyike a legértékesebb és legritkább emlékeknek is. Ismeretes dolog, hogy IV. Amenhotep, melékneven Khunáten, egészen új vallást hozott be Egyiptomba, a minek következménye az addig nagy tiszteletnek örvendő Ámon-kultusz végromlása volt. Az Ámon papokat üldözték és mindent megsemmisítettek, a mi az Ámon kultuszra vonatkozott. Azért minden emléken, a melyet előtaláltak, az Ámon isten képét kikaparták vagy valami más módon tönkretették. Csak kevés emlék került ki ezeket az üldözéseket és ehhez a kevés emlékhöz tartozik a III. Thutmesz-féle sztéla is, a melyet bátor hadsegédének, Nóferhaut-nak, köszönete és halája jeléül állított.

A sztélának tudományos értékét nem kevésbé növeli az a körülmény, hogy felirati anyaga nem kevés

járul az *ókori egyiptomi nyelv és történelem felderítéséhez*. Itt egy nyolczszoros feliratot találunk, a Matoi-csapat Nóferhaut nevű tisztjének imádságát Ámon-Rá-hoz, az istenek istenéhez. Maga Nóferhaut egyenruhában van ábrázolva, III. Thutmesz nevével ellátott pajzsocska van a bal felső karján, keze imára emelve egész tartása elárúlja az ábrázolás célját.

A felirat így szól:

„A Matoi-csapat vezérének, a boldog emlékű Nóferhautnak himnusza Ámonhoz, hódolata az istenek urának:

Légy üdvözölve, istenek Ura, Amon, a két kormánypálcza Hórusza! Virányaidba jöven, gyönyörrel telvék növényei fölötted, minden tiszta helyeiden és minden pompás berkeidben. Eljövök Hozzád és dicsőítem szépségedet; megengeded, hogy szerettessem az emberek között mindenütt és mindörökké... Urának kísérője útjain a Dél és az Észak országába, Nóferhaut, birodalmi helytartó... a jó isten, a ki mindent megtesz, a mint mondta vala“.

A legfontosabb himnuszok egyike, mely az ókori történelemnek kiváló jelentőségű adataiban is bővelkedik, a Merneptah király győzelmi éneke; kezdete a következő:

„Az V. évben, Epifi hó 3. napján, Hórusz-Rá uralkodása alatt, ki az erős bika, az igazságos, Binere-Meriámun, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a Nap fia, Merneptah-Hetefermet, ki az erőt gyarapítja, ki Hórusz-Rá győzelmes kardját emeli, ki megveri az egen népeket és kinek neve fennáll mindörökké.

Jelentés minden országban tett diadalútjáról, hirdetés az összes országoknak, hogy lássák győzelmi dicsőségét Merneptah királynak, a bikának, az erő urának; ki szépen leöli ellenségeit a győzelmi mezőn.

Az ő támadása a Nap, mely elüzi az Egyiptom feletti felhőzetet. Egyiptomnak a napsugarakat mutatja és letaszítja az érczhegyet a nép nyakáról.

A fogságban epedő embereknek visszaadja a szabadságot. Bosszút áll Memfis elleneségein és engedi, hogy Ptah-Tetunen ellenfelei felett újjongjon.

Kinyitja a kőfal kapuit, melyek be voltak zárva és templomai ismét elfogadhatják áldozatait.

Merneptah király az egyedüli, ki százezrek és milliók szívét erősíti. Látására életre ébrednek.

Temku-ország az ő idejében nyitva áll, állandó félelem szállja meg a Masavasé nép szívét

Visszaszorítja Libiát, mely behatolt Egyiptomba. Szívökben nagy az egyiptomiaktól való félelem.

Seregeik arcza hátrafelé fordult. Lábaik nem álltak szilárdan, hanem futottak. Nyilasaik eldobták maguktól ijjaikat, futóik belefáradtak a futásba. Feloldották tömlőiket és földhöz vágták, zsákjaikat elvették tőlük és kifordították.

A nyomorúságos és legyőzött libiai fejedelem egyedül szökött az éj oltalma alatt, toll nem volt a fején, lábai megtagadták a szolgálatot, feleségeit saját jelenlétében elvették tőle és készleteitől megfosztották. Nem maradt sem tömlője, sem vize, hogy táplálkozzék.

Tulajdon testvérei meggyilkolásáról tanakodtak, tisztjei egymás ellen törtek. Tanyájukat elégették és hamuvá tették. Egész vagyona a katonák zsákmánya lett". . . .

\*

A legrégebb példája a királyhymnuszoknak mindenestre az, mely a kahún-i papirusz-leletben van és mely III. Uzertezen királynak szól:



„Dicsértessél te, Uzertezen, a mi Hóruszunk,  
 Ki az országot oltalmazza és a határait kiterjeszti,  
 az idegen népeket féken tartja az ő királyi koronája  
 által,

Ki a két országot kezeiben tartja, a népséget mar-  
 kában tartja,

Ki az íjjászokat megverte, a nélkül, hogy buzo-  
 gányát felemelte volna, ki lö, a nélkül, hogy íjját  
 kifeszítené.

A tőle való félelem a sikségükben megverte a  
 sivataglakókat, a tőle való ijedelem az emberiség  
 kilencz ágát“.

A himnuszok tulajdonképen arra vannak hivatva,  
 hogy az embereknek különösen megjelölt istenségekkel  
 szemben nyilvánuló tiszteletet tanúsítsanak.

Poetikus formában vannak megírva, alliterációkat  
 mutatnak, versszakszerű elrendezést és a tagok pár-  
 huzamosságát. Ezek azonban nem lépnek fel a tör-  
 vényszerű forma szigorú kötöttségében, hanem csak  
 egyes alkalommal használják fel, hogy az egész for-  
 májának nagyobb lendületet kölcsönözzenek.

A himnuszok tartalmilag Istennek dicsőítéséből álla-  
 nak. A felhívott istent, az egyetlen istennek nyil-  
 vánítják, kinek minden többi magasabb hatalom alá  
 van vetve, ő hozta létre az eget és a földet és ő tartja  
 fenn, ő gondoskodik ételről és itatról, és ő az ado-  
 mányozója és fenntartója minden szépnek és jónak.  
 Több mondásuk becsülettel szegődhet az asszir-babi-  
 loniai irodalom oldala mellé, soknak nem is kell a  
 héber zsoltárokkal való összehasonlítástól szégyen-  
 kezni. Szolgáljon például erre a Kr. e. XIII. század-  
 ból származó „dicsének Rá napistenhez, mikor az a  
 nyugati égen lenyugszik“, tehát egy fohász az éjjeli

naphoz, hogy az a halottaknak a túlvilágon világítson :

„Üdv legyen neked Rá, emberek teremtetője, midőn lenyugszol, neked Tum, Hórusza a két világnak! Egyetlen isten, ki itt él az igazságból, alkotója a meglevőnek, képezője a létezőnek, az ég ura, a föld ura, képzője azoknak, kik lent vannak és azoknak, kik fent vannak, a mindenség ura, az ég királya, az istenek ura, uralkodó, az isteni kilenczség feje, isteni isten, ki önmagát alkotta és ki a kezdettől fogva itt volt: magasztalás legyen néked!”

„Szived örül a nyugati horizonton, ott uralkodsz mint egy szép isten, ura az örökkévalóságnak, mint az alvilág fejedelme. Te megengeded, hogy azok, kik oda lenn vannak, fényeddel beteljenek; azok, kik barlangjaik oduiban (az alvilág mélységében) tartózkodnak, látják a te szépségedet. Karjaik dicsőítik a személyiségedet. A nyugat országának lakói újjongásban vannak; midőn te ahhoz közeledsz, világítasz nekik. Az alvilág urainak szíve édes lesz, midőn te a nyugat országát bevilágítod. Szemeik megfordulnak, hogy téged lássanak, szívük magánkívül van az örömtől, midőn testedet a magasban magok felett látják...”

„Engedd, hogy a lelkem az ő körében tartózkodhassék és a te fényed sugározzon tagjaim felett!”

A lyra ezen fennkölt fáján kívül *szerelmi* dalokban sincs hiány. Majdnem fele ezeknek női szájba van téve és többnyire a tapasztalt kedvesnek, a ki az énekben teljes szerelmi élvezetre való vágyának ad kifejezést. Gyakran szomorúan támasztja arcát a ház külső kapujához, és félősen néz ki az útra, hogy kedvese nem jön-e. Végre megtalálja egy átvirrasztott éjszaka után, és örömmel kezd ezen kis énekbe:

A vadgalamb danája messze hat.  
 „A földön immár megvirradt!”  
 Odakünn vajjon mit tegyek?  
 Ne szidjatok engem kis madarak!  
 Fivérem az ágyában ott pihent...  
 Szívemen végtelen boldogság áradt el!  
 Megesküdtünk, hogy sohasem válunk el.

Az egyiptomiak legnagyobb irodalmi termékét képezi a *halottak könyve*. Ebben jut az egyiptomiak vallásos gondolkodása kifejezésre, nevezetesen a halál utáni életről való képzetök. On-Heliopolisz az a hely, a hol az ott letett mithologiai képzetek keletkeztek. A 180 fejezet között a 125-ik, melynek tartalmát mi fent (IV. fejezet, 196. oldal) megismertük, a legfontosabb.

Ez nem egyöntetű mű, sok fejezet az idők folyamán többszörös kibővítéseket és magyarázó természetű toldásokat ért meg. Így olvassuk a XVII. fejezetben:

„Én, Átum isten, én vagyok a létező; én voltam egyedül.”

Későbbi szerkesztésben további bővítést nyert:

„Én, Átum isten, én vagyok a létező; én voltam egyedül az ősvizekben.”

És végre:

„Én, Átum isten, az ég alkotója és a meglévőnek képzője, én az ősvizekből jöttem elő.”

Ugyanott olvassuk:

„Én vagyok az Isten, a nagy, maga a létesülés.”

Egy későbbi szerkesztésben a következő magyarázó toldást látjuk:

„Mi az, a nagy isten, maga a létesülés?

Ez a napisten Rá, ki megalkotta a maga testét, mint a kilencz istenség ura.



Mi az, a napisten Rá maga képezte ki a testét, mint a kilencz istenség ura?

Ez az istenek keletkezése, kik a napistent, Rát, kísérik.

Épp így nyert a 125. fejezet is bővítést, melyben a halott az alvilág 42 birájához így szól:

„Legyetek dicsérve, ti istenek! Én ismerlek benneteket és tudom a neveiteket. Ti istenek, kinek a kíséretében vagyok, nem mondtok rólam semmi rosszat; nektek nem kell velem foglalkozni, ti az igazat mondjátok rólam a mindenség ura előtt. Mert én igazat tettem Egyiptomban, én nem gyaláztam az istent és a földi királynak nem volt velem dolga.”

„Legyetek dicsérve, ti istenek, kik a két igazság csarnokában vagytok, a melynek testében nincsen hazugság, ti, kik igazságból éltek. Mentsetek meg a Bebon-tól, ki itt él a nagyok beleiből, a nagy leszámolás napján. Lássátok, én hozzátok jövök, vétek és gonoszág nélkül; én igazságból élek és szívemet igazsággal táplálom. Én azt tettem, a mivel az istenek meg vannak elégedve. Én istent kielégítettem azzal, a mit ő szeret. Én adtam az éhezőnek kenyeret, a szomjuhozónak vizet, a mezítelennek ruhát és egy járóművet a hajónélkülieknek.”

„Én áldozatot mutattam be az isteneknek és halotti ajándékot a megboldogultaknak.”

„Szabadítsatok meg, őrizzetek meg; ti nem panaszkodtok rám a nagy isten előtt. Én tiszta szájú vagyok és tiszta kezű, a kihez azok, a kik látnak, „üdvözlünk, üdvözlünk” így szólnak.”

Dacára a nagy előmenetelnek, melyet az egyiptologia ma feljegyezhet, az egyiptomiak ezen érdekes

irodalmi művéből több fejezet érthetetlen maradt, és még sok kutatás lesz szükséges, mire ennek teljes értelmét kideríthetjük.

Irodalom: *H. Brugsch*, Die Aegyptologie. Leipzig, 1891, u. a. Thesaurus inscriptionum aegyptiacarum. Leipzig, 1891—1893. *F. I. Chabas*, Le papyrus magique Harris. 1861, u. a. Mélanges égyptologiques. Chalon sur-Saone. 1862—1873. *Georg Ebers*, Papyros Ebers. Das hermetische Buch über die Arzneimittel der alten Aegypter in hieratischer Schrift. 2 Bd., *A. Eisenlohr*, Ein mathematisches Handbuch der alten Ägypter. Papyrus Rhind. Leipzig, 1877. *A. Erman*, Aegypten und ägyptisches Leben im Alterthum. Tübingen 1885, u. a., Das Märchen des Papyrus Westcar. Berlin, 1890. *F. Gensler*, Die thebanischen Tafeln stündlicher Sternaufgänge. Leipzig, 1872. *Giesswein S.*, Az ó-egyiptomi halottak könyve. Budapest 1897, *A. Hirschberg*, Über die Augenheilkunde der alten Aegypter. Leipzig 1888, *I. I. Hess*, Der demotische Roman von Stne Ha-m-us. Leipzig, 1888. *F. I. Lauth*, Les zodiaques de Dendereh. 1865, u. a., Die Pianchi-Stelle, 1870. *O. Lemm*, Ägyptische Lesestücke. Leipzig, 1833. *R. Lepsius*, Das Todtenbuch der Ägypter. Leipzig, 1842 u. a., Das bilingue Dekret von Kanopus. Berlin, 1866. *A. Lincke*, Skizze der altägyptischen Literatur. Leipzig, 1883. *Mahler E.*, Egyptom irodalomtörténete. Egyetemes irodalomtörténet I. Budapest, 1903. *G. Maspero*, Les contes populaires de l'Égypte Paris, 1899. *E. Naville*, Textes relatifs aux mythes d'Horus recueilles dans le temple d'Edfou. Genf, 1870 u. a., Das ägyptische Todtenbuch der XVIII—XX. Dynastie. Berlin, 1866. *A. Riel*, Das Sonnen- und Siriusjahr der Ramessiden. Leipzig, 1875. *S. L. Reinisch*, Ägyptische Chre-tomathie. Wien, 1873—75. *H. Schneider*, Kultur und Denken der alten Aegypter. Leipzig 1907. *W. Spiegelberg*, Die Siegesstelle Merneptahs. 1900.

## VII.

### A MŰVÉSZET.

Az ember kulturális életének s így művészetének a keletkezése is a történeti időkben Keletről indult ki. Még távol állunk annak a lehetőségétől, hogy eldönthessük, honnét áradtak szét a derengő műveltség első sugarai az emberiségre. A tudomány egyszer már kész volt elfogadni azt a nézetet, a mely szerint az emberi műveltség eredetét Babilonban kell keresniünk; a tellói és nippuri ásatások után arra a meggyőződésre kellett jutnunk, hogy bár Egyiptomban az ottani sajátos talaj- és éghajlati viszonyok következtében hatalmas emlékei maradtak fenn az egykori fejlett műízlésnek, minden műveltség forrása Babilon. Most azonban ez az elmélet ugyancsak megrendült azoknak a korszakalkotó leleteknek következtében, a melyeket a legutóbbi évek folyama alatt Egyiptomban végzett ásatások hoztak napvilágra. A *negadei* és *abidoszi leletek* újból élére állították a kérdést, vajjon nem régibb-e mégis Egyiptom története és műveltsége minden más ókori népénél?

Bármilyen lesz is erre a kérdésre a felelet, bármilyen fordulatot adnak a dolognak a jövődöbéli kutatások, annyi bizonyos, hogy Kelet földje az, a



melyen műveltségünk kisarjadt és mindaz keletkezett, a mit tudománynak és művészetnek szokás nevezni. Egyiptom régen elérte művészeti fejlődésének tetőfokát akkor, mielőtt Hellasz és Róma a történelemben szerepelni kezd. És ha Egyiptomnak művészettörténete nincs is, de művészettörténete olyan, mely a későbbiekkel kiállja a versenyt.

S csodálatos módon éppen azon a talajon, a melyet a Nilus iszaplerakodásai hoztak létre s így Földünk legújabb alakulásai közé tartozik, maradtak fenn a legrégibb emlékek, a melyeket az embernek művészeti hajlama a történeti idők folyamán létrehozott.

Itt állnak az ó-birodalom királyainak hatalmas sír-emlékei: a *piramisok*.

De nem ezek az egyedüli emlékek, a melyeket Egyiptom földje a homályos ősidőkből fentartott és megőrzött; Flinders Petrie Abidoszból és több más városból olyan leleteket vitt Londonba, a melyek az I. dinasztia korába, sőt két olyan király (Czózer és Narmer) idejébe tartoznak, a kik még Menának, az első dinasztia alapítójának uralma előtt intézték Egyiptom történetét. Az Ozirisz-templomhoz közel találtak egy tökéletes sírt az I. dinasztia korából, a melyben több korszó volt a sírkamrák téglafalainak aljánál, a csontváz közelében pedig tizenhat köedény; a koponya mellett egy, két egymást farkkal érintő kacsát ábrázoló, festett tálat találtak. Az agyagkorsók, a melyek a királyi sírok áldozati ajándékait foglalták magukban, pecséthengerek lenyomatait viselik magukon, a melyek a különböző tisztviselők czímeit sorolják fel.

Említésre méltók továbbá: Czózer királynak egy palacsészéje, Narmer királynak egy alabástromkorsója

és egy kristályváza töredéke, a mely Mena király nevét viseli. Az első dinasztia harmadik királyának, Zet-Atot-nak sírjából való egy csiszolt palából készült váza a királynak szépen bevéssett nevével, továbbá elefántcsontból való csónakocska és egy elefántcsontszelencze töredéke, mindkettő a király nevével, találak még feliratos kőkorsókat, üveg- és karneolgyöngyöket, egy buzogánytöredéket csiszolt márványból, egy kézalakú fabotot és festett elefántcsont nyílhegyeket. Ebből az időből valók még tűzkőből, palából és márványból készült karpereczdarabok és egy szép tűzkőkés is.

De ezek a tárgyak, bár biztos adatokat szolgáltatnak az egyiptomiak művelődéstörténetéhez, többé-kevésbé a történetelőtti korszakhoz tartoznak.

A memfiszi *piramisok* maradnak tehát a legrégibb, egyszersmind a legjelentősebb emlékei a régi fáraó-birodalomnak. Mesterséges hegyhez hasonlóan emelkednek ezek az óriási épületek és nagyságuk borzalommal vegyes csodálkozásba ejti az embert. Hogy mi volt a fejlődés középső foka a kezdetleges viszonyok és a piramisok technikai kiviteléhez szükséges biztos gyakorlat között, az még nem dönthető el; ezt talán majd a jövődő, rendszeresen folytatott ásatások és kutatások fogják kideríteni.

A piramisok egészben és a részletekben igazán a legnagyobb csodálatra méltó technikai kivitelt és gondos műszaki munkát árulják el. Különös jelenséget tapasztalunk azonban az egyiptomiak egész nagy emlékvilágában, hogy tudniillik egyetlen műemlék sem hordja magán megalkotója nevét, csak a királyi megbízóét. Maguk a piramisok is, a melyek olyan fenséges hatást gyakorolnak a szemlélőre, némák maradnak ebben

az irányban és nem árulják el a mester nevét, a ki képes volt ilyen hatalmas, a romboló időnek ellenálló, évezredekben át elpusztíthatatlanul fennálló művet alkotni.

A *piramisok voltaképen sírdombok*. Az ősidőkben — éppen úgy, mint ma — egy-egy holttest eltemetésénél azt a földtömeget, a melyet a halandó porhüvelye vagy burkolata kiszorított, a sir fölött hantolták föl. Innen eredt azután az a szokás, hogy az előkelők, különösen az uralkodó sírját magas, fent csúcsban végződő kúppal jelölték. A libiai pusztasziklás fensíkjaiban, a hol a talaj laza homok, nem lehetett tartós az egyszerű, földből fölhányt domb; kőből vagy téglából kellett tehát azt építeniök. A mellett az egyiptomiak jellemöknek megfelelőleg olyan alakot akartak építményeiknek adni, a mely már külső megjelenésében is a legnagyobb szilárdság és elpusztíthatatlanság jellegét viselje magán s minthogy ennek a követelménynek a guláknak ez az alakja jobban megfelel, mint bármely más, egészen természetes dolog, hogy az egyiptomiak ezt az alakot adták a királyok sírdombjainak.

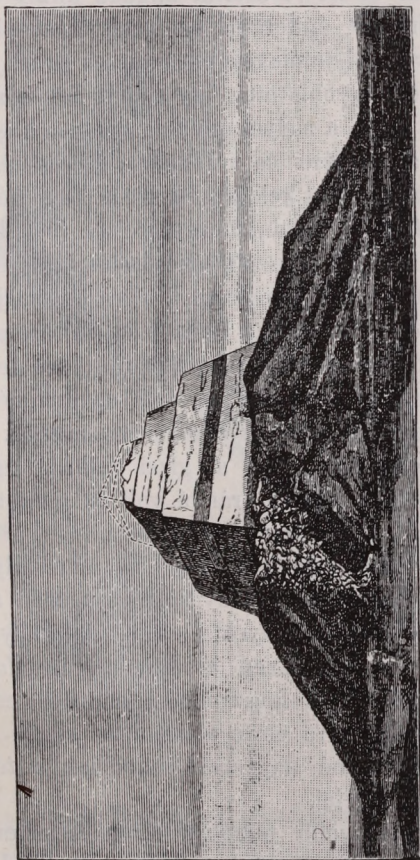
De tévednénk, ha azt hinnők, hogy a régi királysirok alakja csak a változhatatlan mértani gúla alakja volt. Művészettörténeti jelentőségük részben abban a körülményben is rejlik, hogy minden egyes piramis külön terv szerint épült, hogy nem ismerünk piramist, melyet egy másik piramis pusztá másolatának lehetne tartani.

A legrégibb közülök a *szakkarai lépcsőzetes piramis*, Czózer, III. dinasztiaabeli király temetkezőhelye. Legjelentősebbek a IV. dinasztia királyainak, *Khufu*, *Khafra* és *Menkaura*-nak *piramisai* Gize mellett; a legelső, a Khufu-é, a legóriásibb mű, a melyet emberi



kéz emelt. A legérdekesebbek egyike a *dahsuri* „törtoldalú piramis”.

Felépítésük módjáról különböző elméleteket álli-



70. A meidumi mészkőgúla.

tottak fel. *Brugsch* és utána *Hommel* azt tartják, hogy a gúlák alaptípusát a *khalid* lépcsőzetes templomban kell keresnünk. Így tehát a piramis eredetileg lépcső-

zetes építmény volt — a mint azt az itt következő 91. kép is mutatja — és így a gúlák mostani alakjukat csak későbbi betöltések után kapták.

*Lepsius* és *Ebers* szerint minden király előbb egy kisebb piramist épített és azt uralkodásának hosszúsága szerint folytatólagos burkolással mind jobban és jobban megnagyobbította. Így azután lépcsőzetes építmény jött létre, a melyet úgy fejeztek be, hogy csúcsot emeltek a tetejére és a fokokat betöltötték. A mű tehát részletenként keletkezett és a befejezés felülről haladt lefelé. A meidumi mészkőgúla (90. kép) és a szakkarai téglából készült lépcsőzetes piramis (5. kép) még most is ezt a teraszszerű alakot mutatják.

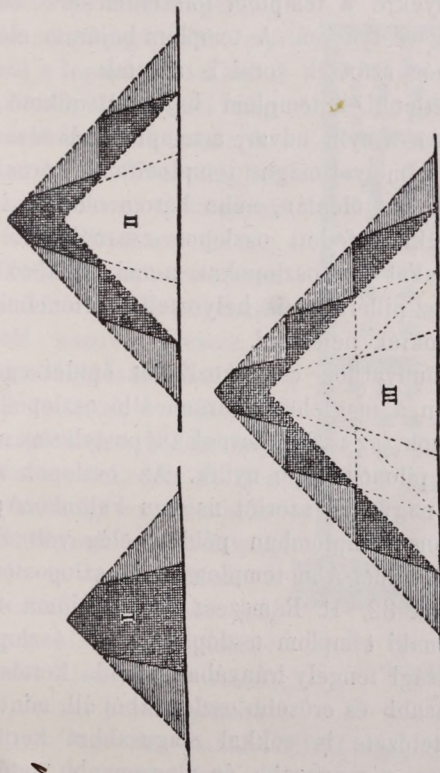
*Flinders Petrie*, ki a Kairo mellett levő gizei piramisokat felette gondos vizsgálat tárgyává teszi, megátadja ezt az elméletet és arra az eredményre jut, hogy a legcsekélyebb nyomok sem engedik meg azt a következtetést, hogy a gizei három legnagyobb piramis valaha kisebb arányú volt és rengeteg kiterjedését a rendszeres nagyobbításnak köszönheti. A Khufu piramisának belsejében levő folyosók és kamrák fekvése azt bizonyítja, hogy már a legelső tervezet kilátásba helyezte ezeket a nagyságukkal feltűnő méreteket. Ezen a nézetten van *Maspero* is, a ki azt bizonyítja, hogy minden piramis tervét egyszer s mindenkorra előre állapították meg.

Nem kevésbé nagyszerű hatásúak a *templomok* fennmaradt romjai.

Minden nagyobb templom elrendezésében három főrészt különböztethetünk meg: az előudvart, az oszlopcsarnokot és a szentek szentjét.

Az előudvarba szűk és magas ajtónyíláson át juthatni be. Az ajtót kissé kiugró kapuzat szegélyezi,

a melynek két oldalán egy-egy hatalmas, ferdén emelkedő torony, az úgynevezett pilon látható. E pilonokat, valamint a bejáratnál kiugró kapuzatot magas, hornyolt párkány koszorúzza meg, a melyet minden-



71. A piramisok felépítésének módja Brugsch és Hommel elméletei szerint.

féle ábrázolások diszitenek. Különösen gyakran látható a szárnyas, ureusz-kigyókkal ékített napkorong. Ez az egyiptomi művészet egyik legfontosabb jelképes ékítménye. A nap, a világosságnak és életnek forrása ebben a földi világban védően terjeszti ki szárnyait



és mint a nyárforduló napja a bahudti-beli Hórusz jelképe. Hogy a főkapú jelentőségét még fokozzák, a pilonok elé rendszeren még két vagy négy óriási ülőszobrot helyeztek, azonkívül nem ritkán két *obeliszket* is, a melyekre a templom fölszentelésére vonatkozó föliratokat vésték reá. A templom bejárata előtt rendszerint még szfinxek sorai is állottak.

Közvetlenül a templom bejáratát alkotó pilonok mögött van a nyílt udvar, a templom előudvara (*peristylum*), a melyet magas templomfalak zárnak körül; hosszának két oldalán, néha három oldalán is, nagy kögerendákkal fedett oszlopos csarnok áll. A környező falakat s az oszlopokat, a melyek közé némelykor Ozirisz-pillérek is helyeztek, történelmi jelenségekkel szokták befesteni.

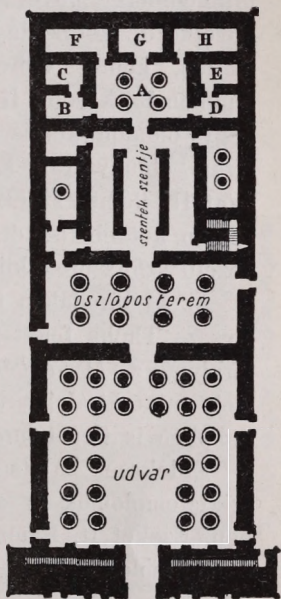
Az előudvarhoz csatlakozik az épület egész szélességében a meglehetősen sűrűen álló oszlopoktól hordott csarnok, az oszlopcsarnok (*hypostylum*), a melybe rendszeren pilonos kapú nyílik. Az oszlopok száma a templom nagysága szerint nagyon különböző; a karnaki Khonsz-templomban például elég volt 8 oszlop is, még Medinet-Abu templomának oszloposterme 24, a luxorinak 32, II. Ramszesz Memnoniúma 48 és a nagy karnaki templom oszloposterme 134 oszlopos volt. A hosszúsági tengely irányában húzódó kettős oszloposor magasabb és erősebb oszlopokból áll, mint a többi azért a tetőzete is sokkal magasabbra került. Így jöttek létre a magasabb és alacsonyabb tető között levő oldalnyílások, a melyek elegendő mértékben engedték be a világosságot és így kellőleg megvilágították nemcsak a középső tornácot, de az egész oszlopcsarnokot is.

Az oszlopostermet egy czellacsoportból álló mély

helyiség követi, az istenség szentélye, a szentek szentje. Ez több folyton alacsonyuló kisebb helyiségre, kamrára és fülkére osztott tér volt. A legfelsőbb fülke, a tulajdonképeni templomcella magában rejtette az isten képmását.

Valamennyi egyiptomi templom közül a legnagyobb a keleti Nilusparton épült *karnaki* templom, de ezt nemcsak a templomok, hanem a Nilusvölgyben ránk maradt összes építmények között is megilleti az elsőség. Az uralkodók egész sora épített rajta, a XI. és XII. dynastia királyaitól kezdve egészen a Ptolemaiosokig, és a római császárok is építettek ezen a nagy Amon-templomon. Valamennyi uralkodóház vetekedett azért a dicsőségért, hogy ennek a nemzeti szentségnek a bővítését, szépítését és helyreállítását a maga munkájának tulajdonítsa.

A karnaki nagytemplomtól délnyugatra állott a *luxori* Amon-templom, az egyiptomi építőművészet egyik legszebb emléke, III. Amenhotep király műve. Ezzel az uralkodóval az egyiptomiakra nézve a magasabb művészet virágzásának korszaka köszöntött be. Az Amon-templom építésénél a műépítő három jellemvonást tudott megadni alkotásának: az alaprajz világosságát, a nagyobb épületformák erejét és a kis díszítések szabadságát. Ezek a jellemvonások a luxori



72. Egyiptomi templom alaprajza.



templomra nézve, sajnos, névtelen műépítőjének ki-magasló helyet biztosítanak az egyiptomi műtörté-netben.

Éppen itt vehető észre a legvilágosabban a XVIII. uralkodóház művészetének végtelen fölénye a rá-következő, politikailag is romlásnak induló kor értel-metlen, kontár építés-módja felett. II. Amenhotep templomát később II. Ramszesz bővítette ki mind a négy oldalon kettős oszlopsorral és elől pilonpárral elzárt előudvarral. Ezenkívül a pilonok homlokzata előtt II. Ramszesznek négy óriásszobrát állították fel, azután két obeliszket emeltek, a melyek a Karnakba vezető szfinxsorok kiindulópontjául szolgáltak.

Az új birodalom uralkodóinak építő tevékenysége messze Théba felett is kiterjedt. Így p. o. Hatsepszu kiralyné a *Der-el-bahri*-i csodaépületet emeltette, a mely mint királyi sirtemplom és félig mint barlang-templom is figyelemreméltó.

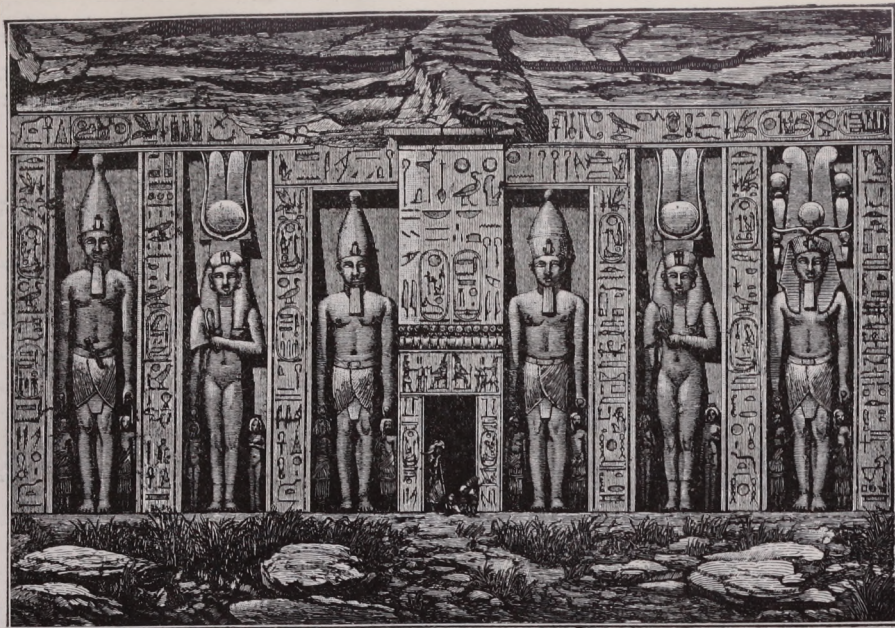
Érdekesek sajátságuk miatt az *abu-szimbeli* nagy sziklatemplomok is a második Nilus-zuhatag közelé-ben. Ezeket II. Ramzesz egészen a sziklába vájtatta, csak homlokzatuk látható kívülről.

\*

A templom berendezésének — különösen a fő-helyiség elhelyezését illetőleg — megfelel az egyip-tomi *lakóház* és *palota* berendezése. Az egyiptomi tehát teljes joggal nevezhette a templomot „hát-neter“-nek, azaz: Isten házának.

Az előkelő egyiptomi ház három főrészt foglal magában: 1. egy szabad ég alatt fekvő nagyobb udvart, a melyet hátsó oldalán oszlopcsarnok zár el; 2. ezután következik egy csekély mélységű, széles





73. Abu-szimbeli sziklatemplom.

terem és végül 3. egy szűk, mély helyiség, a mely valószínűleg a ház urának ebédlő- vagy dolgozó-terme lehetett. Ehhez a főhelyiséghez csatlakoztak hátul és oldalt a különböző rendeltetésű mellékhelyiségek.

Ezzel éles ellentétben állanak a régi egyiptomiak egyéb *világi épületei*. Ezeket nem kőből építették, hanem könnyebb anyagot használtak hozzá: téglát vagy vályogot, vagy fát. Rendes körülmények között a lakóház építésénél ki nem égetett, a Nilus iszapjából készült vályog volt az anyag. Ilyenkor átnedvesítették a földet, szecskával keverték, összegyúrták, formába rakták, azután sorba egymás mellé helyezték és a napon kiszáritották. A legtöbb régi vályog-építmény ma az omladék és romok alatt van eltemetve, A mi napvilágra került közülök, az még nagyon kevés anyagot nyújt ahhoz, hogy a világi épületek elrendezését eléggé megismerjük. Lepsius ásatásai alapján tudjuk, hogy nem voltak egyebek, mint apró kamarák nagytömegű csoportjai.

Hogy a világi épületek ennyire hátramaradtak a vallásos rendeltetésűek mögött, annak az oka abban rejlik, hogy az egyiptomiak az embert nagyon alárendelték a vallás fenségének. A földi berendezkedést csak ideiglenesnek tekintették, csak előzménynek, a mely csak az örök életre való előkészületképen létezik. Nem kerestek tehát szabályos, tetszetős, kényelmes és szellős lakóhelyet, megelégedtek kicsiny, kamraszerű helyiségecskékkal. Ezért az egyiptomiak szemében sokkal helyesebb dolog volt, hogy a vallás felfogása szerint gondoskodjanak örök nyugvóhelyükről, mint a lakásukról, a melyben csak a földi élet napjait morzsolják le; sokkal inkább szívéükön viselték holttestük megőrzésének gondját, mint az élő test

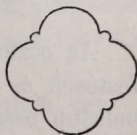
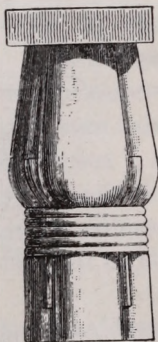


szükségleteit. Innen van az is, hogy míg a nekropolisokban ezer meg ezer sír maradt fenn, addig egyetlenegy egyiptomi lakóházat sem őrzött meg az idő úgy, hogy az nekünk a világi ház tervezetéről és berendezéséről teljes felvilágosítást adhatna.

\*

Az ókori egyiptomiak építészetének főalkatrészét képezi az *oszlopépítés*.

Az ú. n. protodór oszlopon kívül, mely a poligonális pillérből fejlődött és különösen a benihasszáni sziklasírkamrákban található, az oszlopoknak két fajtát kell megkülönböztetnünk: olyanok, a melyek a disztés anyagát a növények világából vették át, és végre vannak olyan oszlopfők is, a melyek a négy Háthor-fej összetételéből alakultak.



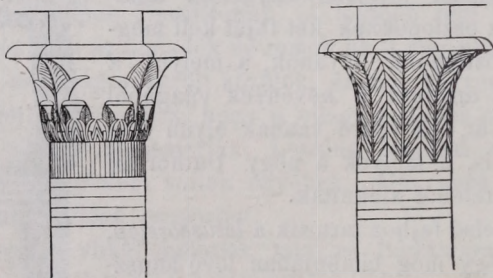
74. Benihasszani lótoszoszlop.

Az első fajhoz tartozik a *lótuszoszlop*, a hol egy még bimbójában levő lótoszvirág, az egyiptomiak nemzeti növénye, képezi az oszlop fejét. A zárt bimbó gyakran kinyílik és harangalakú pohárhoz vagy teljesen kinyílt virágkehelyhez válik hasonlóná. A legtökéletesebb ezek közt az egyiptomi oszlopfajok közt a karnaki nagytemplom kelyhes oszlopa. A művész azonban egy-egy kehely kidolgozásánál nem volt semmiféle meghatározott tipushoz kötve, azt a saját alkotóerejére bízta. Ezért találunk annyi változatot a kelyhesoszlopok között is, szép levélmintákat, a legegyszerűbb bokorlevéltől egészen a legszebb kivitelű s a felső végén



felgömbölyödő szirmokig. Gyakran megtörténik, hogy a kelyhes oszlopfej fordítva, harangalakban mutatkozik, például a III. Thutmosisféle karnaki templom csarnokaiban.

Kiválónak találták a *pálmás oszlopfőt* is, a melyet az új birodalom korában kedveltek és használtak. A legegyszerűbb alakja a pálmás oszlopnak a pálmatorzs naiv utánzata, a III. Amenhotep idejébeli szólebi templomban s a nubiai szészebi, I. Széti korából eredő templomban. Kedvesen fejlődött ki a pálmás oszlop az edfui templomban levő alakokban.



75. Pálmás oszlopok az edfui templomban.

Az oszlopot rendesen egész kiterjedésében színes festések és írások borítják és ez a színes díszítés belsőbb összhangzásba hozza az oszlopot az épület többi részével.

\*

Az egyiptomiak építőművészeténél nem kevésbé jelentékeny *szobrászatuk*. A mint ott, úgy itt is az egyiptomiak egész lényegét, minden tettüket és cselekvésüket felölelő vallásos felfogás uralkodik, a mely a művészetet szolgálta és irányította. Az egyiptomiak

hite szerint a Ka (azaz a lélek azon része, a mely a halál után sem nélkülözhetette az anyagot) a halál után is a hulla közelében maradt és emberfejű karvaly alakjában a halott felett lebegett, hogy azzal tetszése szerint egyesülhessen. Azért a hullát meg kellett őrizniök az enyészettől. De minthogy a legjobb bebalzsamozó módszerek sem óvták meg a hullát örök időre a pusztulástól, azért már a legrégibb időkben is oda tették a koporsóban levő múmián kívül a halott képét vagy szobrát is a sírkamrába. Ezek az illetőt java-korában ábrázolják, mert a mint még az életben gondoskodtak pompás sírhelyekről, sőt ezt az élet főfeladatának tekintették, úgy azt sem mulasztották el, hogy egy vagy több, lehetőleg élethű szobrot készíttessenek magukról, a melyben a halál után való megelevenedés és feltámadás végbemehessen. A egyiptomiaknak ezen vallásos nézete minden művükben megnyilatkozik és mélyen gyökerező vallásos jelentőség van teremtvő szellemük által létrejött majdnem minden művükben.

Míg azonban az egyiptomiak műépítése majdnem készen lép elénk a csodálatos piramisok alakjában, addig a szobrászat fejlődésének kezdetleges fokait is megkülönböztetjük.

Ma már a tudomány abban a helyzetben van — hála Flinders Petrie (Negáde- és Ballasz-i), Amélineau (az Abidosz mellett fekvő Om-el gab dombon) és De Morgan (Negádé-nál végzett) ásatásainak — hogy az egyiptomi képfaragás ősi kezdetére is fényt deríthetett. Egy negádei sirleletben például van, többek között egy ökörnek 12 cm hosszú és 8 cm magas agyagszobrocskája. A szarvai — ellentétben a későbbi idők egyiptomi bikaszobraival — nem felfelé, hanem

egyenesen előre állanak. Ugyanebben a sírban volt egy vörös agyagból készült bikafej, vörös-barna vonalakkal befutva. Egy másik sírban a következő tárgyakat találták: 1. egy agyagból való halottas hajót, a melynek világosbarna alapjára vörösbarna vonalakat húztak. Közepén egy tető van, elülső és hátulsó fal nélkül, jobbra a tetőn pedig négyoldalú ajtó. A hajó mindkét végén egy-egy lyuk látható, a belsejében három feketére festett hajú és szemű férfi van. 2. Egy nőalakot, hasonlót a hajóbeli férfiszobrocskához. Nagy fazékban áll, a lábával tipor valamit. Jobb kezével a fazék szélére támaszkodik, a bal kéz a csipőn nyugszik.

Sajátságos műveltségnek az emlékei ezek. Ez a műveltség megelőzte az ó-birodalom kulturáját és így e művek az egyiptomi szobrászat hosszú fejlődés folyamatának első emlékei.

De később is találkozunk nagyon kezdetleges művészeti emlékekkel. *Meten* gránitszobra a berlini múzeumban a IV. dinasztia korának kezdetéről való ugyan, de azért archaikus jellegű és azt bizonyítja, hogy ebben az időben még nem uralkodott a technika az anyagon és a művészi felfogás nem küzdötte fel magát a későbbi korok magaslatára. A szobor ülő, feje aránytalanul nagy, az egyik keze be van pólyázva és mellén, a másik pedig a térdén nyugszik (96. kép).

Sokkal szabadabb és művésziesebb a *Rahotep*-nek, *Heliopolisz* főpapjának és feleségének, *Nefert*-nek ülő mészkő-szobra a kairói múzeumban. A férfiszobor ugyan itt is a mellén tartja begöngyölt jobbját, mint a régibb képmások, de a karok nem oly merevek és esetlenek többé. A mellett mindkét szobornak feje is eleven, beszédes kifejezésével hat.



Tökéletes művészet remeke a híres *Íródeák*. A szobor anyaga barnára mázolt mészkő. Az alak keresztbevett lábbal ül a talapzaton, kiugró pofacsontos



76. Meten gránitszobra. (Berlin.)

arcza élettél teljes, jobbában írónadat tart. Átható pillantással, figyelve néz előre. A mell, a kéz, a térd a legkisebb részletig a természethez hűen kidol-

gozott izomzatú; csak az alsó lábszár némileg gyengébb kivitelű.

Ugyancsak mestermű a maga nemében a törpe *Khnemothesz*-nek, az udvari bohócnak kairói szobra, a mely remekül juttatja kifejezésre a testi ügyefogyottságot és a hülye arczvonásokat.

Jeles munka *Per-her-nefret*-nek, a fáráo tartományi felügyelőjének a faszobra is. Az V. vagy VI. dinasztia korából származik. Faijumban találták, jelenleg a berlini múzeumban van. Az egyiptomi művészet legjobb szobrainak egyike. A mozdulatok lágyak, a konvencionális álló helyzet ellenére is; a bal láb előre-helyezése okozza, hogy az egyiptomi modorral ellentétben a bal váll is kissé előreáll. Az arczot és a testrészeket az élethez hűen dolgozta ki a művész.

A legökéletesebb, a mit egyiptomi szobrász alkotott, a kairói múzeumban levő faszobor a *Seikh el beled*, a falu birája, mely azért kapta nevét, mert a felláhok, a kik napfényre hozták, benne falujok főnökét vélték felismerni. A szobor az életörömtől, erőtől és egészségtől duzzadó ó-egyiptomi nemes valóságos típusát ábrázolja. Művésziességétől még a klasszikus művészet legnagyobb mestereinek műve mellett sem tagadhatjuk meg bámulatunkat és elismerésünket. Anyaga szikomorfa, a melyet eredetileg vékony lenszövettel vontak be, azután gipszszel burkolták és — mint minden műüket — befestették. Szövetburkolatát és talpazatát elvesztette, különben meglehetősen ép. Csak a kezében levő bot és részben a lábak modern pótlás. Ez a szobor mutatja meg legvilágosabban, hogy mily rohamosan fejlődött az egyiptomi művészet a művészi tökéletességig.

Az ó birodalomhoz tartozik az a számtalan szolgál-



77. Perhernefret faszobra. (Berlin.)



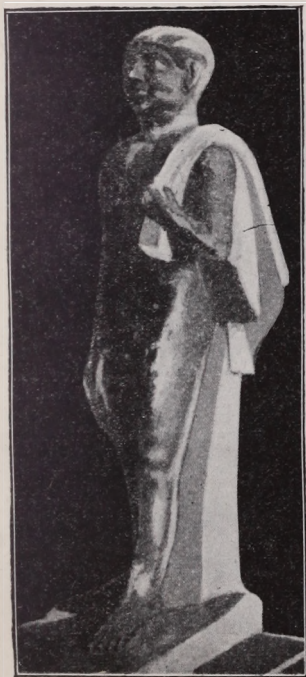
szobor is, a melyet a szakkarai és meiri sírokban találtak. Papokat, szolgálakat, örlő és tüzet szító nőt, szakácsokat, henteseket, sörfőzőket stb. ábrázolnak. Ide tartozik a híres „*piaczra menő paraszt*“, a kairói múzeumban, a mely félkezében egy pár szandált, a másikon a hátán átvetett, alul kétesücskű zsák végét fogja.

Később ugyanaz a művészet, a mely a IV., V. és VI. uralkodócsaládok idején (Kr. e. III. évezred első felében) ilyen csodásan tökéletes valószerűséget nyújt, modorossággá fajul. Ez is az egyiptomi nép jellemében találja meg a magyarázatát. Az egyiptomiaknál ugyanis a művészet nem eszményi, hanem gyakorlati czélra szolgált; az ó-birodalom pompás szobrai nem azért alkották, hogy az előkelők palotáit ékesítsék velök, hanem azért, hogy a sirkamrába zárják őket, hogy itt a szemlélőre nézve az örökkévalóságig hozzáférhetetlenek maradjanak.

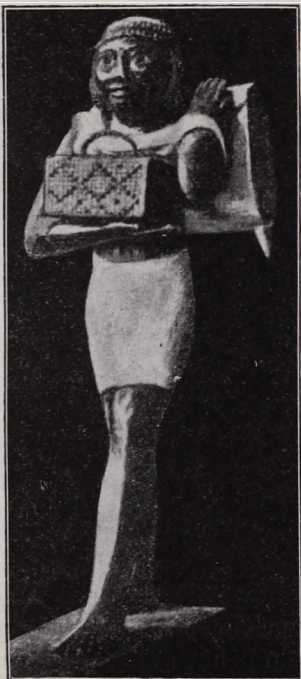
Természetes tehát, hogy ilyen körülmények között idővel eltűnt a gyorsan kifejlődött művészet és a VI. dinasztia korában teljesen virágzó művészet mihamar a hagyományos minták után változatlanul dolgozó iparrá süllyedt. Csak a XII. uralkodóház idejében (Kr. e. XX. és XIX. században), a mikor Egyiptom politikailag ismét megerősödött, éledt föl újra a régi művészet törekvése. Azonban ennek a korszaknak a magok nemében jelentős művei között egyetlenegy sincs, a mely az ó-birodalom alkotásainak nagy műértékét megközelítene.

A gizei *szfinxet*, a mely a feliratok szerint a harmachiszi napisten megtestesülése volt, s a mely még a késő római időkben is tiszteletben részesült, mindaddig az egyiptomi szobrászat egyik legrégibb emléké-

nek tartották. Borchard azonban kimutatta, hogy a középső birodalomból ered. A legnagyobb szoborművet csodáljuk benne, a melyet ismerünk; az élő kőzetből vágták ki, magassága körülbelül 20 m.



78. Piaczra menő paraszt.



79. Szolgát ábrázoló faszobor.

Az új-birodalom szobrászata is mögötte áll az ó-birodalomnak. A részletekben haladás észlelhető ugyan (pl. a láb, a hajviselet s ruha a leggondosabb kidolgozás tárgyává válik, az arc vonások megszépülnek, a királyok arczkifejezéséhez való minden hűségük

mellett is, a tartós még az egyiptomira jellemző merevség keretén belül is természetesebb és tágabb hatást nyer), de egészben véve mégsem oly üdék és életteljesek a szobrok, mint az ó-birodalomból valók. Az óriás nagysággal akarják azután pótolni a tartalmi veszteséget.

Így jöttek létre pl. — Medinat-Abu mellett III.



80. III. Amenhotep (M. N. Múzeum).

Amenhotep szobrai, a későbbi görögök előtt zengésükről híres Memnon-szobrok.

Hogy mit tudott az egyiptomi szobrászművészet minden megkötöttsége és hagyományos formái mellett is alkotni, azt megmutatja II. Ramszesz szép gránit-szobra a turini múzeumban.

A Magyar Nemzeti Múzeumban is képviselve van ezen korszak szobrászata. Itt láthatjuk egy XVIII. dinasztiaiabeli királynak fekete gránitból faragott mell-szobrát, a mely valószínűleg III. Amenhotep-et ábrá-



zolja, a ki Kr. e. 1439—1403. ült Egyiptom trónusán. Itt van továbbá egy, ugyanazon korbeli királynőnek rózsaszín gránit-mellszobra, kezében Háthor istennő szobrát tartja. Egy másik szobor guggoló helyzetben ábrázolja Sesonk trónörököst, II. Uzárkon királynak

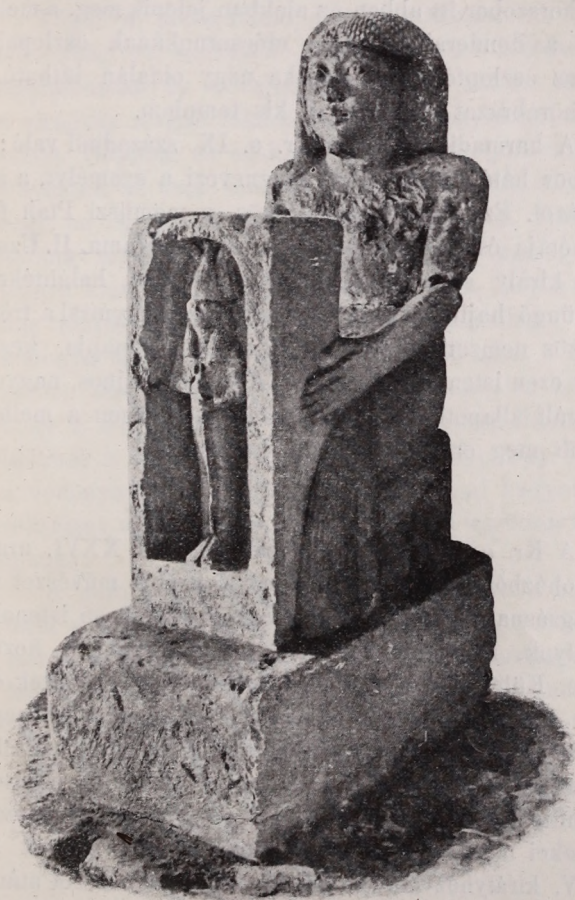


81. XVIII. dinasztiai hercegnő (M. N. Múzeum).

— a ki a nyugati Deltában, főleg Bubasztisz környékén székelő, XXII. királyi család tagja volt — és Karamat királynőnek a fiát.

Mind a három mű technikai tökéletességgel készült, a művész vésője teljesen uralkodik azon a kemény anyagon, a mely a mai technikának is gondot adna.

Különösen az említett királyszoborról mondhatjuk ezt, kétségtelen, hogy ez a ránk maradt e nemű művek között is a legkiválóbbak egyike. Az arczkifejezés azt a komolyságot és méltóságot tükrözi vissza, a mely az egyiptomi királyszobrok remekeire jellemző. Sajnos, a szép szobormű orrán és bal szemén megsérült. De a rózsaszínű gránitból faragott nőalak is az egyiptomi művészet titkaiba vezet be bennünket. Bámulatos, hogy a mester — jöllehet az anyag keménységével itt is küzdenie kellett — mily gonddal, milyen finoman és simán dolgozta ki a ruha és a fejdísz egyes redőit. Nem hiába illették Egyiptomban „zeánc“, azaz „megelevenítő“ melléknévvel. Kár, hogy nem ismerjük a művész nevét, a ki ezt a remeket megalkotta. De az egyik jellemző vonása az egyiptomi művészettörténetnek, hogy egy műremek szerzőjének nevét sem ismerjük. Ennél a szobornál mindenekelőtt figyelemreméltó a fejtakaró, a mely rögtön elárulja az ábrázoltnak előkelő származását. A vastag hajzacskó felett paróka látható, a melynek hosszú, csöves fürtjei a nyakra omlanak; e felett díszítésekkel tarkított sapka látható, tetején lótuszvirág díszlik, melyet csak a királynők és a hercegnők viselhettek. A nyakát gallér díszíti; ez a viselet az új birodalomban általánosan elterjedt az egyiptomi nemzeti ruházathoz tartozott. Az előkelőbb egyiptomiaknál hálóból, zsinórzatból vagy lánczokból volt művészileg megalkotva s rajta gyöngyök és drágaságok díszlettek. A ruha átlátszó fátyolból, kaliszíriszből áll, a mely egészen a testhez simul és annak formáit világosan feltünteti. Nem hiányzik a karperecz sem, a mely az előkelő egyiptomi nő karját díszíteni szokta. A szobor jobbájában, a bal kéztől támogatva, Háthor istennő



82. Sesonk trónörökös (M. N. Múzeum).



szobrát tartja, a mely felett kis náosz (kis templom, a melyen Rá-Hór-chuti isten szobra van) látható. A Háthorszobor itt abban az alakban jelenik meg, a melyben a denderai templom előcsarnokának oszlopain. Itt az oszlopfő feletti koczka négy oldalán látható a Háthorábrázlat és felette a kis templom.

A harmadik darab a Kr. e. IX. századból való; a szobor hátán levő felirat megnevezi a személyt, a kit ábrázol. Ez: Sesonk trónörökös, a memfiszi Ptah főprófétája és főpapja, a kinek anyja Karama, II. Uzar-kon király első felesége volt. A jobb halántékról lecsüngő hajfürt az ifjúság jelképe és egyúttal a trónörökös nemzeti fejdísz is. Mint Ptah főpapja, kezében ezen isten szobrát tartja. A szobor, sajnos, nagyon rongált állapotban maradt reánk, különösen a mellén sérült meg erősen; a teste kettétörött.

\*

A Kr. e. VII. és VI. évszázadban (a XXVI. uralkodóházból származó fejedelmek alatt) a művészet új virágzásnak indult, a mely virágzás különösen istenek, királyok, királynők és szent állatok szobrai hozta létre. Különösen a kemény kőzet-anyagot szerették és vele mesterien tudtak bánni. A stílus sima és megkapó választékosságú. Khafra király dioritból és zöld bazaltból való szobrai, a melyeket 1860-ban a gizéi gránittemplomban találtak és az ó-egyiptomi művészet remekei közé soroztak, Borchard szerint szintén a XXV. királyház művei. Főként az ősi művészet utánzása és az ó-birodalombeli címeknek és külsőségeknek elsajátítása, tehát archaistikus törekvés látszik meg rajtuk. Ez időtájt ismét az ó-birodalom modorában díszítették a sírokat, s annyira mentek a

mult tiszteletében, hogy ábrázolásaikkal felelevenítették a piramisok korának királyait is.

Végül a görög-római kor következett. A görög műveltség és szokások széles körben terjedtek el Egyiptomban és elterjedésük fölelevenítette és újra a virágzás magas fokára emelte az egyiptomi művészetet. Örömet és szakértelemmel másolják ekkor a művészek az arcz vonásait és a fej alkatát, a nélkül, hogy az egyiptomi modorral felhagynának. Ennek a kornak művei a képmás művészetét a legmagasabb pontra emelik. Ilynemű munka egy vén, kopasz férfi feje zöldes-fekete kőből a berlini múzeumban. A tarkoponya olyan természetű és a felső ajak s az orr között levő szájrészlet a ránczal annyira eleven, hogy a művet bátran sorozhatnók a görög Diadochos-időkbe. A felső alak kezelése, a könymirigy hiánya a vékonyhéjas szemben annyi egyiptomi hagyományt tükröztet vissza, hogy a szobor hatása egészen egyiptomias.

A görög műveltség azonban mindig több és több teret nyer s a Ptolemaios királyok alatt tökéletes uralmat biztosít magának. Még megtűri ugyan maga mellett az ősi vallást s a régi művészetet, de már előmozdítja szétbomlásukat.

A görög-római világműveltségnek hatalmas folyama elárasztja végre egész Egyiptomot és művészetének utolsó nyomait is magával ragadja.

\*

Nem szabad megfeledkeznünk az *iparművészet* termékeiről sem. Anyaguk mész, alabástrom, bronz, zöld vagy kék mázú cserép, drága ásványfajok, főként: akhát, karneol, jászpisz és lápiszlazuli.

A legrégibb egyiptomi bronzszobrocskák az új birodalomból valók. Egyikök, II. Ramszesz képmása a berlini múzeumban a világ legrégibb, üregesen öntött bronzai közé tartozik. Híres a Louvre-ban őrzött bronzszobrocskája a XXII. dinasztiaabeli Kuromáma királynőnek is.

A bronztechnika egyik legjobb alkotása Amozisz királynak a XVIII. dinasztia megalapítójának töre. A famarkolat háromszögű aranylemezekkel s különféle ékkövekkel, vörös karneollal, kék lapislazulival és



83. Egyiptomi edények.

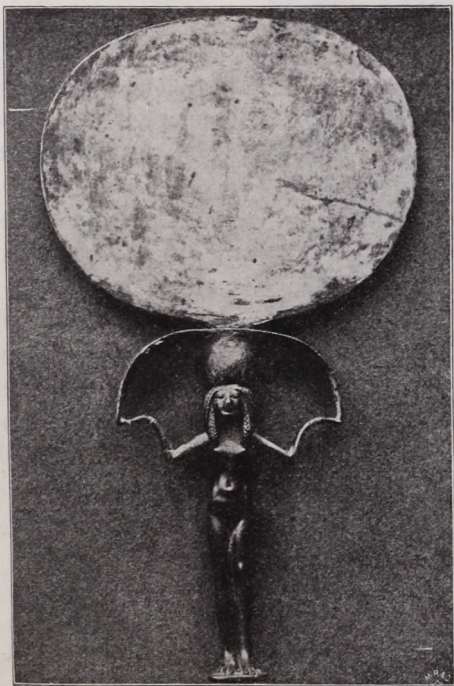
zöldes földpáttal van diszítve. A markolat gombját négy, aranyból domborított női fej alkotja, míg a penge és markolat közt egy bikafej közvetíti az átmenetet, melynek szarvai közé van a penge beillesztve. A penge bronzból van öntve, s élein arannyal burkolva, pusztán maradékösső részét pedig ezüst berakás élénkíti. Egyik lapján a király nevének kívül növényi diszitményeket látunk, a másikon bikát üldözö oroszlán van ábrázolva.

Ugyancsak a bronzöntő műhelyéből kerültek ki a kedvelt kézükrök is. Gondosan símára csiszolt korongalakú bronzlemezek voltak ezek, rendszerint virágzó



papiruszt ábrázoló nyéllal. A nyelet némelykor Háthor feje díszíti, máskor karcsú meztelen leányalakot ábrázol ez, a ki fején hordozza a korongalakú tükörlapot.

Az egyiptomi iparművészet egyik főága volt a



84. Bronz kézitükör.

*fayencegyártás.* Vagy mészkövet és palát borítottak színes mázzal, vagy keveréket állítottak elő porrá tört mészkőből és edénytöredékekből, melyet előbb vízzel vegyítve összegyúrtak s azután kiégettek. Az így nyert anyagból gyöngyöket, csüggő ékszereket, emberi és

állatialakokat állítottak elő minden elképzelhető, de leginkább kék és zöld színben. Ezen iparág főleg a XVIII. dinasztia uralkodásának ideje alatt vett nagy lendületet. Ezen kor áttetsző fényű mázas fayenceinek tökélyét később nem tudták utólagolni.



85. Fakanál  
(Louvre, Páris).

Tarka üveget is sokat használt fel a kisművészet, fémeket keveset, bár a dísz tárgyak és ékességek sokszor készültek aranyból, ezüstből és zománczos rézből, az utóbbiaknak művészeti értékük is rendkívüli. Különösen figyelemre méltók a piros, világos vagy sötétkék zománczú, sátorszerű templomocska-alakú melltablák (pektorálék), a melyeken a valódi és helyes czimermodorban áttört arany-betétek láthatók.

Különösen ápolták az ötvösművészetet a középső birodalom idején (Kr. e. XX. században); akkor ez a művészet oly magas fokon állott, a minőt többé alig értek el.

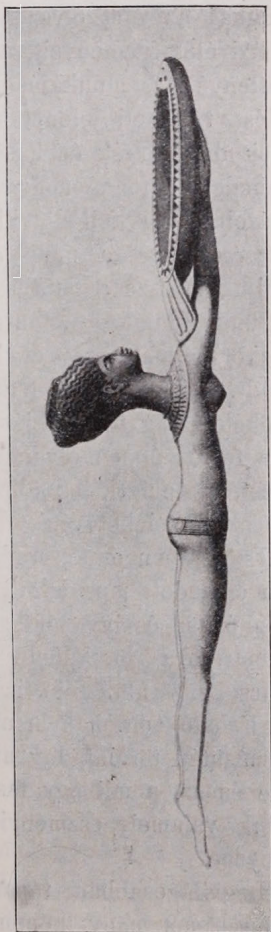
Ez volt az úgynevezett czellamozsák virágzási korszaka. Az egyes darabok körvonalait és hátsó lapját aranyból dolgozták s az így megrajzolt czellákba gipszelték belé a tarka köveket vagy üvegdarabokat. Így maradtak reánk lánczok, karkötők és más dísz-

tárgyak, melyek tetszetős, díszes formájukkal mélyen lekötik figyelmünket.

Nagy hírnek örvend a fafaragás is, a melynek számos szobrocska és fényűzési czikk a képviselője. Kiválóan csinos az a fából faragott kanalacska a párisi Louvre-ban, melynek nyele a mozsaras sűrűségben vízi virágokat tépő leányt ábrázol (105. kép); kedves és egészséges képzeletről tanuskodik ugyanennek a múzeumnak egy másik tárgya, mely egy fiatal ruhátlan leányt ábrázol, a mint úszó helyzetben egy tányért tol maga előtt tovább. Figyelemre méltók ezenkívül a virág- és gyümölcskoszorúkkal díszített kenőcsös ládácskák, melyeket gyakran berakott elefántcsonttal ékesítettek. Nem egyszer szerepelnek azonban oly motivumok is, melyek idegen syriai és mykenaei mintaképeket utánoznak.

\*

Már említettük, hogy Egyiptomban a halál utáni lelki életet úgy fogták fel, mint a földi tevékenység-



86. Fából faragott kanál (Louvre, Páris).



nek folytatását. Ezért a sírkamrákat olyan képekkel kellett díszíteniök, a melyek testi életükből vett jeleneteket ábrázolnak. A Ka lelki erejének hatalma ugyanis életet önthetett a holt kőbe s a falfestményekbe és ilyenénkép a halál után is átengedhették magukat az élet élvezeteinek és gyönyörűségeinek. A házi élet eseményeit, a gazdálkodást, a hajózás és állattenyésztés munkáját, mindennemű vallásos ténykedést, történeti jeleneteket, a melyek az uralkodó tetteit dicsőítették és hasonlókat kellett a sirok belső falainak s a templomok külső és belső falsíkjainak ábrázolniok. Így fejlődött ki az *egyiptomiak domborművészsze- te és festése*, a mely azonban — jöllehet neki is lerójjuk messze a multba visszanyúló kora miatt tiszteletünk adóját — sohasem érte el fejlődésében azt a fokot, a melyet az egyiptomiak szobrászata meg is haladt. A míg az rohamos fejlődésével hamar elérte a tökéletesség tetőpontját, addig a domborművészet és a festés éppen olyan dolgokban nélkülözték a fejlődést, a melyek az ábrázolás mélyreható kifejtését tették volna lehetővé.

Ez részben onnét ered, hogy az egyiptomi művész nem elégedett meg azzal, hogy a jelenet pillanatát állandósítsa és így mutassa be a képet a nézőnek, hanem arra törekedett, hogy egy határolt síkon nemcsak azt ábrázolja, a mi egy helyen egymás mellett látható volt, hanem azt is, a mi az idők folyamán egymásután történt. Így azután elveszett a jelleg egyseége és az, a mit egy festménytől első sorban követelünk, valamely eszményi felfogás kivitele, egészen hiányzik.

Legvilágosabban tapasztalható ez a felfogás a Ramesszeum nagy képén, a mely II. Ramzesz és

Khétaszir hittita király csatáját örökíti meg. Ez a kép nem a csatának egy bizonyos mozzanatát jeleníti meg, nem egy különösen kiváló jelenetet fog fel a szem,



87. Ti és felesége.

hogy azt eszményített, színes képen az utókor elé varázsolja, hanem a küzdelem egész folyamatát tűnteti fel minden egyes fázisában. A mit Pentaur hős-



költeményében megénekelt és megörökített, azt mind megtaláljuk itt e képen nagy hűséggel és részletességgel ábrázolva. Krónikás nem tudta volna biztosabb hatással előadni és nagyobb elevenséggel elbeszélni a történeteket, mint a hogy a művész keze ide festette.

És így van ez az egyiptomiak minden domborművén és festményén, mindenütt feltűnik a lényeges középponti eszme hiánya. Innét van azután az, hogy az egyiptomiak domborművei és festményei sohasem gyakorolhatnak ránk olyan hatást, mint szobraik.

Még egy körülmény járul ehhez. Az egyiptomi művész figyelme nem fordul annyira az egész, mint inkább a részletek felé. Az emberi testet pl. a részletekben jól fogja fel és híven másolja; arra törekszik, hogy a fej, a törzs, a láb helyesen legyenek ábrázolva, azzal azonban mit sem törődik, hogy az egész a részletek tökéletessége mellett is eltorzul. Az egyiptomi művész megfigyelése tehát minden részletre vonatkozólag lényegében helyes, de az egész emberalakra vonatkozólag helytelen. Nem is sikerül egy egyiptomi művésznek sem az emberi termetet helyesen megrajzolnia. A fejet, a kart és a lábat oldalt, a vállat s a szemet elülről festették. A törzs szembenálló képe és a czombok profilképe az alsótesttel kapcsolódik egybe, a mely félig szemben, félig oldalt áll. Feltűnik a kéz természetellenes ábrázolásánál a hüvelykujj képtelen helyzete, minek következtében a a kéz tenyerét és fejét gyakran összetévesztették. Az egymás után, oldalt álló lábaknak közönségesen a belső oldalát adták vissza, úgy, hogy így csak a lábnak a többi ujját elfedő nagy ujjja látszik.

Sokkal szerencsésebbek voltak az egyiptomi mű-



vészetek az *állatok ábrázolásában*. Az ó-birodalmi sirokban levő ökör- antilop- és madárképeket bátrán odaállíthatjuk más nemzetek e nemű művei mellé.

Jellemző az, hogy az egyiptomi művész ábrázolásával többet akar kifejezni, mint a mennyi abban természeténél fogva kifejezésre juthat. Az egyes emberi alakok nagyságának arányaiban kifejezésre akarták juttatni az ábrázolt személyeknek egymáshoz viszonyuló társadalmi állását is; egyiptomi művész lehetetlennek tartotta, hogy az alattvalót éppen olyan nagynak fesse, mint az uralkodót. Törvény volt az egyiptomi művészetben, hogy a főszemély kiválóságát alakjának nagyobb méretével külsőleg is feltüntesse. Ha egymás mellett álló tárgyak sorozatát kellett ábrázolniok, akkor a helyett, hogy egymás mellé festették volna őket, egymás fölé festették. A rajzban mindent pontosan fel kellett tüntetniök, még akkor is, ha az egyes alakok fedik egymást. Az egyiptomi tehát pl. ember-tömeget vagy ökörsordát úgy rajzolt, hogy szinte kinos pontossággal ismételten megvonta a külső vonalakat.

A távlatnak semmi nyoma sem fedezhető fel. A világítást és az árnyékolást a festésben nem ismerték, a színkeverést nem alkalmazták. Ezért az egyiptomi festmények inkább ékítményjellegűek. A mint az ékítmény az épület talpazatait, párkányait, tetőzeteit és kapuit disziti, úgy ékesítik a feliratok és festmények a falakat. A festés tehát, éppen úgy, mint az ékítmények, csak a műépítés segítőeszköze volt és soha önálló művészetté nem vált. Ugyanaz áll természetesen a domborműről is.

Ilyen viszonyok és körülmények közepette nehéz magunkat az egyiptomi művész szemlélésmódjába bele-

találunk. Ha azonban egyszer az egyiptomi művészet minden sajátosságát megismertük és belenyugodtunk azokba a föltételekbe, a melyek egy-egy egyiptomi dombormű vagy festmény alapos megértéséhez szükségesek, akkor már nem lesz nehéz belehatolnunk az egyiptomiak fölfogásába és ekkor már nem tagadhatjuk meg hódolatunkat az egyiptomi művészet emlékeitől sem.

A legrégibb fenmaradt domborművek a IV. uralkodóház idejéből származnak. Ezeken a műveken még bizonyos merevség észlelhető, a mi azonban az V. királyi család-korabeliekről már teljesen eltűnik. A Tiféle sirban, vagy még inkább a Ptah-hotep-félében található domborművek már az egyiptomi művészet legkiválóbb alkotásai közé tartoznak, úgy hogy az ember mindig újabb gyönyörűséggel szemléli.

A középső birodalom nem sok újjal járult az ó-birodalom alkotásához. Annál bujábban fejlődnek a képcsoportozatok az új birodalom kezdetével. Az állam tökéletes átalakulása a művészi alkotás és tevékenység terén is érvényesült. A műépítés, a mely Téban, főként a XVIII. és XIX. királyi család alatt olyan nagyot emelkedett, a domborművek alkotásának és a festés fejlődésének is jelentős lökést adott. Az ábrázolt jelenetek száma erősen megnövekszik, a műalkotások gazdagodnak és a XVIII. dynastia alatt már a templomok és sziklasírok falát képes díszítés fedi. Itt az uralkodó világrengető tettei vonják magukra érdeklődésünket, amott az istentiszteleti ténykedések, áldozatok, felajánlások, temetések stb. misztikus képei. De a falusi tájképek megörökítésének kísérletei sem hiányoznak, a melyek nem ritkán az alaprajz és homloknézet sajátságos egyesülését tüntetik fel. Tökéle-



88. Thébai falfestmény (Brit. Mus.).



tesen új alkotásai voltak a XIX. uralkodóháznak az I. Széti és II. Ramszesz idejéből vett nagy csataképek.

Külön csoportba tartoznak a festőművészet terén az ú. n. *papirusz-festmények*, a melyekben a legrégebb könyvillustrációkra, miniatűrökre kell ismernünk. Ezek piros és fekete körvonalakból álló rajzok voltak, a melyeket vékony nádszállal készítettek, de gyakran ecsettel be is töltöttek. Főszerepet köztük a halottak ítélőszékének a „halottak könyvé“-ben levő ábrázolásai játszanak. Ide tartoznak az ú. n. *szatirikus papiruszok* is, a melyeknek tulajdonképeni alapja az állatmesék alakjában való gúnyolódás ; ebből kiindulva, az emberek közt lefolyó eseményeket állatok között játszátják le és így teszik nevetségessé. Egy a turini múzeumban levő szatirikus papirusz csataképet mutat, a melyen a harcosokat macskák és patkányok helyettesítik.

Új eszmék — úgy a tárgyak megválasztásában, mint kidolgozásában — jellemzik IV. Amenhotepnek, a reformátor fáraónak uralkodását.

E korszak tájkép- és állatábrázolásai a legjobbak közé tartoznak, a miket az egyiptomi művészet fölmutathat. Maradtak reánk lovakat ábrázoló modell-fejek, melyeknek élethűsége és művészi felfogása teljesen meglepő. Különösen hatalmas fejlődésnek indult ebben a korban a festés, ekkor kísérelték meg ugyanis először — de csak egyetlenegyszer — a fény- és árnyékhatással való dolgozást. De ez, sajnos, csak rövid ideig tartott, mert a vallásos mozgalom elnyomásával a vele összekötött művészeti irány is megsemmisült.

A Nagy Sándor s a Ptolemaiosok idejében az egyiptomi művészet ugyan vonzóbb megjelenésűvé vált de nemzeti jellege nagy csorbát szenvedett; az egyiptomiak nemzeti művészetének széttörlése már következetesen és feltartóztathatatlanul haladt előre, míg végre a római császárok korában életerejének utolsó szikrája is elhamvadt.

Mindenesetre azonban azt látjuk, hogy a sokezer-éves törmelékekből napfényre hozott egyiptomi művészetben is az emberi alkotó erőnek legrégibb bizonyítékait és alkotásait kell bámulnunk. Jóllehet az a szokásos alak, a melyben gyakran az egyiptomi gránit- és porfirsobrok megjelennek, csak ritkán emlékeztet bennünket a görög mesterek örökszép műveire, mégis bizonyos, hogy úgy az egyiptomiak, mint a babiloniaiak és asszírok művészeti termékei hatással voltak a görög művészetre, a mely eszményi erővel és kellemmel telt műveket hozott létre. Tehát a Kelet, a mely történelmi ismereteink szerint az emberi nem bölcsője, bölcsője egyszersmind a művészetnek is, annak a művészetnek, a melyet alaki, tartalmi és kiviteli tökéletessége révén méltán bámulunk.

Irodalom. E. *Amélineau*, Les nouvelles fouilles d'Abydos. Paris, 1899—1902. — F. W. v. *Bissing*, Denkmäler ägyptischer Skulptur. München, 1906. — H. *Brugsch*, Die Aegyptologie. Leipzig, 1891. — L. *Borchardt*, Die ägyptische Pflanzensäule. Berlin, 1897. — Jean *Capart*, Les Débuts de l'Art en Égypte. Bruxelles, 1904. — *Catalogue général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire*. — J. F. *Champollion*, Monuments de l'Égypte et de la Nubie. Paris, 1835—45. — I. *Dümichen*, Baugeschichte des Denderatempels und Beschreibung der einzelnen Theile des Bauwerkes. Strassburg, 1877. — G. *Ebers*, Aegypten in Bild und Wort. Stuttgart, 1879. — G. *Erbkam*, Über die Gräber und Tempel der alten Ägypter. —

A. *Erman*, Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum. 2. Bände. Tübingen, 1885—1887. — W. M. *Flinders Petrie*: Methods and aims in archaeology. London, 1904. — *U. a.*, Ten years digging in Egypt. London, 1893. — *U. a.*, Egyptian decorative art. London, 1895. — *Kőrösi László*, Egyptom művészete. Budapest, 1898. — R. *Lepsius*, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. — W. *Loret*, L'Égypte aux temps des Pharaous. La vie, la science et l'art. Paris, 1889. — *Mariette-Bey*, Les mastabas de l'ancien empire. — G. *Maspero*, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Paris, 1895—1897. — *U. a.*, L'archéologie égyptienne. Paris, 1887. — G. *Perrot* et C. *Chipier*, Histoire de l'Art dans l'Antiquité. Tome I. L'Égypte. Paris, 1880. — *Prisse d'Avennes*, histoire de l'art égyptien d'après les monuments. Paris, 1871—79. — I. *Rosellini*, Monumenti dell'Égitto e della Nubia. Pisa, 1831—44. — H. *Schäfer*, Die altägyptischen. Prunkgefäße mit aufgesetzten Randverzierungen. Leipzig, 1904. — Hermann *Schneider*, Kultur und Denken der alten Aegypter. Leipzig, 1907. — W. *Spiegelberg*, Geschichte der ägyptischen Kunst bis zum Hellenismus. Leipzig, 1903. — G. *Steindorff*, Agypten und mykenische Kultur. Berlin, 1892. — *U. a.*, Agyptische Kunstgeschichte. Leipzig, 1889. — *U. a.*, Die Blütezeit des Pharaonenreichs. Leipzig, 1900. — *U. a.*, Das Kunstgewerbe im alten Ägypten. Leipzig, 1898. — K. *Woermann*, Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. Bd. I. Leipzig und Wien, 1900. 1



## VIII.

### CHRONOLOGIA ÉS TÖRTÉNET.

Sajnos, még nem vagyunk annyira, hogy a *chronologiának*, mint önálló tudománynak jelentőségét teljes mértékben méltányoljuk. Arra törekszünk, hogy az ősrégi idők óta az emberi sors lánczolatán lejátszódott eseményeket tényezőkre nézve megértsük és történetiségöket vizsgáljuk, de még elismert kutatók is mellékesnek tekintik a legfontosabb kriteriumot, a mely azokat az eseményeket valóban történetiekké bélyegzi és a hagyomány szerint megtörtént gyanánt ismeretes dolgokat megdönthetetlenül hitelesített és történetileg indokolt tényekké teszi, t. i. a „*mikor?*“ kérdés megoldását és a „*mikor?*“ módszeres kifürkészését. Pedig éppen ennek a kérdésnek a megállapítása a legmélyebbre ható jelentőségű valamely esemény, mint történeti tény meghatározása szempontjából. A míg nem tudjuk, *mikor* történt valamely esemény, nem állhatunk jól teljes biztonsággal annak történetiségeért és a *mikor* kérdésre való válasz nélkül az egymásmellé sorakozó és egymásba kapcsolódó tagokból, a melyek a történeti eseményeket alkotják, nem állíthatunk össze véglegesen összefüggő lánczot. Ha nem állapíthatjuk meg a tudományos kritika minden esz-

közével az egész „történeti“ események *chronologiai* egymásutánját, akkor éppen nem tekinthetjük az illető eseményt a történeti tényekből szilárdan összefűzött láncz tagjának. A láncz több laza részre szakad szét, a melyek alkalmas összekötő tagok híján sohasem állíthatók össze egy egészszé.

Túlságos csekély figyelemben részesítették mind-  
eddig ezt a tényt és nyilván ez az oka annak, hogy  
még ma is tehetetlenül állunk bizonyos problémákkal  
szemben, a melyek, ha csak az eseményekkel össze-  
függő esetleges időrendi adatok fontosságát kellőképen  
fölismerték volna, már régóta a tudományosan tel-  
jesen földerített igazságok közé tartoznának, de a  
mely megoldását ma még hiába keressük. De nem-  
csak az emberiség általános történetének a tanulmá-  
nyozása szorul a *chronológiára*, mint tudományra, hanem  
a művelődéstörténet különböző ága is új táplálékot  
meríthetnek *chronologiai* tényezők tekintetbevételéből,  
nevezetesen bizonyos naptári adatok behatóbb vizs-  
gálatából. Sok művelődéstörténeti jelenség fejlődése  
elevenebben lép szemünk elé, a mint a hagyományos  
és *chronologiailag* hitelesített naptári adatokat köze-  
lebbi tudományos kutatásra méltatjuk; vallástörténeti  
buvárlataink új forrásanyagot nyernek és a vallásos  
szokások és szertartások megfejtésének új tere nyílik  
meg előttünk. Gyakran nagyon is jelentéktelennek lát-  
szik egy naptári adat és alig részesítik figyelemben,  
pedig fontos lehet a tudományra nézve, ha nyomon  
követjük azokat az okokat, a melyek a naptár kelet-  
kezését általában előidézték. Két ilyen ok volt. Elő-  
ször is, a mint a művelődés előrehaladtával a pon-  
tosabb időmeghatározás szüksége érvényesült és azért  
az év egyes napjait egymásutánjokban oly módon akar-

ták jelezni, hogy már ezen ismertető jel említése is az illető napot kiemelte a többinek sorából. A társas élet folytatólagos fejlődése mellett szükségessé vált, hogy régi, lefolyt eseményekre és így régmúlt napokra is visszatérjenek, szintűgy ismétlődtek azok az esetek is, a mikor még csak bekövetkezendő események napját előre meg kellett állapítani. Ily módon szükségképen keletkezett a napok keltezése és ennek folytán a naptár. Ennek azonban még más célja is volt. A nap és hold a legfőbb istenségek megtestesülései voltak. Nemcsak a világosságot és meleget árasztó elemeket látták bennök, hanem azt a mindenható erőt is, a mely a növényzet időszakos változását és az emberiség minden örömét és bánatát előidézi. Ők voltak azok az istenségek, a kik nemcsak a világegyetem fölött uralkodtak, hanem a világegyetem rendjét is szabályozták és föntartották. Ez istenek köteles áldozatait bizonyos meghatározott időben kellett bemutatni, mert ők, a kik az időt szabályozták, e tekintetben semmiféle rendetlenséget sem tűrhettek. Így keletkezett a naptár szerkesztésének szükségessége.

A naptár e szerint elsőrangú művelődési intézmény, mert nemcsak a népek és minden egyes ember magánéletére nézve mélyreható jelentőségű, hanem a kulturális ténykedést és érzést, a kulturális lét minden nyilvánulását is befolyásolhatja. Könnyen fölébredhet bennünk az a meggyőződés, hogy ismeretes naptári adatokból következtethetünk bizonyos művelődési cselekvények, szokások és intézmények keletkezésére és kifejtésére is. *A naptári adatoknak kiváló tudományos jelentősége van és ezek behatóbb méltatása kulturtörténeti szempontból is fölötte szükséges.* Erről tanusodik különösen a régi egyiptomiak vallásának fejlőd-



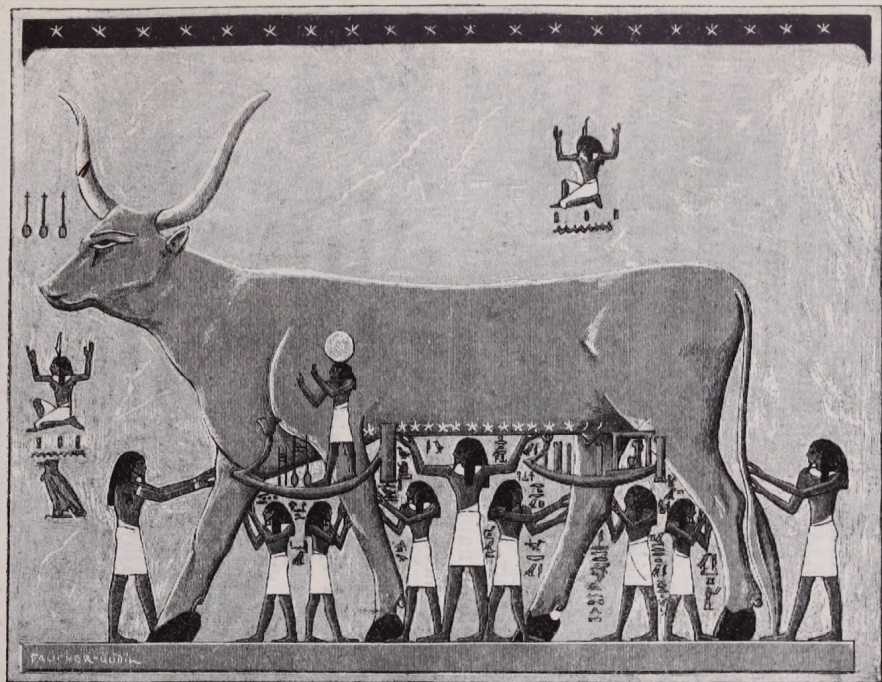
dése, a mely az időfogalmak fejlődésével volt kapcsolatos. Már *Wiedemann*<sup>1</sup> kiemelte, hogy nemcsak az időfogalmaknak, az évnek, hónapnak, napnak voltak meg a maguk külön istenei, hanem minden egyes időrésznek, évszaknak, hónapnak, a hónap minden napjának, a nap és éj minden órájának is. Az emlékek elárulják azt is, mennyire törekedtek az egyiptomiak, nevezetesen az új birodalom kezdete és a 19. dinasztia közé eső időben, hogy a hónapok régi külön isteneit ismertebb istenségekkel kiszorítsák. Lépten-nyomon a legszorosabb összefüggés tűnik föl a naptári és történeti anyag között, fölkelte figyelmünket és kötelességünkké téve a behatóbb kutatást.

\*

Mindenki, a ki az eget figyelmesen vizsgálta, azt aényt látta bebizonyítva, hogy az éjjeli égboltozat nem mindig ugyanazon csillagesoportokat mutatja, hanem az évszakoknak megfelelően különböző csillagokkal van fedve. Az éjjeli égboltozat minden szorgalmas megfigyelőjének hamar észre kellett vennie, hogy különböző évszakokban különböző csillagok világítanak az égen és hogy ennél fogva ezek az évszakok jellemzésére szolgálhatnak. Azonban észre lehet venni azt is, hogy egy éj lefolyása alatt sem földik ugyanazon csillagok az égboltozatot. Mindig újabb csoportok tűnnek föl, mialatt mások, melyek az esti égboltozaton világítottak, lenyugszanak.

Ezekre a tűneményekre az ókori népek különös figyelmet fordítottak és e mellett voltak bizonyos csillagesoportok, melyeket különös figyelemben részesí-

<sup>1</sup> Zu den ägyptischen Monatsnamen. Oriental. Litteraturzeitung, 1903, 1. köv. hasáb.



89. Asztronomiai allegória.



tettek. Ilyen volt a régi egyiptomiaknál a Szíriusz (= Szóthisz) csillagzata, a melynek heliakus kelte egész történetük alatt a Nilus áradásának idejében következett be, úgy hogy a Szóthiszt egy ideig a Nilus áradásának okozójául tekintették és az általa személyesített Izisz istennőt a legnagyobb tiszteletben részesítették. Ezen csillag első heliakus keltéhez különös ünnepélyek és egy sajátságos Izisz-kultusz fűződtek napkelte előtt. Így a Szóthisz csillag heliakus keltének anyagi és vallási okokból feszes várakozással néztek eléje, és mi sem volt természetesebb, mint hogy az év napjait innen kezdték számítani. Így keletkezett a Szóthisz-év, a melyet Szíriusz-évnek is neveztek, mert a Szíriusz egyik heliakus keltétől a másikig tartott. Ezen Szíriusz-év szabályozta az egész egyiptomi naptárt, minélfogva normál-évnek is nevezhetjük, mert ezután kellett az egész gazdaságot és az egész egyiptomi kultuszt igazgatni. Hossza átlag  $365\frac{1}{4}$  nap; naptárilag azonban csak egész napokkal lehet számolni és így a Szíriusz-év közönségesen csak 365 nappal (12 harmincznapos hónappal és öt toldaléknappal) bir. Az egyes hónapok a következő neveket viselték:

1. Thoth	5. Tybi	9. Pakhon
2. Paofi	6. Mekhir	10. Payni
3. Athyr	7. Famenoth	11. Epifi
4. Khoiak	8. Farmuthi	12. Meszóri.

Négy év alatt tehát az év  $4 \times \frac{1}{4} = 1$  nappal tér el az égtől. Hogy ezt kiegyenlítsék, a negyedik évben egy egész napot (egy hatodik toldaléknapot) csatoltak be, mi által az évnek a hossza 366 napból állott és a Szíriusz-év újév napja ismét teljesen összeesett a Szíriusz heliakus felkeltével. Ily módon létesült egy



kis periodikusan visszatérő időkör, a mely négy évet számlált, tehát *Quadriennium* volt, a melyben 3 év közönséges, 365 napból álló évként szerepelt, a negyedik pedig 366 nappal bíró szökőév volt, mi által a Szíriusz-évet *állandó évvé* tették és az éggel összhangzásba hozták.

Ez ugyanaz az évforma, a mely a Julius-féle naptárban nyert alkalmazást, mert az egyiptomi szíriusz-év volt az, a mely Július Caesarnak az általa behozott Julius-féle naptárban mintául szolgált.

Mindennapi életükben azonban az egyiptomiak az úgynevezett *mozgó-évet* használták, a mely 12 harmincnapos hónapból és 5 toldaléknappól állott, összesen tehát mindennemű becsatolás nélkül 365 napot számlált. Ennek következménye az volt, hogy:

$$1 \text{ mozgó-év} = 365 \text{ nap}$$

$$1 \text{ szíriusz-év} = 365\frac{1}{4} \text{ nap} = 1 \text{ mozgó-év} + \frac{1}{4} \text{ nap}$$

$$\text{tehát: } 4 \text{ szíriusz-év} = 4 \text{ mozgó-év} + 1 \text{ nap}$$

$$\text{így: } 4. \text{ } 365 \text{ szíriusz-év} = 4. \text{ } 365 \text{ mozgó-év} + 365 \text{ nap}$$

$$\text{vagyis: } 1460 \text{ szíriusz-év} = 1460 \text{ mozgó-év} + 1 \text{ mozgó-év}$$

$$\text{vagyis: } 1460 \text{ szíriusz-év} = 1461 \text{ mozgó-év.}$$

És ez a nagy *Szóthisz-korszak* tartama, a mely a mozgó-évet összhangzásba hozza az éggel, a mennyiben lefolyása után a mozgó-év újévnapja ismét összeesik a Szíriusz-év újév napjával.

Így az egyiptomiak időkorszakoknak egész sorozatát vonták megfigyelésük körébe. Használták a 4-éves szökőciklust, a quadriennium-ot, a mely az állandó Szíriusz-évnek az éggel való kiegyenlítésére szolgált; ismerték azonban az 1460 éves Szóthisz-korszakot is, a mely a mozgó-évet összhangzásba hozott az éggel. Ez utóbbit, ellentéttel a 4-éves quadrienniummal, a melyet „kis év”-nek neveztek, a „nagy év” névvel

jelölték meg. Éppúgy megkülönböztették az *év kezdeté*-nek napját az *újév* napjától; az előbbi a közönséges vagy mozgó-évre vonatkozik, míg az utóbbi a Szíriusz-évnek első napját jelöli meg.

Ez az 1460-éves korszak pedig nagy jelentőséggel bír a népek kulturéletében, a mennyiben az egész ókori keleti chronologia alapelmét alkotja.

$$\text{Hiszen } 1460 = 1440 + 20$$

$$\text{vagy } 1460 = 12 \cdot 120 + 5 \cdot 4$$

$$\text{és így } 1460 = 12 \cdot (30 \cdot 4) + 5 \cdot 4$$

minek következtében: 1460 év vagy egy Szóthisz-korszak = 12. 30 Quadriennium + 5 Quadriennium. Éppúgy tehát, a mint a naptári év 12 harmincznapos hónapból + 5 napból áll, a Szóthisz-korszak vagyis a „nagy év“ is 12 egyenkint harmincz Quadrienniumot számláló részből + 5 Quadrienniumból áll.

Miután pedig az ó-keleti felfogás szerint a földi jelenségeknek megfelelnek hasonló égi jelenségek és minden földi tevés és cselekvés csak hasonlóképpen az égen lejátszódó tüneményeknek, úgy még sokkal nagyobb mértékben áll ez a naptár időbeosztásától, a melynek elemei és alapelvei amúgy is az ég tüneményeitől lettek kölcsönözve. A földi naptárnak megfelel egy égi naptár, a melyben az év ugyancsak 12 harmincznapos hónapot + 5 napot számlál. Az „égi nap“ tehát a quadriennium és így a Szóthisz-korszak az „égi év“ tulajdonképeni hossza, míg az „égi hónap“ vagyis „nagy hónap“ 30 Quadrienniumot számlált.

Ezzel egy másik fontos időkör tárgyalására térhetünk át, ez a 30-éves korszak, a melylyel a feliratokon nem is ritkán találkozunk. *Hib-Szét*-nek, azaz Szét ünnepének is nevezik. *Pepi-Merenra* király ural-

kodása alatt (Kr. e. 2700) történik először említés ez ünnepről. Azután az egyiptomi történet különböző korszakaiból származó feliratokon, nemkülönben a thebai Ramesszeum astronomiai termében is találjuk. E korszakról azonban a rozettei feliraton is említés történik, a melyben Ptolemaeus Epiphanest *υπιος τριακονταετηρίδου*-nak, azaz a „30-éves korszak urának” nevezik. És ennek a korszaknak a következő jelentősége van:

Ha felteszszük, hogy az egyiptomiak — a szinodikus hónap (tehát az egyik újholdtól a másikig vagy az egyik holdtöltétől a másikig elmuló idő) tartamának ingadozása folytán — ennek középső tartalmát 6 percczel nagyobbak vélték, mint mi és így 29·53,476 napúnak gondolták és ennek megfelelően a periodikus hónap (vagyis a holdnak ugyanazon csillaghoz való visszatérésére szükséges idő) középső tartamát nem 27·32,159, hanem 27·52,543 napban állapították meg,<sup>1</sup> akkor:

371 szinodikus hónap = 10957·4 nap

401 periodikus hónap = 10957·5 „

30 Szíriusz-év = 10957·5 „

vagyis: 30 Szíriusz-év = 371 szinod. hónap = 401 period. hónap, azaz: 30 Szíriusz-év *mulva ugyanazon holdfázisok a Szíriusz-év ugyanazon napjaihoz térnek vissza és a hold e fázisában az égnek ugyanazon a helyén látható, mint 30 évvel ez előtt.*

<sup>1</sup> Ez annál is inkább lehetséges, mert a szinod. hónapok amúgy is néha 6—7 órával hosszabbak, illetve rövidebbek a középső tartamúaknál és a napi keringés ideje is néha 12 percczel nagyobb vagy kisebb a középső tartamúnál, úgy hogy a hónap középső tartamának megállapításában 6 percznyi különbség nem lehetett valami nagyon feltűnő.



Ez oly jelenség, mely nem kerülhette ki az egyiptomiak figyelmét. Ha pl. egy Szíriusz-év kezdetét újhold idején ünnepelték, akkor 30 év múlva a Szíriusz-év újévnapja, vagyis a Szíriusz heliakus felkelésének ideje ismét újholdra esett és a hold az égboltozat ugyanezen a helyén állott, mint 30 évvel ez előtt.

*Ez volt a 30-éves korszak jelentősége.*

Miután azonban a „nagy hónap” vagy az „égi hónap” 30 Quadrienniumot számlált, úgy a *Triakontaeterida*, vagyis a 30 Szíriusz-évből álló korszak nem volt egyéb, mint a hónapkör egy negyede, vagyis egy hónapnegyed, mert:  $30 \text{ Quadriennium} = 30 \times 4 \text{ év}$ , ennek egy negyede  $= \frac{30 \times 4}{4} = 30 \text{ év}$ , vagyis  $7\frac{1}{2}$  Quadriennium. Ugyanezt a viszonyt tünteti fel a földi hónap; ez 30 napot számlál, egynegyede tehát  $\frac{30}{4} = 7\frac{1}{2}$  napból áll. A naptár azonban nem ismerhet napoknak törtrészeit és így a  $7\frac{1}{2}$  napból álló hónapnegyed helyett, a mely az *ideális* vagy *igazi* hét alkotására vezetett, új időegység gyanánt egy 7 napból álló időkört vettek: a *közép-hetet*. Ugyanez áll természetesen az „égi hét”-re, vagy „nagy hét”-re nézve is. *Tulajdonképeni tartama*  $7\frac{1}{2}$  Quadriennium vagy egy *tria-kontaeterida* volna. A  $7\frac{1}{2}$  Quadriennium helyett azonban, mely az igazi hét tartama, a földi naptárhoz hasonlóan az égi naptárban is egy 7 égi napból (azaz 7 Quadrienniumból) álló *középhét* szerepel. Ezzel pedig egy új időkör nyer magyarázatot.  $7 \text{ Quadriennium} = 7 \times 4 = 28 \text{ év}$ . A közép égi hét mint 7 quadrienniumot vagy égi napot magában foglaló chronologiai időkör, tehát a *28-éves időkör*, a melynek lefolyása után a Szíriusz-évnek (és így a Julius-féle évnek) egyes naptárnapjai a hét ugyanazon napjára térnek vissza.

Az egyiptomiak még más fontosabb időköröket

is ismertek: a 25-éves Ápisz- és az 500-éves Fönix-korszakot. Az előbbi a következőben leli magyarázatát:  $25 \text{ mozgó év} = 25 \times 365 \text{ nap} = 9125 \text{ nap}$  vagyis  $309 \text{ szinodikus hónap}$  (hiszen  $309 \text{ szinod. hónap} = 309 \times 29.53059 = 9124.95 \text{ nap}$ ); azaz: 25 mozgó év múlva a hold ugyanazon fázisai a mozgó naptár ugyanazon napjaihoz térnek vissza. Ha pl. valamely évnek Pákhon hó 4-én újhold volt, akkor 25 mozgó év múlva Pákhon hó 4-én ismét újhold lesz. Ezen 25-éves időkör tehát egy holdciklus, a melynek tekintetbe vétele által könnyű volt a holdnak egyes fázisait előre kiszámítani. Minthogy azonban az Ápisz a holdistennek a földön élő képviselője, a ki a teli hold napján megkoronáztatott, ezt a 25-éves holdciklust *Ápisz-ciklusnak* is nevezték.

Ha most tekintetbe vesszük, hogy:

$$25 \text{ mozgó év} = 9125 \text{ nap}$$

$$309 \text{ szinod. hónap} = 9124.95 \text{ „}$$

akkor látjuk, hogy e két tünemény időtartama mégis  $0.05$  nappal vagyis  $\frac{5}{100} = \frac{1}{20}$  nappal különbözik egymástól. Ha azonban egy Ápisz-korszak után a különbség  $\frac{1}{20}$  napot tesz ki, akkor 20 ilyen korszak után, vagyis  $20 \times 25 = 500$  év múlva már egy egész nap; azaz: 500 év múlva beállott az a körölmény, hogy szükséges volt a holdnaptárt egy nappal rektifikálni, mert különben nem felelt volna meg az égnek. És ez az 500-éves *Fönix-korszak*.

\*

Különös figyelemben részesültek a hold egyes fázisai. Erről tanuskodnak a *holdnapok nevei*, a melyek a régi birodalom korától kezdve egészen a Ptolemaeu-

sok és rómaiak koráig a feliratokban előfordulnak. Ezek a következők:

1. holdnap: Hib-enti-paut, az újhold ünnepe.
2. holdnap: Hib-ábud, a hónap ünnepe.
3. holdnap: Hib-maszper-tep, az I. Maszper ünnepe.
4. holdnap: Hib-pir-szetem, Szetem megjelenésének ünnepe.
5. holdnap: Hib-het-her-hau, az oltáron való áldozat ünnepe.
6. holdnap: Hib-en-sás, a hat ünnepe.
7. holdnap: Hib-dená-tep, a szakasz (az I. negyed) ünnepe.
8. holdnap: Hib-tep-szop, a Szopkezdetének ünnepe.
9. holdnap: Hib-en-kapu, az elrejtés ünnepe.
10. holdnap: Hib-száf, a tisztulás ünnepe.
11. holdnap: Hib-szitu, a világosság kiszórásának ünnepe.
12. holdnap: Hib-herher, Her-her ünnepe.
13. holdnap: Hib-uben, a világosság kiszórása látványának ünnepe.
14. holdnap: Hib-sza, a megismerés ünnepe.
15. holdnap: Hib-en-metdua, a tizenöt ünnepe, v. höldtölte napja.
16. holdnap: Hib-maszper-szonnu, a II. Maszper ünnepe.
17. holdnap: Hib-sza, a megismerés ünnepe.
18. holdnap: Hib-āáh, a hold ünnepe.
19. holdnap: Hib-szotem-kemeduf, annak ünnepe, a ki beszédeit hallja.
20. holdnap: Hib-ánep, Anep ünnepe.
21. holdnap: Hib-áper, a kiállítás ünnepe.
22. holdnap: Hib-phu-szopdet, a háromszög bezárásának ünnepe.



23. holdnap: Hib-dená-szonnu, a második szakasz (az utolsó negyed) ünnepe.

24. holdnap: Hib kenkh, a sötétség ünnepe.

25. holdnap: Hib-szitu, a világosság kiszórásának ünnepe.

26. holdnap: Hib-pir, a megjelenés ünnepe.

27. holdnap: Hib-useb, Useb ünnepe.

28. holdnap: Hib-szed-ent-pet, az égi Szed ünnepe.

29. holonap: Hib-áha-ár, Aha-ár ünnepe.

30. holdnap: Hib-ent-pet, az ég ünnepe (Khim isten megjelenésének ünnepe).

Ha ezt a lajstromot kissé közelebből vizsgáljuk, első sorban azt tapasztaljuk, hogy a nyolcz nappal a holdtölte napja *előtt* levő hetedik napnak ugyanaz a neve, mint a hónapnak a nyolcz nappal a holdtöltére következő huszonharmadik napjának, vagyis *Hib dená* „a szakasz ünnepe“, csakhogy az utóbbi, amattól eltérően *Hib-dená-zonnu*, vagyis a „II. szakasz ünnepe. A mi kifejezésmódunk szerint *a 7-ik nap az I. negyed, a 23-ik nap az utolsó negyed*. Azt látjuk tehát, hogy az egyiptomiak — mint azt már egy fönti jegyzetben is megemlítettük — már a régi birodalom idejében a hold négy fázisát és azok helyét a holdnaptárban egészen jól ismerték, teljes lehetetlenség tehát, hogy ne ismerték volna a „hét“ fogalmát, a mi alapján nem egyéb, mint egy-egy holdfázis egész napokban kikerekített átlagos tartama. Igaz, hogy — legalább a mennyire visszafelé követhetjük a történetet — gyakorlati alkalmazásával nem találkozunk az egyiptomiaknak sem polgári naptárában, sem úgynevezett ünnepi naptárában. Ennek a magyarázata, hogy az egyiptomiak már korán eltértek attól, hogy a holdat válaszszak időszámításuk alapjául és vallásos képze-

teiknek megfelelően a napot, legfőbb istenfogalmuk megtestesülését, fogadták el időszámításuk alapjá gyanánt. Ilyképen a hétnek egy holdfázis egész napokban kifejezett átlagos tartamának, nem volt többé semmiféle vallási háttere és semmi igénye arra, hogy az egyiptomiak ünnepi naptárában szerepet játszó. De ismerték a holdfázisok átlagos időtartamát és a „hét“ fogalmát, mint azt a holdnapok fönti neveinek összeállítása bizonyítja. Ez nem is csudálatos, hiszen az egyiptomiak már a Kr. e. XX. században könnyűséggel oldották meg a mennyiségtan legnehezebb problémáit, még pedig olyan módszerek szerint, a melyek egészen hasonlóak a mieinkhez.

Még egy másik tanulságot is meríthetünk a fönti összeállításból. A XVI., a holdtöltét követő napnak ugyanaz a neve, mint a III. holdnapnak, a *Hib-abud*, „a hónap ünnepe“ utáni napnak. Ebből azt következtethetjük, hogy az egyiptomiak a hónapot *nem az újhold napjával, hanem az igazi konjunktzióval* kezdték meg. Ez volt a *Hib-enti-paut*. A következő nap, tehát a hónap II. napja, a hold új fényének a napja volt és neve azért *Hib-abud*. Az erre következő nap, tehát a III. holdnap az a nap volt, midőn *először* vált észrevehetővé a megújult hold fényének gyarapodása, éppen úgy, a hogy a XVI. holdnap az *első* nap volt, a melyen a *telihold fogyása* szembetűnt. A harmadik holdnap tehát az újhold észrevehető növekvésének első napja volt, a XVI. holdnap viszont a telihold észrevehető fogyásának első napja. Így magyarázható meg, miért jelölték ugyanavval a névvel. Az elsőnek neve: „az I. Maszper ünnepe“, az utóbbié „a II. Maszper ünnepe“. És csakugyan, az emlékek révén ránkmaradt több példán látjuk, hogy a *naptári* adatokkal kapcsolatos

holddatumok mindig az *igazi konjunkzio* napjától és nem az újhold napjától indulnak ki.<sup>1</sup>

A fönti holddatumokhoz még a következő megjegyzést fűzhetjük. A II. holdnap neve: „a hónap ünnepe“, 13 nappal később van holdtölte, vagyis a nap és hold igazi *oppzoicziójának* a napja; a 18. nap neve: „a hónap ünnepe“ és 13 nappal később van az újhold ünnepe, vagyis a nap és hold igazi *konjunkziójának* a napja. Vagy pedig: 13 nappal a „holdtölte ünnepe“ előtt van az „új világosság (a hónap) ünnepe“, 13 nappal „a hold ünnepe“ után van a konjunkzio napja (az újhold ünnepe). A „holdtölte napja“ és „a hold ünnepének“ napja között még más analogia is kimutatható. A holdtölte napja előtti napnak ugyanaz a neve, mint a „hónap ünnepe“ előtti napnak; mindkettőt „a megismerés ünnepe“-nek nevezik. Továbbá kitűnik, hogy „a hold ünnepe“ *előtti* 7. napot éppen úgy hívják, mint „a hold ünnepe“ *utáni* 7. napot, vagyis „a világosság kiszórása ünnepe“-nek. A holdtölte *előtti* 11. napnak is ugyanaz a neve, mint a holdtölte *utáni* 11. napnak, vagyis a „megjelenés ünnepe“.

A mellett az egyiptomiak nem az újhold napját, hanem a *holdtölte napját*<sup>2</sup> nevezték *Tep-n-abud* „hónap kezdeté“-nek, tehát úgy, a hogy a zsidók naptárában

<sup>1</sup> König Thutmosis III. Zeitschr. für. ägypt. Sprache, 1889. 97. köv. II.; Materialien zur Chronologie der alten Aegypter, u. o., 1894. 99. köv. II.; Das mittlere Reich der ägypt. Geschichte, u. o. 1893.; Ein Wort zur Astronomie und Chronologie der alten Aegypter. Orient. Litteraturzeitung, 1900. 202. köv. II.

<sup>2</sup> Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XII. köt. 137. l. — Adalékok az egyiptomi nyelvhez. Akadémiai értekezések



a hónap első napját még ma is megjelölik, mert *Tep-n-abud* héberre lefordítva „Ros hodes“; *tep* tulajdonképpen annyi, mint „fej“ vagy „csúcs“, vagy „kezdet“ és e szerint azonos a héber „Ros“ szóval. Az évnek megfelelő hieroglif-fel kapcsolatban „Tep-n-ronpit“-t vagyis „Ros hasanah“-t nyerjük és a hónapnak megfelelő kapcsolatban a *Tep-n-abud* vagyis Ros hodes csoportot. De míg a héber „Ros hodes“ az újhold napját jelenti, addig az egyiptomiak *Tep-n-abud*-ja a holdtöltére vonatkozik. Ennek az az oka, hogy az egyiptomiak abból az egészen észszerű nézetből indultak ki, hogy a hold holdtöltte napján és nem a konjunkzio napján, a mely szabad szemmel úgy sem vehető észre, újítja meg körforgását és fázisképződéseit. A holdtöltte napja volt a hold megújulásának a napja, ezen a napon „újult meg Ozirisz mint holdisten“ is. A holdtöltte napja volt az a nap, a melyen a hold körforgását befejezte és újból megkezdte. Ez a nap az egyiptomiak számára már a legrégebb idők óta a *Tep-n-abud* volt. Innen számláltak  $14\frac{3}{4}$  vagy kerek számban 15 napot és így nyerték az igazi konjunkzio napját, a melyet a Hib-enti-paut, „a hold ünnepe“-vel fejezték ki. És mindenütt, a hol a feliratokban az új hold napja mint „Hib-nti-paut“ van kiemelve, ez az igazi konjunkzio napjára vonatkozik.

Az most a kérdés, hogy Kr. e. melyik évben történhetett a Szóthisz-periodus megújítása? Talán a — 1321. = Kr. e. 1322-ik évben, a mint Biot, Boeckh, Ideler, Lepsius stb. elfogadja, vagy a — 1320. = Kr. e. 1321-ik évben, a mint Unger, Meyer Ed. feltételezi, vagy az Oppolzer-Mahler-féle feltevés-e a helyes, a mely szerint ezen periodus megújítása a — 1317. = Kr. e. 1318-ik évben történt?

Itt sem a görög, sem a latin forrásművek, sem más idegen források nem igazíthatnak útba bennünket, csupán egy eredeti egyiptomi emlék, a *kanopuszi Dekretum*. — Ez keltezve van „Alsó- és Felső-Egyiptom királyának Ptolemaeusnak, az örökkéélőnek, Ptah kedveltjének, Ptolemaeus és Arzione fiának, uralkodása IX. évéből Apellaeus hó 7-ikéről, az egyiptomi Tybi hónap 17-ikéről“ s azt a rendelkezést tartalmazza, hogy ezen évtől kezdve „az ország alsó és felső részében s az egész egyiptomi birodalomban az isteni Szóthisz heliakus felkelésének napján, mely napot a templomfeliratok *újév* névvel jelölnek“, nagy ünnepet tartsanak.

E dekretum egyszersmind azon utasítást is magában foglalja, hogy ezen ünnep „a jelen IX. év Payni havának 1-ső napjára“ essék s állandóan a Szóthisz heliakus felkelésének napján tartassék meg. Az illető hely a következőképen hangzik:

*Az egyiptomi szöveg fordítása:*

„A mi módon a nagy isteneknek ünnepeket ünnepelik s meghatározott időben egész Egyiptomban évenként ünnepet szentelnek, ehhez hasonlóan tartassék egy nagy ünnep Ptolemaeus királynak, az örökkéélőnek, a Ptah kedveltjének és Berenike királynénak, az istenek jóltevőjének tiszteletére, az ország felső és alsó ré-

*A görög szöveg fordítása:*

„A miképen a többi nagy isteneknek évenként nyilvános ünnepeket szentelnek, éppúgy ünnepeljenek nyilvános ünnepet a templomokban és az egész országban, Ptolemaeus királynak és az istenek jóltevőjének, Berenike királynénak azon a napon, a melyen feljön az Izisz-csilagzat, melyet a szentiratok *újév* napjául állapíta-



szében és az egész egyiptomi birodalomban, az isteni Szóthisz heliakus felkelésének napján, mely napot a templomfeliratok újév névvel jelölnek. — Ez a jelenben e IX. év Payni havának 1-ső napjára esik.“

Mivel pedig Ptolemaeus Euergetes uralkodásának IX-ik éve az uralkodók lajstroma szerint Nabonasszar 510. évének, tehát a Kr. előtti 239/238. évnek felel meg, úgy kell értenünk a kanopuszi dekretum e fontos és hiteles tudósítását, hogy a — 237-ik = Kr. e. 238-ik évben a Szíriusz-heliakus felkelése az egyiptomi mozgó év Payni hónapjának 1-ére esett.

Vegyük tekintetbe most már azt, hogy Payni hónap az egyiptomi év 10. hónapja, következésképen Payni hó elseje az egyiptomi év 271-ik napja, s legyünk tekintettel továbbá arra, hogy ha a Szíriusz heliakus felkelése a — 237-ik évben Payni hó elsejére esett, előtte 4 évvel (azaz — 241-ben) egy nappal előbb, tehát Pakhon hó 30-án s ennek megfelelőleg — 245-ben Pakhon hó 29-én stb. jött fel s így a következő táblázatot nyerjük:

A Szíriusz heliakus felkelése:

a	— 237-ik évben:	Payni hó	1	= 271-ik nap	
„	— 241-ik	„	Pakhon hó 30	= 270-ik	„
„	— 245-ik	„	„	29 = 269-ik	„
„	— 249-ik	„	„	28 = 268-ik	„
„	— 253-ik	„	„	27 = 267-ik	„
: . . . . .					stb.



Mivel pedig:

$$\begin{aligned} -241 &= -237 - 4 = -237 - 4 \times 1 = -237 - 4(271 - 270) \\ -245 &= -237 - 8 = -237 - 4 \times 2 = -237 - 4(271 - 269) \\ -249 &= -237 - 12 = -237 - 4 \times 3 = -237 - 4(271 - 268) \\ -253 &= -237 - 16 = -237 - 4 \times 4 = -237 - 4(271 - 267) \\ &\dots\dots\dots \text{stb.} \end{aligned}$$

Tehát azt találjuk, hogy a kérdéses X. év, a melyben a Szíriusz heliakus felkelése először esik Thoth hó 1-ére, azaz az egyiptomi év 1-ső napjára, a következő egyenletből meghatározható:

$$\begin{aligned} X &= -237 - 4(271 - 1) \\ \text{innét } X &= -237 - 4 \cdot 270 \\ \text{vagy } X &= -237 - 1080 \\ \text{azaz } X &= -1317 = \text{Kr. e. 1318.} \end{aligned}$$

vagyis azon feltevés mellett, hogy a Szíriusz heliakus felkelése a — 237-ik = Kr. e. 238-ik évben esett először az egyiptomi év Payni havának 1-ére, a — 1317 = Kr. e. 1318 évet nyerjük olyanul, a melyben a Szíriusz heliakus felkelése először történik Thoth hó 1-én. A kanopuszi dekretum ugyanazon évszámhoz vezet bennünket, melyet Oppolzer már évekkel ezelőtt megállapított csillagászati számítások révén. Nekünk is úgy tetszik, hogy helyesen járunk el, sőt csupán akkor járunk el helyesen, ha vizsgálataink kiindulási pontjául a — 1317 = Kr. e. 1318-ik évet választjuk.

De valaki azt az ellenvetést tehetné — a mint Meyer Ed. meg is tette<sup>1</sup> — hogy a Kr. előtti 238-ik év Ptolemaeus Euergetes uralkodásának IX-ik éve nem az első, hanem a IV. éve volt azon 4-éves ciklusnak, a melyben a Szíriusz heliakus felkelése Payni hó 1-ére

<sup>1</sup> Nachträge zur aegyptischen Chronologie. Königl. Akademie der Wissenschaften Berlin, 1908. pag. 43,

esett! ekkor a Kr. előtti 1318-ik év sem az első, hanem a 4-ik év volt, melyben a Sziriusz heliakus felkelése Thoth hónap 1-én történt; így annyival is inkább a Kr. e. 1321-ik év lenne ezen eseménynek az első éve.

De vegyük csak kissé jobban szemügyre ezt a dekretumot s nyomozzuk azt, hogy mi lehetett neki a célja? A Szóthisz-csillagzat heliakus felkelése napjának, melyet a templomfeliratok „újév“ névvel jelölnek, a dekretum teljes szövege szerint most az országos újévnapra kellett esnie, tehát a polgári időszámítás újévnapjára is. Kétségtelenné teszik ezt az egyes szavak is, hogy ezen esemény „a jelenben ezen IX-ik év Payni havának 1-ső napján“ történjék. Határozottan fel kell tennünk, hogy mikor a király ezen dekretumot kiadta, egészen tisztában volt az egyiptomi naptár lényegével és az általa (vagy tanácsadói által) célzott naptárjavítást minden kis részletében igen jól ismerte. Tudnia kellett tehát, hogy a Sziriusz-év, melynek újévnapja mindig a Sziriusz heliakus felkelésének napjával esik össze, nem 365 napos, mint a polgári év, hanem  $365\frac{1}{4}$  naphból áll s így a polgári életben használatos 365 naphból álló évvel szemben a Sziriusz-év minden 4 év elteltével elmarad, tehát a polgári naptár újévnapja a Sziriusz-évet, vagyis a Sziriusz heliakus felkelésének napját minden 4 év leforgása után egy nappal megelőzi, a miből az következik, hogy a Sziriusz-év újévnapja egyszer a mozgó naptár Payni havának 1-ére, négy év múlva Payni havának 2-ikára s a következő négy év múlva Payni havának 3-ikára . . . stb. esik. Mindennek a király előtt (vagy még inkább tanácsadói előtt) világosnak kellett lenni ezen rendelet kibocsátásakor. Ha pedig így áll a dolog, akkor valóságos képtelenség,

hogy a IX-ik év (azaz a Kr. előtti 238-ik év), a melyben ezt a rendeletet kibocsátotta a négyéves ciklusnak utolsó éve lett legyen, mert mégis csak felfoghatatlan, hogy miért nem hozta be a király ezen reformot már a négyéves ciklus első évében, akkor, a mikor a szent Szothisz heliakus felkelése először esett Payni hó 1-ére, tehát már uralkodásának VI-ik évében? Miért várt e rendelet kibocsátásával egészen uralkodása IX-ik évéig, mikor a Sziriusz heliakus felkelése utolszor történt Payni hó elsején?

És még egy nyomós érvet kell számba venni. — Hogy semmiféle lényeges kétség ne merüljön fel a reform iránt és hogy a nép tudja, hogy ezen reform (vagyis a Sziriusz-év behozatala) milyen viszonyban van a polgári életben egészen ekkoráig használatos naptári évhez, szükségesnek látta a király utalni arra, hogy a Sziriusz heliakus felkelése „a jelenben ezen IX-ik év Payni hónapjának 1-én“ történik. — Ismerve a király szabatosságát a meghatározásban, nem tételezhetjük fel, hogy ha ezen IX-ik év nem az első, hanem — mint Meyer véli — az utolsó éve lett volna a négyéves ciklusnak, elmulasztotta volna a király még a következőket hozzátenni a rendelet szavaihoz: „a következő 10-ik évben pedig ezen esemény Payni hó 2-ikára esik“. Biztosra vehetjük, hogy ez megtörtént volna! vagy csak akkor adta volna ki a király ezen rendeletet azon évben, a melyben a Sziriusz heliakus felkelése első ízben Payni hó 2-ára esik.

Tehát minden következetes okoskodás azt bizonyítja, hogy a IX-ik év (vagyis a Kr. előtti 238-ik év) a melyben a király ezen rendeletet kiadta, a négyéves ciklusnak *nem az utolsó, hanem az első esztendeje volt!*



Hosszú időn keresztül a legcsattanósabb bizonyítékát látták ezen dekretumban annak, hogy a Szíriusz-év behozatala csak későbbi intézkedés eredménye, melyet az egyiptomi történet régebbi korában egyáltalában nem ismertek s csak a Ptolemaeusok alatt jutott ez egyetemes érvényre. — A Szíriusz-év és ezzel kapcsolatban a Szóthisz-évkör — a mint nem régen még ki szokták emelni a különböző tudósok — a régi egyiptomiaknál teljesen ismeretlen volt s csak némely modern kutató agyában született meg; az állandó év behozatalára törekvő kísérlet a kanopuszi dekretumban nyilvánul.

Most pedig ennek éppen az ellenkezője igaz. — A dekretum ezen szavai: *„azon a napon, a melyen feljön az isteni Izisz-csillagzat, melyet a szentiratok újév napjául állapítanak meg“* teljesen világossá tesz előttünk, hogy a Szíriusz-év már régtől fogva használatban volt és hogy I. Ptolemaeus Euergetes mégis szükségesnek tartotta ezen év beiktatásáról különös dekretumban rendelkezni, ennek az oka egészen másban keresendő. A Ptolemaeusok korában ugyanis már az egész Egyiptomban érvényre jutott a hellenizmus, és a házaí egyiptomi időszámítást is kiszorította a görög-macedón naptár. Ez az alapja a lunisolaris évnek, melynek behozatalával csakhamar rájöttek arra, hogy minden huszonöt 365 napból álló napév után a holdfázisok a napév ugyanazon napjain egyformán ismétlődnek s így magától értetődik, hogy az  $\frac{1}{4}$  nap betoldását egyáltalában elhanyagolták s a napév kerekszám 365 napból állott. — Most tehát az volt I. Ptolemaeus Euergetes célja, hogy a régi nap-évet (a tulajdonképeni Szíriusz-évet) eredeti jelentőségében és tartamában ( $365\frac{1}{4}$  nap) hozza be újra —

talán attól való félelmében is, hogy máskülönben ezen szent évformának az ismerete teljesen kivész a nép tudatából görög-macedón naptár folytatólagos használata következtében s ezáltal a Nilus hullámaint előidéző Izisz-Szóthisz istennőnek legnagyobb haragját vonják magukra — ezért bocsátotta ki uralkodásának IX-ik esztendejében a figyelemreméltó kanopuszi dekretumot. Ne ámtgassuk tehát magunkat, ezen rendelet háttere csupán azon éhínségnek az elbeszélésében rejlik, a mely a Nilus hiányos kiáradása következtében beállott s ezzel kapcsolatban rendeli, hogy a Szóthisz heliakus felkelésének ünnepe az új,  $365\frac{1}{4}$  nap tartamú év kezdetére essék. Minden egyéb, a megkezdés és a befejezés dagályos módon van előadva, mint az egyáltalában minden egyiptomi okiratban szokásos. Szóthisz-Izisz volt éppen az okozója a Nilus áradásának, tehát a Nilus gyér kiáradása csak az istennő haragja következtében történhetett. — E harag okát nem volt nehéz kitalálni s tudták, hogy e harag mindaddig eltart, a míg az istennőt ki nem engesztelik, hogy Egyiptomról minden további szerencsétlenséget elhárítson. Ez okból történt ezen szóban forgó rendelet kibocsátása.

\*

A feliratokban ránkmaradt Szóthiszdatumok, igen nagyjelentőségűek ránknezve, még pedig azért, mert bennük ~~van~~ egyedüli eszközünk arra, hogy teljesen megbízható *történeti Chronológiát* állíthassunk össze.

Vegyük még egyszer jobban szemügyre ezen datumokat! Az 1899-ben *Kahun mellett* napvilágra került papirusztöredék alatt került elő egy levélnek a másolata, mely levelet *Neb-káu-ra* fejedelem, a ki a temp-



lom előljárója volt, intézett *Pepihotep*-hez a templom lelkészéhez.

És így hangzik: „Tudd meg, hogy a Szóthisz heliakus felkelése Farmuthi hónap 16-ik napján lesz. Légy szíves erről értesíteni Szekhem-Uzertezen város templomának laikus lelkészeit és jegyeztessd be ezen levelet a templom naplójába“.

Ebből a levélből minden más magyarázatot kizáró módon az következik, hogy a Sóthisz-csillagzat heliakus felkelését meghatározott helyen megfigyelték; és erről pontosan jegyzőkönyvet vezettek, úgy hogy a Szóthisz legközelebbi heliakus felkelését is előzetesen meglehessen határozni. *Ezt az időt az után a különböző kerületekben levő templomok vezetőségének levélben adták tudára.*

Tekintettel arra, hogy ezen okmány III. Uzertezen VII. esztendéjére megy vissza, igen nagyfontosságú a chronologiai számításnál, mert ezen király uralkodási idejének meghatározására támaszpontunk van benne. Azért nevezem *támaszpont*-nak, mert, mivel a Szíriusz heliakus felkelése egy egész Quadriennium tartama alatt, tehát 4 egymásután következő évben a mozgó évnek mindannyiszor ugyanazon napjára esik, ebből az következik, ha semmi további adat nem áll rendelkezésünkre az évszám pontosabb meghatározására, az év 4 esztendő keretén belül még mindig bizonytalan lesz. Ezért az említett Szóthiszdatum megállapítására egyelőre egészen közömbös lehet, hogy miért indulunk ki a — 1317. = Kr. e. 1318-ik évből és számolunk vissza innét négyszer négy évet, úgy hogy a különbség Farmuthi 16 — Thoth 1-ig terjedő napokat foglalja magában, vagy hogy miért vetjük fel egyenesen azt a kérdést, hogy szigorúan csilla-



gászati értelemben véve a Julius-féle időszámításnak melyik esztendejére esik a Sziriusznak az a heliakus felkelése, a mely Pharmuthi 16-án történt? Az első feltevés, tekintettel arra, hogy Farmuthi 16-ától Thoth 1-éig 140 nap a különbség (Farmuthi 15 napja + Pakhon 30 napja + Payni 30 napja + Epifi 30 napja + Mezori 30 napja + Epagomenák 5 napja), a következő évet adja:

$$\begin{aligned} - 1317 - (4 \times 140) &= - 1317 - 560 = - 1877 = \\ &= \text{Kr. e. 1878,} \end{aligned}$$

így tehát a Quedriennium: Kr. e. 1878, 1877, 1876, 1875.

A második felvétel pedig a — 1876. = Kr. e. 1877-ik évhez vezet s így a következő 4 évhez:

1877, 1876, 1875, 1874.

Szerencsére még egyéb bizonyítékok is állanak rendelkezésünkre, melyek lehetségessé teszik, hogy a Szóthisz heliakus felkelésének itt feljegyzett esztendejét s ezzel együtt III. Uzertezen király uralkodásának VII. évét még pontosabban megállapíthassuk. Birtokunkban van ugyanis véletlenül ugyanezen időből származó még más töredék is, a VII. év Farmuthi hónapjának 17 napjáról (tehát egy nappal kelt később az azon levélnél, a melyben a templom felügyelője a Szóthisz heliakus felkeléséről küldött izenetet), a melyben a templom jövedelméről tétetik említés és azon ünnepi ajándékokról, a melyeket a Szóthisz heliakus felkelése alkalmából szoktak adni.

Egyéb okmányokból<sup>1</sup> pedig tudjuk, hogy a templom jövedelmét 29—30 napi időközben, tehát minden holdhónap leforgása után megszokták számlálni. Így

<sup>1</sup> Zeitsch f. ägypt. Spr. XXXVII. 93.

a holdhónapnak egyik szorosan meghatározott szaka — az újhold — kiindulási pontúl szolgál s jogosult az a feltevés, hogy a havonként a templom számára felajánlott adományok kézhezszolgáltatása Újhold napján történt. Ezek az újholdnapok bizonyára pontosan meg voltak határozva, vagy közvetlen megfigyelés, vagy pedig ciklikus számítás vagy esetleg összeállított táblázat által (mikor észrevették a telihold feltünését, ez időtől előre számoltak  $14\frac{3}{4}$  napot), de minden esetre a valódi konjunkcio közvetlen közelében kellett történniök. Mivel egyik papiruszfragmentumban, a mely nem egyéb, mint a hónapon keresztül befolyt jövedelem elszámolása, a mi rendesen újhold idején történt, ezen hónapi jövedelem mellett az ünnepi ajándékokat is feljegyezve találjuk, a melyeket a Szóthisz heliakus felkelésekor adományoztak, következésként okoskodva azt is fel kell tennünk, hogy Farmuthi 16-ika, a Szóthisz heliakus felkelésének napja egyúttal Újhold napja is volt. A csillagászati számítás azt mutatja, hogy Kr. e. 1876-ban, a mely esztendőben a csillagászati számítás szerint a Sziriusz heliakus felkelése a mozgó év Farmuthi hónap 16-ikára s a Julius-féle év július 19-ére esett, éppen július 19-én állott be az újhold, a greenwichi időszámítás szerint esti 7 óra 26 perczkor, a mi kerek-számban a memfiszi időszámítás, esti  $1\frac{1}{2}$  10 órájának felel meg. Mivel pedig az egyiptomiaknál a polgári nap a napfelkeltével kezdődött, tehát a Kr. előtti 1876-ik év Farmuthi hó 16-ika, július 19-ike reggelétől július 20-ika reggeléig tartott; így a Kr. e. 1876-ik év július 19-ének estéjén beállott újhold egy-szersmind ezen esztendő Farmuthi havának 16-ára esett. *Tehát a Kr. előtti 1876-ik esztendő volt az, a*

*melyben Farmuthi 16-ára esett a Szíriusz heliakus felkelése, a mely nap egyszersmind Újhold napja is volt.* S így ezen két idézett papiruszfragmentum összefüggéséből — melyről Borchardt kimutatta, hogy egy és ugyanazon kézírathoz tartozik — azon tényt tudjuk meg, hogy a templom jövedelmei mellett, tehát az újhold napján a templom részere ajándékozott adományok mellett azok az ünnepi adományok is fel vannak jegyezve, a melyeket III. Uzertezen király uralkodása VII. évének Farmuthi hava 16-án történt Szóthiszfelkelés alkalmával ajándékoztak a templom javára, tehát szükségképen azt kell következtetnünk, hogy a VII-ik évben mindkét esemény, az újhold is meg a Szóthisz heliakus felkelése is egy napon történt, nevezetesen Farmuthi hónap 16-án és hogy ezért a rákövetkező napon (Farmuthi hó 17-én összeállított leltárba mindakétféle ünnepi adományt felvették, azt is, a melyet az újhold, azt is, a melyet a Szóthisz-heliakus felkelésének napján ajándékoztak. Most már a számítás meggyőz arról, hogy a Kr. előtti 1876-ik év azon évek egyike volt, a melyben a Szíriusz heliakus felkelése Farmuthi hónap 16-ikára esett, de egyszersmind azt is bebizonyítja, hogy ugyanezen év Farmuthi 16-ika újhold napja is volt: ebből kifolyólag joggal következtetjük, hogy a Kr. előtti 1876-ik év = III. Uzertezen uralkodásának VII-ik éve. Ebből láthatjuk, hogy a Szóthiszdátumok mennyire kiemelkedő fontosságúak lehetnek az exakt chronologia megállapítására, különösen akkor, ha még más ismertető jelek is csatlakoznak hozzájuk, mint pl. az illető holdszakokra vonatkozó adatok. A feliratokban ránkmaradt emlékek terén folytonosan előbbrehaladó kutatások következtében valóban sikerült is az egyiptomi történelem folyamán



az ország középső részében uralkodott egyik vagy másik fáraónak uralkodási idejét megállapítani, de semmiféle biztos támaszpontonra nem tudtunk szert tenni, a mely a chronologiai adatok kiindulási pontjaként szolgálhatott volna. Így pl. tudtuk, hogy III. Amenemhat, a labirinthus és Fayum építtetője, 42 esztendőn keresztül volt Egyiptom trónjának birtokosa, azt azonban már nem tudtuk, hogy melyik időbe (a Kr. előtti melyik évszázadba) illesszük be ezen 42 esztendőt. Most azonban, a mikor tudjuk azt, hogy III. Uzer-tezen királyságának VII. esztendeje Kr. e. melyik esztendőre esik, az egész XII-ik dinasztia chronológiája egy csapásra rendbeszedhető. Így most már a XII. dinasztia minden egyes királya uralkodási idejének a következő áttekintési táblázata állítható össze:

I. Amenemhat . . . . .	Kr. e. 1995—1975.
I. Amenemhat és fia I. Uzertezen . . . . .	„ „ 1975—1965.
I. Uzertezen . . . . .	„ „ 1965—1933.
I. Uzertezen és fia II. Amenemhat . . . . .	„ „ 1933—1930.
II. Amenemhat . . . . .	„ „ 1930—1901.
II. Amenemhat és fia II. Uzer- tezen . . . . .	„ „ 1901—1895.
II. Uzertezen . . . . .	„ „ 1895—1882.
III. Uzertezen . . . . .	„ „ 1882—1856.
III. Amenemhat . . . . .	„ „ 1856—1814.
IV. Amenemhat . . . . .	„ „ 1814—1805.
Szebeknofru . . . . .	„ „ 1805—1801.

Hasonló módon találkozott összekötő kapocs az új birodalom számára is a chronologia előállítására. Az első szilárd pont a melyre támaszkodhatunk, az elefantini naptárkö, melynek keletkezési ideje III. Thut-mozisz király uralkodására esik. Ezen a következőket olvashatjuk:

„*Epifi hónapjának 28-ik napja, a Szóthisz heliakus felkelésének ünnepe*“. De ezen király uralkodási idejére vonatkozólag még a következő dátumokat is feljegyzve találjuk (lásd Brugsch, Thes. inscript. aegypt. 93—95): mindenek előtt tudjuk, hogy III. Thutmozisz Pakhon hó 4-ikén ült trónra; továbbá azt is tudjuk, hogy uralkodásának XXIII. évében Pakhon hónap 21-ikén újhold volt, valamint azt is, hogy uralkodásának a következő esztendejében — tehát a XXIV. uralkodási évében — Mekhir hónap 30-án ugyancsak újhold volt.

Mindezekből a körülményekből megtudjuk, hogy *III. Thutmozisz a Kr. előtti 1503-ik év márcziusának 20-ikától a Kr. e. 1449-ik év februárja 14-ikéig uralkodott.* (Zeitschrift für aegypt. Sprache 1889, 97—103).

Teljesen analóg módon azt is megállapíthatjuk, hogy I. Amenhotep Kr. e. 1553-ban lépett a trónra, azt is, hogy II. Ramszesz Kr. e. 1347—1280-ig, III. Ramszesz pedig Kr. e. 1240—1208-ig uralkodott.

Eképen az eredmények egész sorát nyerjük, melyek lehetségessé teszik azt, hogy az ókori egyiptomi történelemnek egy igen jelentékeny részét biztos chronologiai alapra helyezzük. Hogyha összevetjük azokat az eredményeket, a melyekre mi számítás alapján jutottunk, az egyiptomi feliratos emlékek kutatásának eredményeivel, akkor a következőket találjuk:

A XVIII. dinasztia Ahmeszszel (Amózis-sal) veszi kezdetét, aki Egyiptomot megszabadította a hikszoszok idegen uralmától. Uralkodásának XXII-ik évét még felirat hirdeti, ebben az esztendőben nyitották meg ugyanis Memfis mellett a Mokattam hegység kőbányáit. Utánna egymást követő sorban uralkodtak I. Amenhotep, I. Thutmozisz, II. Thutmozisz. A szá-



mitásból az tűnik ki, hogy ezen három király uralkodásának ideje összesen 50 esztendőre tehető, a mennyiben azt találjuk, hogy I. Amenhotep Kr. e. 1553-ban és III. Thutmosisz, a ki II. Thutmosiszt követte, a Kr. e. 1503-ban lépett a trónra. Ez az eredmény csodálatos módon megegyezik az emlékek tudósításával is.

Ahmesz, Abana-Baba fia, a hajósok ezredese, tiszta és ékesszóló szavakban adja tudtunkra, hogy ő Amozisz, I. Amenhotep, I. Thutmosisz és II. Thutmosisz királyok alatt szolgált. Apja Ra-Szekenén király hajóskapitánya volt és a mikor ez meghalt, maga Amozisz uralkodó hajóhadához kapitányul rendelte. „Még fiatal és nőtlen korában“ állott a király szolgálatába s csak „igen késő vénségben“ halt meg. Mi ugyan a régi egyiptomiak szívbeli ügyeiben sokkal kevésbé vagyunk járatosak, hogysem a „még nőtlen“ kifejezésnek pontosan és határozottan megfelelő életkort meg tudnók határozni, de azt hiszem, hogy nem messze járunk az igazságtól, ha azt tételezzük fel, hogy Ahmesz 16 esztendő s kora körül állhatott katonai szolgálatba s hosszú életkora 88 esztendőre terjedt ( $16+22+50=88$ .) Ez azon kor, melynek a fentebb idézett emlék tudósítására is egészen megfelel s ez éppenséggel nem indíthat bennünket semmiféle meglepődésre és bámulatra, hiszen még a mi napjainkban is találkozunk kiváló hadvezérekkel, a kik már több mint 60 évet katonai szolgálatban töltöttek s még jó távol vannak attól, hogy az emberi élet végső határához elérjenek. Ahmesz Pen-Nukheb, a ki III. Thutmosiszt megelőzőleg halt el s éppúgy, mint ezt El Kab mellett egy sirkamrában temették el, arról tudósít, hogy ő először Amozisz, azután I. Amenhotep, majd I és II



Thutmozisz alatt szolgált s hozzáteszi még: „szerencsés öregkort értem“.

III. Thutmozisz a Kr. e. 1503. év márczius havának 20-ikán lépett a trónra (ez számítás eredménye) s ettől kezdve az uralkodása 54-ik évének Famenoth-hava utolsó napjáig ült a trónon (ezt Amenemheb nevű kapitányának a tudósításából meritjük) és a Kr. e. 1449-ik év február havának 11-ik napján halt meg (ez ismét számítás eredménye). Fia II. Amenhotep tehát a Kr. e. 1449. évben lépett atyja trónjára. Úgy látszik, hogy ez csak kis ideig uralkodott. Az emlékeken uralkodása legkésőbbi évéül a 3-at találjuk („a 3-ik év Epiphi havának 15-ik napját“). Utána

IV. Thutmozisz következett, kinek legkésőbbi uralkodási éve az emlékeken a 17. Ekkor III. Amenhotep következett, a kinek uralkodási ideje legkevesebb 36 évre tehető. A zilziliszi kőbányákban talált egyik felirat uralkodása 35-ik évének Pakhon hava 1-éről van keltezve s a szinai félsziget egyik sziklafelirata uralkodása 36-ik évének Mekhir hónapjából van datálva. Éppen így pontosan mutatják az emlékek, hogy IV. Amenhotep legkevesebb 12 éven át uralkodott, mivelhogy „uralkodása 12-ik évének Mekhir hónapja 18-ik napján“ tartotta a szírok és kusitok felett aratott győzelmének ünnepét. Az utána következett Szakara uralkodásának idejéből a 4-ik év a legkésőbbi dátum s akik ez után következtek Ai, Tut-anekh-amon és Szera Teti királyok mindössze is rövid ideig uralkodtak, úgy hogy az ő uralkodásuknak tartamát együttvéve csak 7 évre tehetjük. Ezeknek Hóremheb volt az utódja, a ki egyik sógora volt IV. Amenhotepnek s 21 évig ült a trónon. Egy Leidenben őrzött emlék szerint ő szállította mint IV. Amenhotep király első udvari

embere a király elé a foglyokat. Mint ezen király legfőbb méltóságú embere feleségül vette a király sógor-nőjét Mútneczmet-et De már III. Amenhotep alatt is ismeretes és tisztelt személyiség volt ő. Egy mészkőfeliratban megmaradt uralkodása idejéből a következő dátum; „a 21-ik év Payni hónapjának 1-ső napja“. Utódjával I. Ramszesszel, a ki azonban rövid ideig uralkodott, a 19-ik manethoni dinasztia veszi kezdetét. Egy Wadi-Halfa mellett talált emlékkő uralkodásának 2-ik esztendejéből van keltezve. Az örökébe lépett királynak I. Szétinek uralkodása „IX. éve Epifi hava 20-áról“ való a legkésőbbi dátum. Adjuk most össze az egymásután következő királyoknak az egyes emlékekből megtudható uralkodási éveit II. Amenhoteppe kezdve s I. Szétivel végezve be, ekkor a következőkre jutunk:

A királyok neve:	Az emlékeken felfalálható utolsó uralkodási év:
II. Amenhotep . . . . .	3
IV. Thutmozis . . . . .	7
III. Amenhotep . . . . .	36
IV. Amenhotep . . . . .	12
Szakara . . . . .	4
Ai . . . . .	?
Tut-ankh-amon } . . . . .	?
Szera-Teti } . . . . .	?
Horemheb . . . . .	21
I. Ramszesz . . . . .	2
I. Széti . . . . .	9
Összesen: 94 + ?,	

a hol a kérdőjeles hiányzó számnak, mindenesetre kicsinynek kell lenni (talán 7?).

Nézzük most azt, hogy számítás révén micsoda eredményhez jutunk? II. Amenthop a Kr. e. 1449-ik esztendőben lépett a trónra. II. Ramszesz I. Szétinek a követője, Kr. e. 1347-ben nyerte el az uralmat. A II. Amenhoteppele kezdődő és I. Szétivel végződő uralkodás időtartamául tehát számítás révén 102 esztendőt kapunk, és ez olyan szám, a mely — tekintettel arra, hogy az emlékekből Ai, Tut-ankh-amon és Szerá-Teti uralkodásának időtartamául egészen pontosan meghatározott számot nem nyerhetünk, csak annyit állapíthatunk meg, hogy rövid időre terjedt —, minden tekintetben figyelembe veendő.

Az eddigiekből először is az a frappáns összhang tűnhet szemünkbe a mely a ránkmaradt emlékek adatai és a számítás eredményei között van. Látunk már előbb is, hogy az emlékek és a számítás milyen pompásan kiegészítik és megerősítik egymást, a mikor kimutattuk azt, hogy annak a két hajóskapitánynak — Ahmesznek, Abana-Baba fiának és Ahmesz Pen-Nekhebnak — a tudósításai milyen pontosan egybevágnak a számítás eredményeivel I. Amenhotep és III. Thutmosisz királyok uralkodása kezdetének évszámára nézve. A közvetlenül előttünk álló megegyezés pedig, hogy az emlékeken reánkmaradt uralkodási időtartamok évszámainak összege ugyanarra az eredményre vezet, mint a számtani deduktio, olyan fontos tény, a mely ezen monumentális tudósításokhoz való bizalmunkat minden irányban támogatni és megerősíteni hivatott. De ez egyszersmind arról is meggyőzhet bennünket, hogy általános reformálásra szorul a chronologiai kutatás eddig követest azon módszere, a mely mindig csak arra törekedett, hogy az apokrif Manetho fennmaradt hagyományainak és a görög klasszikus íróknak több



hitelt szerezzenek, mint az emlékeken ránkmaradt feliratoknak. Már pedig a chronologiai kutatás számára bizonyos körülmények között nagyobb becsű az a legkisebb kódarab, mely a régen letűnt idők valamely mozzanatáról tanúskodik, azoknál a bőbeszédű tudósításoknál, a melyek a sokkal későbbben élt görög és római írók műveiben maradtak ránk.

I. Széti után fia II. Ramszesz uralkodott, a ki Kr. e. 1347-ben lépett trónra, (mint ezt a számítás eredménye mutatja) s 67 éven keresztül uralkodott, (a mint az emlékek tudósítanak). A Kr. e. 1280-ik évben jutott tehát uralomra Merneptah, a ki uralkodásának V-ik évében vívta a prozopiszi csatát és a kit uralkodásának VIII-ik esztendejében az edomita Sázu a khétami hegyi erdőn átvonulni kényszerített. A fáráói hatalom régi dicsősége s a fáráók trónjának hajdani fénye lassanként aláhanyatlott és II. Széti király után, a ki Merneptah követője volt az uralkodásban, már minden hatalom és pompa odavolt. Idegenek árasztották el az országot, kik a trón köré is odajutottak. Amenmeszesz, Sziptah és Arzu uralkodása alatt valóságos anarkhia dült az országban. Ennek csak Szétnakht tudott véget vetni. A számítások alapján ezen periódus időtartamát 40 évre tehetjük, mert Merneptah Kr. e. 1280-ban kezdte meg az uralkodást, III. Ramszesz pedig, a ki Szétnacht után következett, Kr. e. 1240-ben lépett a trónra. III. Ramszesz 32 évig uralkodott. Utána Kr. e. 1208-ban a fia következett, IV. Ramszesz, a ki 6 évig, tehát 1208—1202-ig ült a trónon. Tudomásunk van a Szóthisz Paofi hónap elsején történt heliakus felkeléséről VI. Ramszesz uralkodása idejéből s ezen körülmény a Kr. e. 1198-ik évhez vezet bennünket s tudvalevőleg IV. Ramszesz és VI. Ram-

szesz között uralkodott még egy király, V. Ramszesz, a kit VI. Ramzesz távolított el a trónról.

Ekképpen a királyok uralkodására a következő chronologiailag meghatározott lajstromot nyerjük :

	Amozisz . . . . .	Kr. e. 1575—1553
	I. Amenhotep	. . . . . " " 1553—1503
	I. Thutmozis	
	II. Thutmozis	
	III. Thutmozis . . . . .	" " 1503—1449
	II. Amenhotep . . . . .	" " 1449—1446
XVIII. dinasztia	IV. Thutmozis . . . . .	" " 1446—1439
	III. Amenhotep . . . . .	" " 1439—1403
	IV. Amenhotep (Khunáten) . . . . .	" " 1403—1391
	Szakara . . . . .	" " 1391—1387
	Ai	. . . . . " " 1387—1379
	Thut-ankh-amon	
	Szera-Teti	
	Horemheb . . . . .	" " 1379—1358
	I. Ramszesz . . . . .	" " 1358—1356
	I. Széti . . . . .	" " 1356—1347
	II. Ramszesz . . . . .	" " 1347—1280
XIX. dinasztia	Merneptah	. . . . . " " 1280—1240
	II. Széti	
	Amenmeszesz	
	Sziptah	
	Arzu	
	III. Ramszesz . . . . .	" " 1240—1208
XX. dinasztia	IV. Ramszesz . . . . .	" " 1208—1202
	V. Ramszesz . . . . .	" " 1202—1199
	VI. Ramszesz . . . . .	" " 1199—1190

Van még egynéhány korszak olyan, a melyet chronologiailag föltétlenül meghatározhatunk (ilyen pl a VI. dinasztia kora és a XXII. királyi háznak a kora). Magától értetődik, hogy ezzel még nincs legyőzve minden nehézség, sőt nagyon is sok tennivaló hárul még a jövő kutatójára. Amit ezideig sikerült meg-

állapítanunk, az csak egy kis töredéke annak a több ezredévet számláló időszaknak, a melyet Egyiptom története magában foglal.

Három korszak áll a behatóbb kutatás elé, melyeket a birodalom „ó-“, „közép-“ és „újkorának“ szoktunk nevezni. A Manetho-féle harmincz dinasztia közül az első hat dinasztia a birodalom ókorába tartozik, a birodalom középkorának a XII. dinasztia képezi a virágkorát, míg az újkor a XVIII-ik dinasztiaival veszi kezdetét. Az a történet és chronologia, a mely Manetho nak csak kivonatokban és idézetekben ránkmaradt „Aegyptiaca“ című művéből áll előttünk, nem igen bizonyult helyesnek azokkal a tudósításokkal szemben, melyeket az emlékek őriztek meg számunkra. És mégis mind a mai napig használatban maradt az ő chronologiai sémája (a 30 dinasztiaira való beosztás), habár szigorúan tudományos szempontból kifogás alá esik.

\*

Nehéz dolog ugyan Egyiptomnak olyatén chronológiáját megírni, a mely a birodalom történeti korát a maga egészében felölelje, de még nehezebb olyan egységes képet állítani az olvasó elé, mely az ország *politikai történetét* hűen tükrözze vissza. Az első dinasztia első királya *Mena* volt. Őt még a fejedelmek egész sora előzte meg, a mit az abidoszi lelet világosan mutat. Ezek a későbbi királyok címei közül csak Hórusz nevét viselték. Úgy látszik, hogy mindakét koronát először *Mena* tette fejére s ezzel együtt ő vette fel először „a két ország egyesítője“ címet is annak jeléül, hogy alsó Egyiptom felett is, felső Egyiptom felett is övé az uralom. Neki sikerül véglegesen egyesíteni azt a két országot, a mely évszázadokon keresztül önálló állam-



képen élt egymás mellett s egymással nem ritkán meg is hasonlott, s véres harcokat is vívott egymással. Őt tartották Memfis megalapítójának; székhelye azonban felső Egyiptomban volt, itt találták meg oszlopokkal diszes sírhelyét (Negadé-ban) is, melyben kíséretétől köryezve pihen. Utódjainak székhelye is felső Egyiptomban volt; csak a III. dinasztiából származó uralkodók

helyezték át először királyi udvarukat Memfisbe. Eből a dinasztiából való volt Czózer is, az első piramissir építtetője. Ez még lépcsőzetes toronyalakú volt. Ezen siremlékek a volta képeni piramisalakot csak a IV. dinasztia idejében nyerték Sznefru király uralkodása alatt. *Kevés idővel ezelőtt ez volt az egyiptomi királyok közül az első, a kinek uralkodása mellett már feliratos emlék is tanúskodik.* A színei félszigeten fekvő Wadi-Maghara-ban talált felirat úgy tünteti őt fel, mint az ezen szigeten lakott beduin-törzsek legyőzőjét.

Az ő után következett uralkodók: *Khufu, Khafra és Meukaura* építtették a három nagy gizei piramist. Az V-dik dinasztiáról, a mely Manetho szerint a felső-egyiptomi Elefantinból származott, az egyiptomi hagyomány azt tartja, hogy a deltabeli Zakhebunak, Ra papjának a nemzetségéből vette eredetét. Egyik



90. A király ornátusában.

mese (Papirusz Westcar), a mely birodalom középkorából származik, azt beszéli el, hogy Khufunak megjövendölték, hogy abból a 3 gyerekből még egykor Egyiptom uralkodója lesz, akikkel Red-dedet, Ra papjának Zakhebunak a felesége viselős. Ezek az istenek segítségével születtek meg s Izisztól a következő neveket nyerték: Uzerkaf, Szahúra és Kaka. És az abidoszi királylajstromban az V-ik dinasztia három első királyának csakugyan ez a neve.

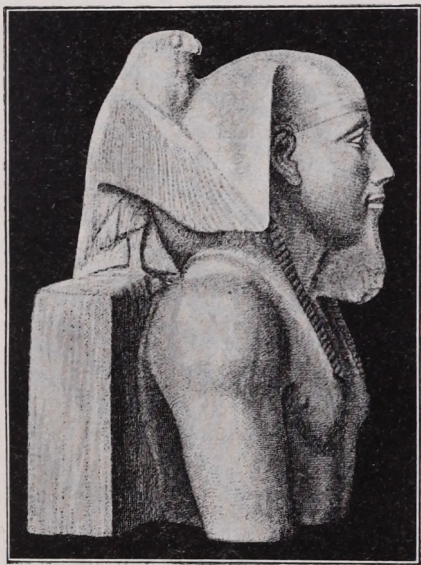
Úgy látszik, hogy Egyiptom hatalmának tetőpontját ezen uralkodóház alatt érte el, a mikor Szahurának és Ranúzer-nek a czimerei Egyiptom hatalma és dicsősége jeléül ott diszelegtek Vadi Maghara sziklafalain s ők maguk mindenki szemében úgy tüntek fel, mint az idegen népek legyőzői s mindegyiküket úgy dicsőítették, mint „istent, a ki népeket ver le s országokat sujt karjával“. A művészet és az irodalom is, a mely már a IV. dinasztiából való királyok alatt virágozni kezdett, most jutott el fejlődésének tetőpontjára. Assza uralkodása alatt írta Ptahhotep a bölcseségről szóló művét s ezen dinasztia utolsó sarjának, Únaz királynak a sirjában bukkantak rá a halottak kultuszáról szóló könyv első terjedelmes leírására.

A VI-ik dinasztiából származott királyok uralkodása alatt kezd mindinkább-inkább aláhanyatlani a hatalom a birodalom belsejében s kezd az önállóság a kerületek fejedelmeinek javára csökkenni. Kifelé terjed a birodalom befolyása a szomszédnépekre. Nyugatfelé egészen, keletfelé pedig egészen a Verestenger déli részén fekvő Punt tündérországig terjedt a királyok kereskedelme.

Palesztina lakói ellen több győzedelmes hadjáratot indítottak. Mignem Merira Pepi király halála után,



a kinek neve fényesen tündöklök ki az őshajdan történelmének homályából, nagyobb megrázkodtatások következtek, melyek az államszervezet épületét meg-ingatták. És mihelyt a VI-ik dinasztia letűnt a történelem színpadáról, az egyiptomi birodalom egységesítésének is hosszabb időre vége szakadt. Az állam



91. Khafra király diorit szobra (Kairó).

egy csomó apróbb fejedelemségre foszlott szét s ezek állandóan harcban állottak egymással. Az ilyen kis törzsfejedelemségek közül különösen kettő veendő figyelembe; a deltában fekvő Herakleopolisz, a melynek fejedelmei királyi czímet vettek fel és arra törekedtek, hogy az egész Egyiptomot hatalmukba kerítsék; és a délen fekvő Théba, mely a régi birodalomban



teljesen alárendelt szerepet játszott, most azonban igen hatalmas fejedelmi nemzetségre tett szert s uralkodóinak lassanként sikerült a fejedelmi ház uralmát a maguk törzsén kívül másokra is kiterjeszteni s végre az egész felső Egyiptomot az ő hatalmuk alá hajtani. Ez a fejedelmi nemzetség azt tűzte maga elé célul, hogy megmenti a nemzeti becsületet a birodalmi egység újból való helyreállítása által. A fejedelmek valóban kezükbe is kerítették az északi rész felett való uralmat és felvették ezt a címet „felső és alsó Egyiptom királya“.

Ekkor állott elő a XI. dinasztia, a mely még semmi esetre sem volt képes minden lázongás teljes elnyomására. Mint ennek utolsó uralkodója tűnik fel Zeankhkara, a ki egyik hivatalnokára, Henura ruházta a Punt felé induló expedíció összes felszerelését, hogy azzal Koptoszból keletnek, a Veres-tenger felé induljon, ki azután át is ment a Hammamat-völgyén keletnek, azután hajón folytatta útját tovább azon az úton, a melyet még a Ptolemaeusok idejében és a rómaiak korában is használtak.

A belső béke csak a XII. dinasztíával állott be, a mely csaknem 200 évig uralkodott (Kr. e. 1995—1800-ig) s ezalatt Egyiptom a nyugalom és jólét napjait élvezte. „A milyen a ragyogó nap, a mikor felcsillan a sötét éjszakából s hirtelen előtűnnek az éj homályában veszteglett sugarai; ilyen fényáradathoz lehet hasonló a XII-ik királyi család uralkodásának kezdete, a mely szétáradt a hajdankor elfeledett világa felett és tündöklésével új életre hívta a mi korunk előtti csaknem negyedik évezredet“.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Brugsch, Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen. Leipzig, 1877. p. 116.

Ennek a dinasztiának a megalapítója *I. Amenemhat*. Méltán nevezhetjük őt az egyiptomi birodalom reorganizátorának. Az ő kormányzói bölcsesége által lényegesen emelkedett a királyi tekintély és ezáltal a kerületi fejedelmek hatalmát is megnyirbálta. Ettől az időtől kezdve már nem korlátlan uralkodók voltak ezek kerületeik felett, hanem prefektusok, tehát királyi hivatalnokok. A kifelé szerencsével folytatott háborúk megszerezték számára a győző dicsőséget is. E mellett hódolt a művészetnek is. A XII-ik dinasztiát megalapító *I. Amenemhat* egyszersmind a thebai Amon-templom megalapítója is. Uralkodásának 20-ik évében (Kr. e. 1975-ben) fiát, *I. Uzertezent* uralkodótársul vette maga mellé, hogy háza számára biztosítsa a koronát. 10 évvel ezután a Kr. e. 1965-ik év Paofi hó 7-én szenderült örök nyugalomra és ekkor egyedüli uralkodóvá lett fia *Uzertezen* volt az a szerencsés, a ki apja tetteiben dús életének gyümölcseit élvezhette. Ez volt az, a kit úgy hívtak, hogy „az erős, a ki a maga kardjával harcol, a hasonlíthatatlan bátorságú. A bosszúálló, a fej-beszaggató, a ki nek közelében senki sem marad meg a maga lábán. Gyorslábú, ha menekülő után kell iramodni; aki neki hátat fordít, nem jut az többet lélekzethez. A ki mindamellett barátságos, igen kellemes, a ki mindenkinek a vonzalmát megszerzi. Nagyon szereti őt a város s jobban ujjong neki, mint istenének. Mily boldog lehet az az ország, a melynek ilyen uralkodója van“. (V. ö. Színuhe elbeszélését.) Az ő dicsőségéről beszél napjainkban is az a nagy heliopolisi obelisz, melynek ő volt a felállíttatója. Két évvel halála előtt Kr. e. 1933-ban maga mellé vette uralkodótársul fiát *II. Amenemhat*-ot. Uralkodásuk alatt a béke áldásait



élvezte az ország s semmiféle háború kitörése nem zavarta a nyugalmat. A róla szóló emlékek mégis hátrább állanak jelentőség tekintetében is, számban is azoknál, a melyek atyjáról maradtak reánk.

*II. Uzertezen* alatt is virágzott a béke az országban. Ő is még atyja életében részese lett az uralkodásnak. Uralkodása idejére esik az a nagy felirat, a mely Beni-Hasszanban, Khnumhotep sziklasírja fölött, az áldozati terem középső párkányát megtölti. Az áldozati termet ékesítő számtalan ábrázolat közt legértelmesebb a figyelemre és méltánylásra azon vonzó történeti kép, a mely egy nomád semita csapatnak Egyiptomba költözését állítja elénk s nagy mértékben emlékeztet Jákobnak a bibliában elbeszélte Egyiptomba jövetelére. Egy 37 tagból álló semita-család, a mely Amu nagy népéhez tartozott, *II. Uzertezen* király uralkodásának hatodik évében, tehát Kr. e. 1895-ben, jött Egyiptomba, megjelent Khnumhotep törzsfejedelem előtt, a kinek átadta az egyiptomiaktól nagyrabecsült szemkifestőszert s egyúttal az országban való állandó letelepedésre engedelmet kért. (Lásd fentt 48. l.)

Egyik legnagyobb jelentőségű királya volt a történelemnek *III. Uzertezen*, a kiben a későbbi kutatók Zezosztrist vélik felismerni, kit annyira kiemelnek az ó-kori klasszikusok. Ez figyelmét főként Nubiára irányozta. Azt akarta *III. Uzertezen*, hogy birodalma itt a régien túl, egészen a természetalkotta határig kiterjedjen. Csatornákat készíttetett s ezáltal elhárította azokat az akadályokat, melyeket a vizesések gördítettek a hajózás elé s azután meghosszabbította az egyiptomi hajóutakat felfelé Nubián keresztül. Végre elérte azt, hogy az egész Nubiát Egyiptom fennhatósága alá hajtotta. *III. Uzertezen* Szemnehnél s az



ezzel átellenben fekvő Kumnehnél két erős elzáró várat építtetett s megtiltotta a délfelé lakó négereknek, hogy birodalmába betegyék a lábukat. Az erre vonatkozó felirat így hangzik: „Ez a déli határ. Egy néger se merjen ezen a határon sem gyalog, sem hajón észak felé átjönni, sőt még a barma sem. Ha kereskedni akarnak, menjenek Akentbe, ott tehetnek a mit akarnak, nem lesz semmi bántódásuk; de Heh-en túl fölfelé soha még hírmondójuk se merjen jönni“. Az ország hatalmának kifelé való terjedésével karöltve haladt a művészet és az irodalom virágzása is. A matematika tudománya az Egyiptomiaknál sohasem állott magasabb fokon, mint ezen idő körül s az ókori egyiptomi astronomia is nyomokat hagyott ezen időből (Lásd a kahuni papiruszleletet s ennek azon nagy jelentőségét, a melyet az egyiptomi chronológiára irányuló kutatásokra gyakorolt.)

Az utána következett uralkodónak *III. Amenemhat*-nak a nevéhez fűződik a Fayum előállítása és a hawarai nagyszerű templom felépítése, a melynek híre mint a világ csodája maradt fenn „labirinthus“ név alatt. A mint három terjedelmes papirusz-töredék megerősíti, igen nagy építmény volt ez számtalan udvarral, a melyben minden egyiptomi istennek jutott szentély és a melyben áldozati ünnepek alkalmával minden megye képviselője befért. Brugsch és Mariette azt hiszi, hogy a „labirinthus“ név az egyiptomi „Lopa-rohun“-ra vezethető vissza s így azt jelenti, hogy „templom a csatorna torkolata mellett“.

Különös gonddal figyelte meg *III. Amenemhat* a Nilus áradásának évenként visszatérő magasságát s ezt az eljárást az utána következők is „hosszú időn keresztül folytatták s végre beállott annak a lehető-

sége, hogy a Nilus magasságát az Elefantine mellett felállítottak Nilusmérő által fixirozhatták.

A Magyar Nemzeti Múzeumnak megvan ezen király fekete dioritból készült mellszobra s van egy mészkősztéla, a melyre ezen király neve van felírva.

Ennek fia és követője *IV. Amenemhat* kilencz éven keresztül uralkodott, a ki után leánytestvére és Szebek-nofra következett. a kivel azután négy év múlva bezárult a XII. királyi ház s vele együtt az egyiptomi történelemnek legfényesebb korszaka is.

A mi ezután következik, abban nincs történeti folytonosság, csak dirib-darabokból álló férczelmény, mivel itt a történeti adatok fonala igen gyakran megszakad.

Azok a királyok, a kik a XII. királyi ház fáraóit felváltották az uralkodásban, föltétlenül urai voltak az egész Egyiptomnak és úgylátszik, hogy a birodalom határa kiterjedt délfele egészen, a harmadik vizesésig Nubiában. Théba, Abidosz és a Hammamát völgye igen gazdag írásbeli bizonyyságaiban annak, hogy az egyiptomi birodalom hatalma a XIII. dinasztia idejében még rendületlenül állott. Ez a hatalom azonban mindinkább gyengült, nyilván mindig rendetlenebbé lett a trónváltozás s úgylátszik, hogy az állami rend a legnagyobb mértékben megzavarodott s ezzel együtt az ország jóléte is aláhanyatlott. Így bizonyára valóságos felbomlási proczesszus következett be; fájdalom, még most sem áll rendelkezésünkre annyi anyag, a mennyi szükséges volna ahhoz, hogy ezen és a közvetlen erre következő időbeli állapotokba elég tisztán és világosan beláthassunk.

A belső bonyadalmak mindinkább szaporodtak, végre is beállott a nagy katasztrófa, a *hikszosz-betörés*

és ez a birodalom teljes felbomlására vezetett. Hogy kik voltak ezek a hikszoszok, nem tudjuk teljes biztossággal megmondani. A egyiptomi szövegekben ez a név még eddig nem fordult elő; semmi emlékszerű hiteles felirat nem nyújt róluk felvilágosítást. Csupán Manethó tudósít róluk, ki azt mondja, hogy abban az időben „egyik isten ellenséges érzelemmel viseltetett az ország iránt s egészen váratlanul ismeretlen fajtájú népet zúditott rá kelet felől, ez az országot mérészen megtámadta s könnyűszerrel, kardcsapás nélkül elfoglalta és hatalmába kerítette felette az uralkodást s ezen berontókat „hikszosz“ néven nevezi, mely szónak „pásztorkirályok“ értelem felel meg az egyiptomi nyelvben, mert a „hik“ szó a vallásos nyelvhasználatban „király“-t jelent, a „szosz“ szónak pedig „pásztor, pásztorok“ a jelentése a népnyelvben. És tényleg *hk* = „uralkodó“, *sázu* = „beduin“. Hogy azután, mint némely egyiptologus gondolja, ázsiai kusiták, vagy pedig elamiták, vagy kanaánita nemzetségek, vagy turániak voltak-e, a tudomány mai álláspontján még nem fejthető meg bizonyosan. Csak annyi bizonyos, hogy sémita eredetű elemek özönlöttek el, kik előzőleg részint a sziriai sivatagokon, részint az Eufrátesz jobb partján voltak letelepedve, vagy pedig mint nomád népek bizonytalan helyen és módon tengették életüket, most azután, felhasználva azokat a belső zavarokat, a melyek Egyiptomot emésztették, az országra rontottak. Seholsem találtak hevesebb ellenállásra s így hatalmukba került egész Alsó-Egyiptom, a melynek fővédelmezési pontjául a Tanisz közeliében fekvő Auariszt választották ki. Az azonban már nem sikerült nekik, hogy Felső-Egyiptomot is kézrekerítsék. Tébában ugyanis nemzeti fejedelmek ural-



kodtak, mint előzőleg és mint „Felső-Egyiptom királyai“ megoltalmazták függetlenségüket.

De ezek az idegenek arra törekedtek, hogy a maguk vívmányait az egyiptomi kultúrával egyesítsék. Az egységes állami közigazgatást ők is megtartották, udvartartásukat egyiptomi mintára rendezték be, valamint az egyiptomiak erkölce és szokásai mellett azok nyelvét és írásmódját is elfogadták. De az egyiptomi istenek tiszteletétől tartózkodtak s a saját nemzeti istenükhöz Szútekh-hez imádkoztak, a kire még ráruházták a *Nub*, azaz „arany“ melléknevet is és a kinek tiszteletére Taniszban is, Auariszban is pompás templomot építettek. Ápolták a művészetet is. Csak sajnálni lehet, hogy rendkívül kevés olyan emlék maradt ránk, a mely tőlük származik. Mert azok a kolosszális királysobrok és szfinxek, a melyekre a Delta területén különösen Taniszban, Bubasztiszban és Pithomban feltalált templomromok közt akadtak, nem ezen, hanem sokkal előbbi korszakba tartoznak (leginkább III. Amenemhat idejébe), habár ezen hikszosz királyok közül többnek a nevét tartalmazzák. Ezek azonban csak később kerültek ide, úgy hogy a régebben bevésett neveket eltávolították s azok helyére írták, olyan eljárás ez, a mely az ó-kor történelmében nem áll egyedül.

A hikszoszok Egyiptom felett való uralmára nem szükséges 500 évet felvenni, a mint kevés idővel ez előtt hitték, hanem csak 150 évet körülbelül, de ez is elég sok idő volt arra, hogy az idegen uralom nyomasztó súlyát megérezzék és megizlelődjék az a kívánság, hogy az idegen jármot rázzák le nyakukról. Az idegenek ellen folytatott szabadságharcz Thébából indult ki. Már a XVI. század kezdetén erő-

sen szorongatták a déli fejedelmek a hikszoszokat. Felső-Egyiptom királyai egyikének Rászekenen-nek, a kinek mumiája 1881-ben egy Théba melletti szikla-üregből került napfényre, sikerült a hikszoszokat visszaszorítani a keleti Nilusdeltába és habár maga Rászekenen elesett is a csatában, az ellenség túlhatalma már meg volt törve és az utána következő Kamózisznak már nem volt nehéz az ellenséget rákényszeríteni arra, hogy csak a jól megerősített Auarisz-ra szorítkozzék. Az 1575-ik évben *Amózis* került Théba trónjára s ennek végre sikerült a hikszosz-uralmat teljesen megszüntetni. Ezen hosszú küzdelemnek a végéről eléggé világosan tájékoztat bennünket Ahmesz nevű hajóskapitány életrajza, a kit Elkab-ban temettek el s sirjában felírták mindazon szolgálatait, a melyeket a királyi ház irányában tanusított. Ezzel elérkeztünk az egyiptomi történet egyik legnevezetesebb fordulópontjához, a XVIII. dinasztiaához, a mely éppen Amósisz-szel veszi kezdetét.

\*

Alig fejezte be *Amózis* a hikszoszok elleni győzelmes háborút, már Nubia ellen kellett indulnia, hogy ezt az országot, mely a birodalom idegen uralma alatt elveszett, ismét visszahódítsa Egyiptom számára. De még akkor sem tehetett nyugalomra fegyverét, a mikor ez már megtörtént, hanem két felkelést kellett neki elnyomni a birodalom belsejében és csak akkor szentelhette magát a békének, a mikor ezzel is készen lett. A felesége, Ahmesz Nófertári hercegnő volt, a ki igen magas papnői hivatalt viselt a fővárosban. Ő volt az „isten neje“, azaz az égi felesége Amonnak (tehát főpapnő), a birodalom fővárosa Théba védőistenének és mint ilyennek nemcsak bőséges jövedelme



volt azon nagykiterjedelmű szántóföldekből, a melyek ezen hivattal velejártak, hanem olyan előjogai is, a melyek neki nagy politikai befolyást biztosítottak. Egy ilyen hercegnővel való házassága révén, a kinek születésénél és a törvénytől fogva osztályrészt jutott a thébai trónöröklés joga, elnyerte Amózisz a hatalmat és a tekintélyt s a fia Amenhotep már az egyiptomi trónöröklés szabályai szerint mint törvényes egyeduralkodó vehette kezébe mindkét országrész kormánypalczáját.

Kr. e. 1553-ban ez ült a fáraók trónjára mint *I. Amenhotep*. Azon rövid időn belül, a melyet neki a sors uralkodásra rendelt (körülbelül 10 év), délfelé a nubiaiakkal, nyugat felé a libiai törzsekkel harczolt, mindkét ellenséggel szemben győzedelmesen.

A legközelebbi királytól *I. Thutmozisz*-tól birtokunkban van két egymást kiegészítő okmány, a mely valóságos jelentés az ő trónraléptéről, a melyet uralkodása kezdetén rögtön kibocsátott a hatóságokhoz, még a koronázás napján. Ez így szól: „királyi parancs a déli országok fejedelmeihez és előljáróihoz: Íme ezen királyi parancsot adatom át neked, hogy megtudhasd, hogy felséges személyemet az előknek trónján Felső- és Alsó-Egyiptom királyául koronázták. A czimem ezután ez legyen: Hórusz, az erős bika, a Maát istennő kedveltje; a két országot egyesítője, kit megkoronáztak az Ureusz-kígyóval és nagyerejű; az arany Hórusz, a szépidejű és a szivek vidítója; Á-kheper-ka-rá, Felső- és Alsó-Egyiptom királya; Rá fia: Thutmózisz az öröktől fogva való és örökké élő. Hozass az isteneknek fogadalom alatt áldozatot Ákheperkará király életéért, szerencséjéért és egészségéért; tétess esküt ő felségének életére, a kit Szenszeneb





92. I. Thutmosisz obeliszkje a karnaki templomban.

királynő szült. Ezt a te okulásodra írtuk; hogy megtédd, hogy a királyi ház jól és biztonságban érzi magát. Kelt a koronázás napján az első évben Famenoth hó 21-ik napján“.

Ennek az uralkodónak legkiválóbb tette Sziriába bevonulása volt, a mely a mellett, hogy történeti jelentőségű, Egyiptom külpolitikájának évszázadokra megszabta az útját. A nélkül vonult át ezen az országon, hogy ellenállásra talált volna s így jutott el az Eufrátesz felső részén fekvő országba Naharinába. Méltán dicsekedhetett azzal, hogy a birodalom határát délfelé a harmadik vizesésig. észak felé pedig az Eufrateszig kiterjesztette.

Utána leánya *Hatsepszut* következett, a kit nem-sokára féltestvére *II. Thutmózis* váltott fel. De mikor ez fiatalon elhalt, Hatsepszut újra elfoglalta a trónt és egyedül uralkodott az addigi szokás ellenére s teljesen mellőzte férjét és féltestvérét *III. Thutmózszt*.

I. Thutmózis uralkodásának végső éveitől kezdve egészen III. Thutmózis egyeduralmának a kezdetéig állandó családi viszályok színtere volt az egyiptomiak története.

Hatsepszut uralkodásának az idejére esik a híres „Dér-el-Bahri“-i templom építésének a befejezése, a melynek a falai feliratokkal és képekkel vannak díszítve s ezek a Punt felé irányult nagy kereskedelmi vállalatról nyujtanak felvilágosítást.

Mihelyt III. Thutmózis egyeduralkodóvá lett, azonnal apja I. Thutmózis hódítópolitikájának nyomdokaira lépett. — Körülbelül 20 év alatt mintegy 30 háborút viselt a külföldi népek ellen és a mi egy elődjének sem sikerült, azt is kivitte; végkép meg-



hódította Szíriát. — Még Asszíria és Babilonia is ajándékot küldött. — Uralkodásának 50-ik évében a núbiaiak ellen fordult III. Thutmózsiz és olyan rendet



93. Obelisk Newyorkban.

csinált közöttük, hogy ezen időtől kezdve ez az ország virágzó nemzeti-egyiptomi provincia lett.

Ilyen sok győzelmes háború után természetes, hogy az istenekről sem feledkezett meg III. Thutmózsiz, a kik olyan sokszor állottak mellé segítségül. — Igen



nagy azon templomok száma, a melyeket hálája jeléül emeltetett az isteneknek. Alig van olyan nagyobb városa Egyiptomnak, a melyben az ő templomépitő tevékenységének nyomaira ne akadhatnánk. A közül a sok obeliszk közül, a melyeket a nagyszerű templomok pilonjai elé állíttatott az istenek tiszteletére, egy néhány még ma is megvan, az, a mely a karnaki szentélye előtt állott Amonnak és a melyet Nagy Konstantinus parancsára Konstantinápolyba szállítottak és Theodoziusz császár 390-ben az ottani hippodromban állíttatott fel s ezen a helyén van ma is. Egy másikat 363-ban Rómába vittek a rómaiak és a Circus Maximusban állították fel; majd pedig V. Sixtus pápa a jelenleg is lateráninak nevezett téren állíttatta fel. Másik kettőt, a mely azelőtt Heliopoliszban állott, Kr. e. 236-ban, Augustus uralkodásának 8-ik évében, Alexandriába vittek és az új külvárosban, a melyet Nikopolisznak neveznek, a Caesareum előtt állították fel. Ezek a híres „Kleopatra tüi“. De ezek itt sem maradhattak meg örökre. Ezek egyikét Mohammed Ali Anglia uralkodójának ajándékozta, s 1877-ben Londonba szállították; másikat pedig 1880-ban New-Yorkba vitték.

Ezt a királyt tehát egészen napjainkig túlélte az emlékezete és így azon kívánsága, hogy „az ő neve bárcsak az örökkévalóságig megmaradna“ ezen művei által beteljesedett. És áttekinthetjük az ő hosszú s tettekben gazdag életét, a mint a templomfalakon meg van örököltve, úgy hogy semmi kétség sem fér ahhoz, hogy ez a király egyike volt a fáraók trónján a legjelentékenyebbeknek.

Alig hűnyta le III. Thutmozis a szemét és alig hogy kezébe vette követője II. Amenhotep, a kor-

mányzás gyepölőjét, ismét megpróbálkoztak a szírok azzal, hogy, függetlenségüket visszaszerezzék. II. Amenhotep azonban tisztában volt uralkodói kötelességeivel; gyorsan Galileában termett, átment az Oronteszen, s teljesen tönkreverte az ellenséget. Azután megjelent az Eufratesz mellett fekvő Ni nevű városban, a mely tüstént felajánlotta néki a trónt. Azután visszafordult és a Szíria északi részén fekvő Tekhszi ellen ment, a melynek fejedelmei súlyos bünt követtek el az egyiptomi főúr ellen. Amenhotep sajátkezűleg vetett véget életüknek s holttestüket győzelmi jelként magával vitte Egyiptomba. Egyébként nagyon keveset tudunk uralkodásáról.

Utána fia IV. *Thutmózis* következett, a kiről szintén nem maradt ránk semmi felemlítésre méltó esemény. Legnagyobb tette, a mit véghezvitt, az volt, hogy a nagy gizei szfinxet, azt az óriási emléket a királyi hatalomnak, a melyet III. Amenemhat emeltetett, megtisztíttatta attól a homoktól, a mely már belepte.

Többet beszélnek már az emlékek fiának III. *Amenhotepnek* uralkodási idejéből. Ez mint vadász és harczos egyaránt híres volt. Ő a forró Aethiopia területét szemelte ki harczterül, s itt aratott olyan győzelmet és dicsőséget, a milyent az egyiptomi történelemben szereplő királyok közül kevés tudott kivívni és a birodalom számára új országban nyitott segédforrásokat. E mellett az isteneknek is kiváló tisztelője volt, különösen Amonnak. A karnaki templomot, a melyet új terv szerint kibővítettett és hatalmas tornyos kúpokkal látott el, szfinxsor által kötötte össze a lukszori Amontemplommal. A thébai sikszágon emelkedik ezen királynak két híres óriási nagy ülő szobra,



ezek közül az egyiket a római korban a nap feljövelekor rengő „*Memnon*“-oszlopának nevezték, s ezt az elnevezést meg is tartotta. Mindkét mű egy-egy csodadarabja az egyiptomi művészetnek, 21 m. magas és egyetlenegy darab kemény vörösbarna homokkőből van kifaragva.

Ez élénk levelezésben állott Babilonia királyával és Dusrattával, Mitani királyával. Egyiptomban azonban arra a meggyőződésre jutottak, hogy sokkal hasznosabb dolog az ázsiai fejedelmekkel békében élni, mint folytonosan újabb-újabb háborúkba bocsátkozni, a melyek, bárha győzelmesen végződtek, mégsem tudták az egyiptomiak fennhatóságát ezen távoli országokon huzamosabb időre biztosítani. Ez a levelezés élénken bevilágít III. Amenhotep házaseletébe is. Legkedvesebb felesége Ti „a nagy királyné“ nem volt egyiptomi trónörökös; másik két felesége is, Giluhipa és Taduhipa, a kiket politikai érdekből vett nőül, mitániak voltak; amaz Dusrattának a huga, ez pedig leánya.

Hogy az idegen műveltség, az idegen erkölcsök és szokások ezen időben mennyire befészkelődtek Egyiptomba, leginkább kitűnik abból a tényből, hogy mikor III. Amenhotep betegeskedni kezdett, barátját Dusrattát kérte fel arra, hogy Istar istennő szobrát Ninivéből küldje Egyiptomba; de ez mégis későn érkezett.

III. Amenhotep után fia IV. *Amenhotep* következett, legkedvesebb feleségének, Ti-nek a fia, a ki király korában ezt az előnevet vette fel „Nófer-Kheperu-Rá“ (ezért fordul elő az Emarnai levelekben a neve így, hogy „Napkhururia“). Ez egyáltalában nem volt katona, de ősei hatalmát és tekintélyét teljes mér-



tékben örökölte, úgy, hogy nem nagy erőfeszítésbe került neki a reformok egész oly sorozatát behozni, mely az állami, társadalmi és a vallási élet gyökeres átalakulására vezetett Egyiptomban.

Az ő vallásos tendenciái, a mint az egyiptomiak vallása tanúságot tesz róla, már messzebb hatoltak. És valószínűleg annyi befolyástól indítva a szoláris monotheizmus egy nemét hozta be, s Amon, Ozirisz és a többi istenek papjait hivatalukból elmozdította és minden törekvését arra irányozta, hogy a régi vallásnak még az emlékezetét is kitörölje. Ezért elhagyta a politheisztikus Thebát és új székhelyet alapított magának, a mostani Tell-el-Amarna helyén s *Khu-n-áten*-nek nevezte el magát azaz „a napkorong fénye“.

Ezáltal a vallásos térre szorítókozó újítás által az egész államszervezet szilárd alapja rázkódtatást szenvedett, mert a vallásos reformáció minden téren érvényesült. Még a fáraó privát életét és a néppel szemben tanúsított magatartását is befolyásolta ez az új rendszer. A király nem szerepel többé isten gyanánt, hanem csak mint ember a többi emberekkel szemben. Gyakran mutatkozik együtt a királynéval és a kis hercegnőkkel, gyakran hajigál le az erkélyről az alulálló néptömegnek mindenféle ajándékot. Családi élete a lehető legboldogabbnak mondható s valóban ez volt számára a legfőbb elégtétel, hogy övéi szeretetében kárpótlást talált a nép nagy részének elvesztett ragaszkodásáért.

IV. Amenhotepnek egy fia sem volt, azért a veje, *Szakara* követte, a ki legidősebb leányának a férje volt. Alighogy meghalt Amenhotep, tüstént kitör az elégtelenség az általa meghonosított új „rendszer“ ellen. A régi hitnek a követői szitották ezt fel, élü-

kön a thébai Ámon papjaival s azt követelték, hogy ismét állítsák vissza a régi istenek tiszteletét, újból nyissák ki a templomokat a nép számára és a lefoglalt javakat adják vissza. Szakara, a ki ezt a mozgalmat le akarta csillapítani, rövidesen megbukott; nem különös sors várt követőire sem, habár ezek a régi hit vallóinak jóindulatát és engedelmességét mindennél előbbrevalónak tartották. És a mikor nemsokára *Horemhib* (Khunáten nagy méltóságot viselt embere, ki sohasem pártolta az új rendszert, hanem mindig hű maradt a régi istenekhez és Ámon iránt engedelmességgel viseltetett) nyerte el az uralkodást, Khunáten rendszere lassanként gyökerestül kiveszett s az ősi orthodox politheizmus ismét mindenütt helyreállott.

Az ország határain kívül is igyekezett Horemhib ismét érvényt szerezni Egyiptom hatalmának, de már ekkor későn volt. A Puntország felé irányult kereskedelmi expedíciók ismét felújultak ugyan és ezek a birodalom déli részén az egyiptomi területre berontott szudáni néger törzseket levertek, de a fényes ázsiai összeköttetések már régen megszűntek; belőlük egyedül csak Palesztina maradt. Horemhib halálával a XVIII-ik dinasztia uralkodásának is végeszakadt s vele együtt letűnt a fáraók uralkodásának virágkora is.

Egyiptom kettős koronája új királyi nemzetségre szállott; a XIX-ik dinasztiából az első uralkodó *I. Ramszesz* volt. A történelem tanúsága szerint jelentéktelen szerepet játszott; uralkodása se sok ideig nem tartott, se valamely jelentékenyebb esemény nem történt benne. Annál bővebben beszélnek az emlékek tudósításai utódjáról *I. Széti*-ről. Ez mindjárt uralkodása elején háborút indított Palesztina és Fönícia ellen, hogy a folyvást hatalmasabbá váló hettiták előnyo-

mulását megakadályozza. A libiaiak ellen is sikerrel harczolt. De a király ezen háborúinál fontosabbak az ő nagykiterjedésű építkezései. Ott van mindenek előtt az a csodálatos nagy terem, a karnaki templomban, a melynek 134 bámulatos magas oszlopa és roppant terjedelme még ma is általános csodálkozást kelt. Elsőrendű mestermű az az Ozirisz-templom is, a mely az abidoszi pusztaságban van. Széti azonban délfelé irányozta főleg figyelmét. Amen-em-apt-nak a kusi fejedelemnek a segítségével annyira ment Núbiában, hogy annak kulturális viszonyai ettől kezdve elválaszthatatlanokká lettek felső Egyiptomtól. Az országnak víz nélkül szűkölködő hegyvidékein, a honnét az aranyat nyerték, kutakat építtetett s ez olyan tette volt a királynak, a melyért több felirat dicsőíti. Ezek elbeszélések, hogy „I. Széti uralkodásának IX-ik évében Epifí hónap 20-ik napján utazást tett az elhagyott hegyvidékeken, s határozott kívánsága az volt, hogy a hegyek közt levő aranybányákat saját szemével láthassa. Mikor már több mértföldet tett felfelé, pihenőt tartott és magában elgondolkodva, tapasztalatai révén arra az eredményre jutott, hogy a vízhiány az utazást csaknem elviselhetetlenné teszi és az utasok itt forróbb időszakban akár szomjan halhatnak. És ezen a helyen a sziklába mély kutat fúrtak s mellé egy kis sziklatemplomot építettek a király határozottan kifejezett parancsára“.

Széti után fia *II. Ramszesz* következett, a ki nem kevesebb mint 67 évig (Kr. e. 1347—1280.) uralkodott s a kit a feliratok *Amakhtu*, azaz „győző“ névvel szokták megtisztelni. Ez az a görög forrásművekben oly sokszor dicsőített hóditó, törvényadó és államrendező „Szezosztrisz“.



II. Ramszesz mindenekelőtt Palesztinába vonult és miután ezt a birodalom részére biztosította, megszállta Föniciát. Uralkodásának V-ik évében történt a véres kádesi csata. Az a szó szoros értelmében véve népek csatája volt, a melyet itt vívtak. A hethiták szövetségesei közt nemcsak a különböző sziriai vazallus fejedelmeket találjuk ott, hanem „a tenger végéről“ összesereglett népek egész sorát: a likiaiakat, dardanokat, miziaiakat, jóniaiakat, a messze kolchisbelieket és kadvádokat, a kik alatt bizonyára az ékirásos szövegekben említett katpatuka-t vagy a kappadócziaikat kell érteni. Nagy küzdelem volt ez, a melyből végre is Ramszesz került ki győzedelmesen. A fáráo személyes vitézségét egyiptomi épószban énekelték meg, a melyet a szerző után rendesen csak „Pentaur hőskölteményé“-nek szoktunk nevezni. De a khetiták még a fáráo ezen győzedelmével sem lettek teljesen leverte. Uralkodásának 21-ik esztendejében véd- és daczsövetséget kötött Ramszesz a khetiták királyával Khétaszár-ral, a melylyel végre is létrejött a béke és barátság azon kor két leghatalmasabb népe között. Ezen hosszantartó háború alatt, a melynek az eredménye, a ráfordított áldozatokhoz képest egyáltalában nem mondható fényesnek, más nevezetes esemény is történt Egyiptomban, a mely eléggé ismeretes előttünk a bibliából Izráel kivonulása néven. Kr. e. 1335-ben, tehát Ramszesz király uralkodásának 14-ik évében hagyták el az izráeliták Egyiptomot.<sup>1</sup>

Kevés idővel ezelőtt még általános volt az a nézet,

<sup>1</sup> Mahler Ede, II. Ramszesz az exódus fáráoja. Értekezések a történeti tudományok köréből, kiadja a M. Tud. Akadémia. XVIII. kötet. 9. sz. — The Exodus. Transactions of the Royal Asiatic Society, London 1901

hogy II. Ramszesz volt az a fáraó, a ki alatt az elnyomatás történt és fia Merenptah volt az, a ki alatt



94. A Nilus (Hapi isten) ábrázolásai I. Széti abidoszi templomában.

a kivonulás végbement. Az 1896-ban Flinders Petrie által felfedezett köemlék azonban, a mely Merenptah uralkodásának V-ik esztendejében a libiaiak ellen



vívott harcztot magasztalja, Elő-Ázsiának más egyéb népeivel együtt Izráelről is említést tesz. mint azon népek egyikéről, a melyek nem tartoznak az egyiptomiakhoz, hanem éppenúgy mint Khéta, Jenoám, Kanaán és Askálon népe Ázsiának azon a részein laktak, a melyeket mi Palesztina név alatt szoktunk összefoglalni. Ez a tudósítás tehát kizárja azt, hogy az izráeliták először Merenptah alatt hagyták el Egyiptomot. És ez összevág azokkal az eredményekkel is, a melyeket az újabb chronologiai kutatások hoztak napvilágra és a melyek az exodust a Kr. előtti 1335-ik év Márczius hava 27-ikére csütörtökre teszik.

A mennyiben azonban II. Ramszeszben azon fáraót ismerjük fel, kinek uralkodása alatt Izráel Egyiptom földjét elhagyta, fel kell vetnünk azon kérdést, mi nyújtott alkalmat az izraelitáknak arra, hogy egy oly fejedelem uralkodása alatt, ki a történelemben a „nagy“ melléknevet vívta ki magának, bilincseit szétörje és az országot elhagyhassa? Egyiptomnak politikai helyzete volt-e olyan e korban, hogy egy nép, melyet az „idegenek“ közé számítottak és a melynek nehéz rabságban kellett sinlődnie, hirtelen mint egy ember felkerekedhetett, hogy ezen országot elhagyhassa? Egy rövid pillantás azon kor történetére föl fog bennünket e tekintetben világosítani. Tudjuk, hogy a XVIII. dinasztia királyai alatt tett hódítások a szír birodalmat és a szomszédos területeket Egyiptomhoz csatolták, arról is értesülünk azonban, hogy ezzel kapcsolatban Egyiptom földjén idegen befolyások érvényesültek. Eme viszonyok Egyiptomra nézve különösen a XVIII. dinasztíának utolsó királyai alatt rosszabbodnak. A kötelék, mely Szíriát és szomszéd területeit Egyiptomhoz fűzte volna, teljesen meglazult és



a midőn I. Ramszesz trónra lépett, a khettiták csaknem nagyhatalmat képeztek és Szíriában magukhoz ragadták a hegemoniát. Teljes 21 éven keresztül küzdött II. Ramszesz ezen népnek fölénye ellen és egy egyezmény, nem pedig az ellenségnek leveretése fejezte be a háborút. Ha most ily jelenségek közepette egy népet, melynek bölcsője Palesztinában és Szíriában ringott, a szabadság eszméje hatja át és a szolgaság kötelékeit feloldja, ez nemcsak nem csodálandó, hanem természetes következménye az akkori kor általános politikai helyzetének.

És ha azt olvassuk (Exodus XIII, 38): „sok keverék nép is velök vonult“, akkor ez bizonyára azon csapatokra vonatkozott, kiket az egyiptomiak foglyokká tettek és az egyiptomi seregbe, mint zsoldosokat besoroztak. Mert már I. Széti, II. Ramszesz elődjének idejében jöttek európai népek (a Sardánok, Salkalúkhok stb.) az egyiptomi deltába, kiket itt az egyiptomiak fogságba vetettek. Az egyiptomi sereghez mint idegen csapatok lettek beosztva és így örvendtek, hogy az izráelitákkal együtt hagyhatják el az egyiptomiakat.

Nem maradhat említetlenül, hogy az összes jellemző vonások, melyek az ó-rabbinikus hagyományt az exodussal kapcsolatba hozzák, az 1335. Kr. előtti évre vonatkozólag tökéletesen összhangzanak. A „Pirke di Rabbi Eljezer“ szerint a kivonulás „csütörtöki“ napon történt. Ugyanazt állítja a Talmud is (v. ö. Sabbath 87) és a Sulkhan-Árukh is hangoztatja, hogy Niszan 15-ike, a kivonulások napja csütörtöki nap volt. Mindez összhangzik a Kr. e. 1335-ik évre vonatkozólag, mivel ezen évben Niszan 15-ike egy csütörtöki napra esett és pedig: csütörtökre, márczius 27-re, juliáni naptár szerint.

Különben mielőttünk, a kik ismereteinket nem a görög forrásművekből meritjük, hanem a ránkmaradt emlékek felirataiból, nem úgy tűnik fel II. Ramszesz mint világhódító, a minek még kevés idővel ezelőtt tartották, hanem úgy mint szerénytehetségű ember, kinek egyéni kiválósága nem volt. Azok az épületek sem fogadhatók el mind az övéinek, a melyeket neki tulajdonítottak; mert ő gyakran elsajátította az előbbi királyok építményeit, úgy hogy azoknak a nevét levartatta róluk és a magáét vésette rájuk.

Mindazonáltal még mindig elég nagy azon kolosszális építményeknek a száma, a melyeket ő építtetett Egyiptom különböző részeiben. A karnaki romok, Abidosz, Luxor és Abu Szimbel még most is tanúskodnak arról a fényről és pompáról, a melyet itten kifejtettek. Ptah memfiszi templomáról is bőkezűen gondoskodott Ramszesz. Székhelyét Egyiptom keleti határán a delta alsó részében Tániszban üttötte fel. Itt egy új templomvárost alapított, a melynek szentélyei, a nagyobb nemzeti isteneknek Amonnak, Ptahnak és Hormakhunak, valamint az idegen Bál-Szútekhnek voltak szentelve.

Követőjének *Merenptah*-nak idejéből dicsőítik az emlékek a nagy prozopiszi csatát uralkodása V-ik esztendejéből, a melyben a libiaiak betörését megakadályozták és leverték őket mindazokkal együtt, a kikkel az egyiptomiak ellen szövetséget kötöttek. A Flinders Petrie által 1896-ban felfedezett gránitsztéla magasztalólag emlékszik meg, ezen csapat kimeneteléről: „Az ellenségek egyike sem emeli fel fejét. Pusztává lett Thehennu, Khéta lecsendesült, Kanaán elfoglalva mindazokkal, a kik a zavart okozták, Askalon is ártalmatlanná van téve, Gáza is kézrekerült,

Jenóam megsemmisült, Izráel, a horda semmivé tette vetéseit; Palesztina gyámoltalan özvegy Egyiptommal szemben. Az országok valamennyien békét élveznek s minden nyugtalankodót megfenyít Merenptah király.

Merenptah halála után belső zavarok kora következett Egyiptomra, olyan kor, a mikor társ és ellenkirályok uralkodtak s ezen állapotoknak csak III. Ramszesz trónralépése vetett véget Kr. e. 1240-ben.

Manetho ezzel kezdi a XX-ik dinasztíát. A nép nyelvén „*Ramesszu pa nuter*“-nek hívták ami azt teszi, hogy „Ramszesz, az isten“; ebből képezték a görögök a Ramszsinosz nevet. Neki ismét sikerült a birodalom sok kárt vallott hatalmának előbbeni tekintélyét visszaszerezni. Két kisebb, a libiaiak ellen indított hadjáraton kívül uralkodásának VIII. esztendejében (Kr. előtt 1332-ben) egy, történeti szempontból nagyjelentőségű háborút folytatott, melynek célja az volt, hogy meghódítsa az amoriták országát. III. Ramszesz uralkodásának VIII-ik esztendejében, az amoritákkal egyetértve, különböző népek támadták meg Egyiptomot tengeren és szárazon, de ezeket mégis visszaverték. Egyiptom határán, a magdoli erősség mellett várta a fáráo hajóhada és szárazföldi hadserege az ellenség támadását. És a mikor az ellenséges hajóhad megkísérlte a bemenetelt egyik keleti Nilus-torkolatba, az egyiptomiak meglepték, a partra szorították, a hol a szárazföldi haderő nyílzápora fogadta őket. *Ez az első történelmileg megállapítható nagy tengeri csata az ókorban.* Ezután béke és nyugalom napjai következtek, a mely idő alatt nagyszerű építmények keletkeztek, egyebek között a medineh-habui templom is.

De halála után ismét hanyatlásnak indult a birodalom. Az utána következő uralkodók alatt, a kik



mindnyájan Ramszesz nevűek voltak, nemcsak hogy az ázsiai birtokok legutolsó maradéka is elveszett, hanem még a királyi hatalom is teljesen tönkrement. Annnyival is inkább növekedett a papság tekintélye, úgy hogy utoljára semmi megerőltetésébe sem került *Herihor*-nak, Ámon egyik főpapjának az, hogy a törvényes trónörököst végkép háttérbe szorítsa és maga tegye fel a fejére Egyiptom kettős koronáját, anélkül azonban, hogy főpapi méltóságáról lemondott volna. Vele kezdődik a Manetho-féle XXI-ik dinasztia uralkodása, melynek korába emlékeink egészen *Piankhi*, *Pinótem* és *Piszebhan* királyokig nyúlnak vissza.

Ezen kor a kettősbirodalom történelmében egyáltalában nem mondható valami fényesnek. Az egyiptomi katonaság magját idegen zsoldosok képezték s a birodalom nemzedékről nemzedékre mind jobban jobban süllyedt. A birodalom nagyhatalmi állásának vége lett és az idegen népek befolyása — különösen a libiaiaké — oly nagy volt, hogy a nagyobb méltóságú állások mind az ő kezükre kerültek. Egyik közülük, *Sesonk* már oly tekintélyes állást foglalt el, hogy egyiptomi hercegnőt vehetett feleségül, a fia *Namret* pedig az egész libiai katonaság főhadvezére lett. Ez a méltóság átszállott azután *Namret* fiára, *Sesonkra* is, a kinek hatalma folytonosan növekedett, úgy hogy utoljára az lett egyedüli vágya, hogy a koronát is elnyerje. Ez a bibliai *Sisak*, a kinél a *Salamon* elől menekülő *Jeróbeam* menedéket talált. Ez az uralkodócsalád *Bubasztisz* környékén telepedett meg, itt ütötte fel *Sesonk* a maga székhelyét, a miért is az általa megalapított XXII-ik dinasztíát *bubasztiszi* dinasztíának szokták nevezni. Ezen dinasztia uralkodási ideje alatt egyre fogytatódott Egyiptom hanyat-

lása. Hiába kezdte meg Sesonk uralkodását a szerencsés palesztinai hadakozással, ennek a hadjáratnak egyáltalában semmi maradandó politikai jelentősége nem lehetett, mivel ekkor már szóba sem jöhetett az, hogy Palesztina felett az egyiptomi birodalom fennhatóságát még egyszer visszaállítsák.

Az utána következő uralkodókról, *I. Ozorkon*-ról, *I. Takelath*-ról és *II. Ozorkon*-ról jóformán semmit sem tudunk. Megemlíthetjük azt — habár ennek semmiféle történeti jelentősége sincs — hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak van ezen időből igen figyelemreméltó szobra. A szobor hátán levő felirat megnevezi a személyt, a kit e mű ábrázol. Ez pedig: Sesonk trónörökös, a memfiszi Ptah főprófétája és főpapja, a kinek anyja Karama, *II. Ozorkon* király első felesége volt. (v. ö. a fönnti képet, 329. l.)

Az utána következő királyok sem voltak egyebek árnyék-királyoknál, a kik sem a birodalom hanyatlását feltartóztatni, sem pedig az országról, az ethiopiaiak részéről fenyegető veszedelmet elhárítani nem voltak képesek. Abban az időben, a mikor az ethiopiaiak királya Piankhi a Kr. előtti 775-ik esztendőben Thebából kiindulva Alsó-Egyiptom ellen nyomult, az egész Nilus-völgyét apró államokra szakadozva találjuk, ezek is állandóan egymás ellen állanak harczban s közülük mindegyik arra törekszik, hogy Egyiptom kornája az ő fejére szálljon. Ez államocskák királyai közül a leghatalmasabb volt *Tefnakht*, a kinek Szaisz volt a székhelye, a rozettei Nilus-ág mellett a nyugati deltában. Ennek sikerült uralmát az egész nyugati deltára kiterjeszteni és a memfiszi Ptah főpapjának méltóságát magához ragadni.

Már azon a ponton volt, hogy az apró államokat

a maga kormánypálczája alatt új egységes birodalomná teszi, a mikor egyszerre csak fellépett az ethiopiai király, *Piankhi*. Ez hatalma alá vetette a Nilus-deltában lakó fejedelmeket; és maga *Tefnakht* is, a ki ugyan vonakodott az ethiopiai király táborát felkeresni, mégis hajlandónak mutatkozott, hogy Szeiszban Piankhi király megbízottja előtt letegye a hűségi esküt. De azért sohasem nyert szilárd alapot az ethiopiaiaknak Egyiptom felett való uralma. Alig húzta ki Piankhi egyiptom földjéről a lábát s alig tért vissza ethiopiai székhelyére, Napatába, a régi féktelenség azonnal újra kezdődött. Piankhi egyik követőjének *Szabako* királynak sikerült ugyan Egyiptomot tényleg fennhatósága alá hajtani, de ez csak muló siker volt; állandóan és biztos uralmat szerezni az egyiptomiakon sohasem sikerült az ethiopiaiaknak. Ez (Kr. e. 720-ban) a gázai Hannával szövetségre lépett a hatalmas Asszir-birodalom ellen, a mely akkor már az egész Szíriát meghódította, sőt már Egyiptomot is fenyegette. De az asszir hadsereg diadalt aratott a szövetségeseken *Rafia* mellett s ezen leveretés következtében ismét zavaros állapotok állottak be Egyiptomban. A Kr. előtti 704-ik esztendőben elérte *Taharka* ethiopiai király, hogy Egyiptomot a maga fennhatósága alá vethette és a 689-ik évben hivatalosan is elismerték az ország urának. De Taharka nem elégedett meg ezzel az eredménnyel, hanem még Ázsiára is ki akarta terjeszteni hatalmát s belejátszott a keze minden Asszír-elleni felkelésbe. — Így volt ez a tiroszi felkelés alkalmával is (Kr. e. 673.). Asszarhaddon, az asszirok királya elhatározta tehát, hogy Egyiptom ellen megy és a békeszegőt ártalmatlanná teszi, de ezen alkalommal vereséget szenvedett. Az asszir



krónika ugyanis említést tesz az assziroknak a 673-ik esztendőben Egyiptomban történt megveretéséről. De két évvel később, a 671-ik évben, már az új asszír sereg nyomul Egyiptom ellen és ezzel szemben már nem tudta megállani a helyét Taharka. Ez bevette Memfiszt, Thébának is meg kellett adni magát. Taharka kénytelen volt visszahúzódni Ethiópiába s az egyes egyiptomi kerületeknek Asszarhaddon jelölt ki 22 királyt, maga pedig ezt a címet vette fel: „a múczur (= egyiptomi) királyok királya“. Egy kőemlék, a melyet a német keleti társaság ásatott ki Szendsirliben és a melyet jelenleg a berlini királyi múzeum előázsiai gyűjteményében őriznek, a következő szavakkal dicsőíti ezt a győzelmet: „A miképen Assur és a nagy istenek az én uraim parancsolták nekem, hogy induljak el, (úgy tettem) s átvonultam a meredek hegyeken és a hatalmas pusztákön, a szomjasztó helyeken, vidáman és épségben. Taharkát, az egyiptomi és kusi királyt, a kit a nagy istenek gyűlöltek, Is-khupitól kezdve Memfiszig teljesen levertem, a mely pedig egyhuzamban 15 napi járó föld s én magam sebesítettem meg halálosan 5 helyen a saját lándzsám hegyével. A fővárosnak Memfisznek falain félnapi ostrom után réseket törtem s a lángok martalékává tettem azt. Háremében levő feleségeit valamint trónörökösét és a többi fiait és leányait, minden jószágát, lovait és marháit végtelen nagy számban hoztam Assziriába. Kust elválasztottam Egyiptomtól és egy kusitát sem hagytam benne életben. Assurnak és a nagy isteneknek az én uraimnak a részére adót és adományt örökidőkre valót vetettem ki s a magam részére, mint király részére is szabtam ki adót és jutalékot hosszú időre valót“.

Taharka nehezen tudta elszenvedni Egyiptom elvesztését, de hiábavaló volt minden arra irányuló törekvése, hogy az asszirokat kiűzze az országból.

Utódja, *Tanutámon* is arra törekedett, hogy Egyiptomot ismét visszaszerezze. Felső-Egyiptom már a kezében volt, sőt Memfiszt és Heliopoliszt is birtokába vette már, a mikor elpártolt tőle a szerencse; az asszirok legyőzték és helyzetét világosan belátva, arra a meggyőződésre jutott, hogy lehetetlen tovább tartania magát. Odahagyta tehát Egyiptomot és visszafordult hazájába. És ezzel végeszakadt (Kr. e. 663-ban) az ethiopiaiak Egyiptom felett való uralmának.

De az asszirok uralma sem volt sokáigtartó. Az egyiptomi fejedelmeknek, a kik között most a szaiszi *Psametikh* volt a leghatalmasabb s kiknek sokáig az volt a törekvésük, hogy az ethiopiai uralom alól felszabaduljanak, az asszír fennhatóság kezdetben kedves volt. Alig vonultak azonban el az ethiopiaiak, már az asszír hatalmat is lerázni törekedtek magukról s függetleníteni akarták magukat minden idegen uralomtól. Erre csakhamar kínálkozott is nekik alkalom. Mikor az asszirok királyát, Assurbanipalt teljesen lefoglalta az Elam elleni háború, ez az időpont látszott alkalmasnak a szaiszi *Psametikh* előtt arra, hogy a libiaiak királyának, Gígesznek a támogatása mellett felszabadítsa és újra egyesítse hazáját. A 645-ik évben mindkét cél elérése; az ellenséges őrseget elűzték, a kis fejedelemségek uralmának végét vetettek s így végre ismét visszanyerte Egyiptom szabadságát és egységét, a mit körülbelül 140 év óta óhajtott elérni.

A szaiták uralkodása alatt (ez a Manetho-féle XXVI. dinasztia) újra virágkorát élte az ország; ezt a kort méltán nevezhetjük egyiptomi renaissancenak.

Csakhoggy most már nem Felső-Egyiptom volt az, a ki a birodalom felett kezében tartotta a hegemoniát, hanem Alsó-Egyiptom. Felső-Egyiptom teljesen elvesztette hajdani jelentőségét és az egykor nagy s virágzó Théba is ki lőn szolgálatva a feltarthatatlan pusztulásnak. Memfisz lett ismét az ország központja s Szaisz az uralkodó dinasztia székhelye. A szaiták politikája is teljesen elütő volt a korábbi fáraókéktól. Szerették a külfölddel való érintkezést, különösen a görögökkel való összeköttetést keresték s ezáltal a kereskedelmet rendkívüli módon emelték.

Pszametikh fia, *II. Neko* (Kr. e. 610—594) ismét tervbevette azt, a mit már a XVIII-ik királyi házból származó fáraók is sokat forgattak eszükben, hogy Szíriát meghódítja. Kr. e. 608 körül bevonult Palesztinába és felszólította az asszir vazallusokat a meghódításra. Ezek közül néhányan visszautasították ezt a kívánságot, közöttük Juda királya, Józsia is és ezek szembeszállottak a fáraóval, de a fáraó Megiddo mellett leverte őket. Józsia maga is elesett az ütközetben. De ez a siker nem sokáig tartott. A 604-ik évben Nabukadnéczár megverte Neko seregét az Eufratesz mellett Karkemisnél és a 601-ik évben már egyetlen egy város sem volt egyiptomi fennhatóság alatt. Herodotos abbeli tudósításának megerősítésére, hogy Neko parancsára a föníciai hajósok körülhajózták Afrikát, az emlékeken eddig még semmi bizonyítékot sem találtunk.

Fiának és uralkodásban követőjének *II. Pszametikhnek* az uralkodásáról keveset tudunk; ugyanezt mondhatjuk az utána következő második uralkodóról, az ő unokájáról *Apriesz*-ről (egyiptomi nyelven: Uah-ab-ra, héberül: Hofra) is. Ez szintén vissza akarta



szerezni Szíriát, de Nabukadnéczárt nem tudta megakadályozni Jeruzsálem bevételében (Kr. e. 586-ban). Azt a felmentő sereget, melyet ő küldött az ostrom alá fogott izraelitáknak, Nabukadneczár visszaverte. Valószínűnek látszik, hogy egy libiai lázadás következtében elvesztette trónját és hadvezérét, *Aahmeszt* (Amazisz-t) kiáltották ki királynak. Ez Kr. e. 569—526-ig uralkodott. Nabukadnéczár babilóniai király uralkodásának 37-ik (azaz Kr. e. 568.) évéből származó felirattöredék a babilóniaiaknak az egyiptomiak elleni hadjáratáról értesít bennünket, a melyre az indította Amaziszt, hogy szíriai birtokait véglegesen biztosítsa. Ez alatt az uralkodó alatt Egyiptom nagy jólétnek örvendett. Uralmát ő Cyprusra is kiterjesztette, s a görögöknek Naukratiszban, nem messze a későbbi Alexandriától, külön várost engedélyezett, a melyből nemsokára az ország legfontosabb kereskedő városa lett. Ennek teljesen hellenisztikus képe volt; azok között a tárgyak között, a melyeket a város romjainak kiásásakor nagyszámmal találtak, alig lehet valami egyiptomira akadni. Hogy Amazisz olyan nagy népszerűségnek örvendett a görögöknél, az magától értetődik, de annyiival is inkább elégedetlenek voltak vele az egyiptomiak. Egy demotikus szövegnek a töredéke, a mely a Ptolemaeusok korából származik, azért gúnyolja Amaziszt, a miért a memfiszi, heliopoliszi, bubasztiszi és szaiszi templom jövedelmét beszedte és zsoldosait fizette belőle.

Az ő uralkodásának idejére esik a nagy perzsa birodalomnak megalakítása (Kr. e. 558-ben), Cyrus által, a ki az egész Elő-Ázsiát hatalma alá hajtotta.

Amaziszt a fia, *III. Pszametikh* követte, az utolsó szaitida. Nemsokára trónralépte után (Kr. e. 525-ben)

legyőzte őt a persa király Kambizesz Peluzium mellett s ekkor *Egyiptom persa provinciává lett*.

Ez az idegen uralom éppen 200 évig tartott, a mely idő alatt lázadások kitörése nem ment ritkaságszámba. A 487-ik évben Khabasz nevű nemzeti fejedelem vezetése alatt megpróbálták az egyiptomiak, hogy az idegen jármot lerázzák és a persákat elűzik, de már 484-ben I. Xerxesz ismét leigázta őket. I. Artaxerxesz idejében (Kr. e. 465—425) ismét megkísértették a persa uralom alól való felszabadulást és ekkor az atheneiek is segítették őket, de az egyesült egyiptomi-görög sereget legyőzte a persa hadvezér, Megabyzos a Propozitisz nevű Nilus-sziget mellett. III. Artaxerxesz alatt (Kr. e. 362—338.) rövid időre ismét önállóságához jutott Egyiptom, de már 334-ben a persák megint meghódították, mignem 332-ben a maczedóniaiak királyának, Nagy Sándornak a hatalma alá került. Ez alapította új birodalmi fővárosul Alexandriát, a melyet az egyiptomi és a görög világhatalom összekötő kapcsául szánt s egypár deczennium után valóban a hellenista keletnek az élén tündöklött.

A mi még ezután következett, az már nem tartozik az *ókori* Egyiptom történelmébe, hanem a maczedón-görög korszakába. Így tehát a tárgyunknak a végére jutottunk s — fájó szívvel bár — búcsút kell vennünk attól a néptől, mely méltán tarthat igényt arra, hogy az emberi műveltség legrégibb és legfőbb képviselői közé sorozzuk s a melynek azért kellett elpusztulnia, mert állandóan uralkodójai nagyravágyságának és szeszélyeinek játékszeréül szolgált.



Irodalom: *E. Amélineau*, Les nouvelles feuilles d'Abydos. Paris, 1898—1902. — *H. Brugsch*, Geschichte Aegypteus unter den Pharaonen. Leipzig, 1877. — *E. A. W. Budge*, A history of Egypt. London, 1902. — *Chabas*, Études sur l'antiquité historique d'après les surces égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques. Paris 1872. — *J. Dümichen*, Altägyptische Kalenderinschriften. Leipzig, 1866. — U. a., Historische Inschriften altägyptischer Denkmäler. Leipzig, 1867—1869. — *Gr. Ebers*, Durch Gosen zum Sinai. Leipzig, 1881. — *F. Gensler*, Die thebanischen Tafeln stündlicher Sternaufgänge. Leipzig, 1872. — *F. Justi*, Geschichte der orientalischen Völker im Altertum. Berlin, 1884. — *C. M. Kaufmann*, Bericht über die Ausgrabungen der Menas-Heiligtümer in der Marestiwüste. Cairo, 1907. — *J. Krall*, Grundriss der altorientalischen Geschichte. Wien, 1899. — U. a., Studien zur Geschichte des alten Aegypten. I—IV. Wien, 1881—90. — *E. J. Lauth*, Aegyptische Chronologie. Strassburg, 1877. u. a., Manetho und der Turiner Königspapyrus. München, 1865. — *R. Lepsius*, Das bilingue Dekret von Kanopus. Berlin, 1866. — U. a., Die Chronologie der Aegypter. Berlin, 1849. — U. a., Über die Manethon'sche Bestimmung des Anfangs der ägyptischen Geschichte. Berlin, 1857. — *J. Lieblein*, Recherches sur la chronologie égyptienne. — *Mahler Ede*, A régi egyiptomiak évformái és nagy periodikus időrendszerei. Budapest, 1897. — U. a., Études sur le calendrier égyptien. Paris, 1906. — *Th. H. Martin*, Mémoire sur la date historique d'un renouvellement de la période sothiaque. Paris, 1869. — *G. Maspero*, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Paris, 1895—97. — *Ed. Meyer*, Aegyptische Chronologie. Berlin, 1904. — U. a., Geschichte des alten Aegyptens. Berlin, 1887. — *J. de Morgan*, Feuilles à Dahchour en 1894—1895. Vienne, 1903. — *W. M. Müller*, Der Bündnisvertrag Ramses' II. und des Chatiterkönigs. (Mitteilungen der vorderasiat. Gesellschaft 1902.) — *Ed. Naville*, La date du couronnement de la reine Hatschepson. Lund, 1902. — U. a., The store City of Pithom and the route of the Exodus. London, 1885. — *W. M. Flinders Petrie*, Excavations of Abydos. 1902. — *K. Riel*, Der Thierkreis und das feste Jahr von Dendera. Leipzig, 1878. — U. a., Der Doppelkalender des Papyrus-Ebers, verglichen mit dem Fest- und Sternkalender von Dendera. Leip-



zig, 1876. — U. a., Das Sonnen- u. Siriusjahr der Ramessiden mit dem Geheimnis der Schaltung und das Jahr des Julius Caesar. — *Em. de Rougé*, Mémoire sur quelques phénomènes célestes. — *Kurth Sethe*, Beiträge zur ältesten Geschichte Aegyptens. Leipzig, 1905. — U. a., Die Thronwirren unter den Nachfolgern Königs Thutmosis I., ihr Verlauf und ihre Bedeutung. Leipzig, 1896. — *W. Spiegelberg*, Der Aufenthalt Israels in Aegypten im Lichte der ägypt. Monumente. Strassburg, 1904. — *G. Steindorff*, Die ägypt. Gaue und ihre politische Entwicklung. Leipzig, 1909. — U. a., Die Blütezeit des Pharaonenreichs. Leipzig, 1900. — *F. Unger*, Chronologie des Manetho. Berlin, 1867. — *A. Wiedemann*, Die neuesten Forschungen zur altägyptischen Geschichte Leipzig, 1898. — U. a., Aegyptische Geschichte. 2 Bde. Gotha, 1884—88.



## NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

---

### A

- |   |  |
|---|--|
| <p>Ab 56.<br/> Ab-du 39.<br/> Abana-Baba 12, 49.<br/> Abba Joannes 219.<br/> Abel 219.<br/> Abesszinia 19.<br/> Abésa 47.<br/> Abidosz 14, 39, 60, 61, 63,<br/> 137, 165, 200, 305.<br/> Abidoszi királytábla 14, 15,<br/> 123.<br/> Abu 20.<br/> Abu-el-baraka 22.<br/> Abu-Roas 23.<br/> Abuszimbel 14, 315.<br/> Abuszir 28, 31.<br/> Abydenos 7.<br/> Aethiopia 59.<br/> Africanus 6.<br/> Ahmesz 12, 30, 41, 49, 122,<br/> 373, 391.<br/> Ahmesz-Nófertári 117, 391.<br/> Ahmesz Pen-Nucheb 374.<br/> Ai 375, 376, 379.<br/> Aigypotos 25.<br/> Akerblad 240.<br/> Akhmin 164.</p> | <p>Alexander 240.<br/> Amazisz 414.<br/> I. Amenemhat 73, 93, 286, 372,<br/> 385.<br/> II. Amenemhat 97, 98, 372, 385.<br/> III. Amenemhat 24, 253, 372,<br/> 387.<br/> IV. Amenemhat 372, 388.<br/> I. Amenhotep 51, 91, 276, 373,<br/> 374, 379, 392.<br/> II. Amenhotep 376, 379.<br/> III. Amenhotep 9, 30, 104, 174,<br/> 178, 182, 326, 376, 379, 397.<br/> IV. Amenhotep 32, 40, 175,<br/> 176, 178, 179, 181, 182, 376,<br/> 379, 398.<br/> Ameni 43, 112.<br/> Amenófisz 16.<br/> Amélineau E. 17, 63, 81, 343,<br/> 416.<br/> Amozisz 118. 379.<br/> Amulettek 171.<br/> Amzet 141, 194.<br/> Anastasi-féle papirusz 218.<br/> Ani 72, 115, 121.<br/> Animizmus 130, 134.<br/> Anubisz 139, 141.<br/> Apriesz 413.</p> |
|---|--|

Arabat-el-madfune 39.  
 Arábia 20.  
 Arsinoe 240.  
 Artaxerxes 415.  
 Assza 382.  
 Asszarhaddon 410.  
 Asszuán 20, 24, 56.  
 Astronómiai allegória 349.  
 Atbo 53.  
 Athanasius 219.  
 Athribisz 20.  
 Atu 44.  
 Auarisz 50, 53.  
 Ábrahám 120.  
 Állatok ábrázolása 339.  
 Állatöv 263—270.  
 Áldozat bemutatása 170.  
 Ámon 34, 36, 41, 87, 98, 118,  
 131, 135, 136, 139, 140, 145,  
 177, 178, 182.  
 Ámon-Rá 140.  
 Ámon-templom 12, 13, 165.  
 Ámu 26.  
 Ánit 184.  
 Ápisz 22, 139, 141.  
 Átef-núter 167.  
 Áten 180.  
 Átum 143, 175, 302.

## B

Babilonia 60, 113.  
 Babona 278.  
 Babylon 54.  
 Bahud 53.  
 Bak-Neteru 69.  
 Ballasz 63, 319.  
 Baszt 31, 135, 139, 142, 143.  
 Bá 193.  
 Báál 184.  
 Báb-el-Mandeb 61.  
 Bába 53.  
 Beket 97.  
 Beni-Hasszán 12, 43, 46, 97,  
 317.  
 Benfey Th. 210.  
 Bentre 292.  
 Berenike 241.  
 Berossos 7.  
 Béz 143.  
 Biban-el-Moluk 36, 37.  
 Biblia 3.  
 Bikere 292.  
 Birch S. 244.  
 Birket-el-karun 25.  
 Bissing F. W. 81, 110, 343.  
 Blumberg 219.  
 Boheiri 218.  
 Bonaparte Napoleon 240.  
 Borchardt 325, 330, 343.  
 Borzippa 54.  
 Bouchard 240.  
 Böckh A. 17.  
 Breasted J. H. 17, 110, 128.  
 Bronztechnika 332.  
 Brugsch H. 17, 21, 26, 44, 59,  
 60, 65, 81, 100, 101, 110,  
 124, 128, 130, 132, 133, 138,  
 172, 179, 207, 210, 244, 245,  
 304, 309, 343, 384, 387, 416.  
 Bubasztisz 20, 31, 98, 135, 327.  
 Budge E. A. W. 18, 81, 110,  
 128, 416.  
 Bunsen J. 18.  
 Burlusz 83.  
 Buto 85, 137, 143.  
 Buzirisz 31, 137.



## C

Caesarea 6.  
 Capart J. 343.  
 Chabas F. 63, 110, 218, 244,  
 304, 416.  
 Champollion J. F. 18, 81, 110,  
 128, 241, 246, 247, 343.  
 Chepra 144.  
 Chipiez C. 128, 344.  
 Circus Maximus 396.  
 Chnum 144.  
 Chonsz 145.  
 Corney 208.  
 Chronikon 8.  
 Chronologia 2, 345—380.  
 Cyrus 414.  
 Czárú 294.  
 Czufón 184.  
 Czezemonkh 290.  
 Czoan 31, 244.  
 Czózer 28, 29, 306, 308.

## D

Dahsur 28, 207.  
 Damiette 21.  
 Dapúr 14.  
 Daúúf Pepy 251.  
 Ded-Szenófrui-Dede 290.  
 Dedu 145, 146.  
 Dekán csillagok 271.  
 Demotikus írás 235, 245.  
 Dendera 38, 54, 165.  
 Dep 83.  
 Der-el-bahri 35, 36, 67, 293,  
 314, 394.  
 Der-el-dineh 36.  
 Dévéria Th. 110, 132.  
 Diodoros 5, 7, 17.

Dioskorides 280.  
 Domborművészet 336.  
 Duat-matef 146, 194.  
 Dümichen J. 18, 38, 60, 81,  
 110, 244, 248, 343, 416.

## E

Ebers G. 17, 18, 82, 244, 275,  
 304, 310, 343, 416.  
 Edfu 53, 165, 318.  
 Eileithya 85.  
 Eisenlohr 304.  
 El-Kab 12, 49, 53, 60, 61, 139,  
 374.  
 El-Lahun 25.  
 Elefantine 20, 21, 56, 98, 165.  
 Eratosthenes 5, 7.  
 Erbkam G. 207, 343.  
 Erment 48.  
 Erman A. 18, 82, 110, 128,  
 133, 207, 211, 244, 247, 249,  
 304, 344.  
 Erpa-ti 94.  
 Elő-Ázsia 16.  
 Eudoxos 262.  
 Eufratesz 17.  
 Eusebius 6.  
 Eszne 49.  
 Ezekhiel 31, 38.  
 Ékirásos forrásanyag 16—17.  
 Él 131, 177.  
 Évformák 351.

## F

Fajum 24.  
 Farmuti 41.  
 Fayencegyártás 333.  
 Forrer R. 82.

Földközi tenger 20.  
Föniczia 16.  
Fuvola 127.

## G

Gan-UI 54.  
Gasparecz Géza 2.  
Gebel-Tune 41.  
Gebel-Zelzeleh 56.  
Gensler 304, 416.  
Georgi 219.  
Giesswein 304.  
Gize 28, 207.  
Gizei álkapuzat 206.  
Golenischeff 286.  
Goodwin 220.  
Görög forrásanyag 3—8.  
Görögország 4.  
Grenoble 243.  
Gymnastikai mutatóványok 124.

## H

Ha-ka-ptah 27.  
Hakit 139, 146.  
Halhatatlanság 192.  
Halottak könyve 196—198, 302.  
Halotti ünnep 204.  
Ham 209.  
Hammamat 38, 384.  
Hangszerek 127.  
Hannu 68.  
Hapi 22, 25, 139, 146, 147, 194.  
Hapi-czéfá 20.  
Hapczéfa 295.  
Harmakhisz 147.  
Harpokratesz 147.  
Harris-papirusz 142, 168.  
Harsányi Pál 2.

Hartmann R. 82.  
Hashajtószerék 277.  
Hatsepszut 68, 118, 292, 394.  
Hat-Szehotep-ab-ra 97.  
Hárfa 127.  
*Hát mütér* 164.  
Háthór 38, 54, 148, 149.  
Heket 291.  
Hed-nakhte 108.  
Heliopolisz 22, 27, 30, 135, 138, 290.  
Hemt-szüten 91.  
Hengstenberg 18.  
Henura 384.  
Her 106.  
Hermonthisz 48.  
Hermopolisz 40.  
Herihor 408.  
Herodotosz 3—5, 7, 17, 20, 21, 30.  
Hess 304.  
Hezep 27.  
Hézi 95.  
Hib-Szét 352.  
Hieraconopolisz 61.  
Hieratikus írás 235.  
Hieroglif írás 227—234, 241.  
Hierogrammateus 237.  
Hieronymus 6.  
Hikszoszok 12, 53, 389.  
Hirschberg 280, 304.  
Hofra 413.  
Holdnapok 355—357.  
Hommel Fr. 18, 60, 61, 62, 82, 214, 216, 249, 309.  
Hon-Núter 166. 167.  
Hor-Bahudti 55.  
Hor-em-khu 147.  
Hor-khuti 261.

Hor-pa-khrud 147.

Hor-tesr 261.

Hor-up-seta 261.

Horemhib 182, 375, 376, 400.

Hónapnevek 350.

Hór-núb 86.

Hórusz 26, 53, 54, 55, 86, 137,  
138, 139, 148, 149, 155, 161,  
184, 188, 189, 261, 295.

Hórusz temploma 165.

Hui 11, 12.

Humboldt Alex. 243.

# I

Ilu 177.

Imhotep 150.

Iparművészet 331.

Íródeák 321.

Is-khupi 411.

Ib 69.

Ímá 95.

Ímakh 95.

Ísagila 54.

Ízidda 54.

Ízisz 21, 57, 120, 131, 137, 138,  
150, 151, 155, 183, 261, 291.

# J

Jahve 131.

Jogi viszonyok 295.

J'or 22.

Jor-o 22.

Josephus 6, 7, 8.

Joung Thomas 241, 243.

József 53.

Juaó 178.

Jupiter 261.

Justi F. 416.

# K

Ka-en-pét 261.

Ka-nekht 86.

Ka-ro 69.

Kagemni 281.

Kahún 299, 367.

Kairo 20. 28.

Kanopusz 20.

Kanopuszi dekretum 244, 361.

Karamat 327.

Karnak 13, 14, 33, 34, 36, 310.

Kaufmann C. M. 416.

Ká 193, 198, 199, 205.

Kádes 14, 184, 294.

Kás 44.

Keb 138, 151, 155.

Kebekh-Zenuf 151, 194.

Kehti 38.

Kedet 277.

Kef 122.

Képirás 225.

Khafra 106, 308, 330, 381.

Kha-m-Men-nofer 69.

Kharu 26.

Khéfren 4.

Khenthonnófer 292.

Khenu 56.

Kheopsz 4.

Khepera 139, 144.

Kherép 106.

Kher-heb 166, 167.

Kheti 47.

Khetiták 14, 26.

Khétaszír 337.

Khmunu 40.

Khnemoesz 322.

Khnomtameru 92.

Khnum 57, 98, 135, 139, 144, 165.



Khnumhotep 12, 46, 97.  
 Khnumt-Hirt 51.  
 Khoiák 204.  
 Khopes 88.  
 Khonsz 145.  
 Khonsz-templom 310.  
 Khont-Hon-nófer 50, 51.  
 Khufu 38, 106, 290, 292, 308,  
 381.  
 Khu-n-áten 12, 41, 179.  
 Khut-Áten 180.  
 Kigyósziget 282.  
 Királyok lajstroma 379.  
 Kircher 219, 238.  
 Kleopatra 241  
 Kleopatra tüi 396.  
 Konstantinus 396.  
 Koptosz 38, 45.  
 Kozmetikai szerek 278.  
 Költői művek 297.  
 Körösi László 344.  
 Krall J. 18, 82, 416.  
 Ktesias 5.  
 Kus 51, 209.  
 Kyphi 280.

## L.

Labirinthus 387.  
 Lagarde 220.  
 Lakóház 314.  
 Lakroze 219.  
 Lanzone R. 208.  
 Lauth J. 18, 244, 304, 416.  
 Láng Margit dr. 2.  
 Lemm O. 208, 249, 304.  
 Lenormant F. 110.  
 Lepsius R. 4, 6, 18, 34, 58,  
 60, 82, 110, 128, 208, 244,  
 249, 304, 310, 344, 416.

Levél-irodalom 296.  
 Levy E. 128.  
 Leydeni papirusz 114.  
 Libia 299.  
 Lieblein J. 82, 110, 128, 208,  
 244, 416.  
 Lincke 304.  
 List 28.  
 Lopa-rohun 387.  
 Loret W. 110, 128, 344.  
 Lótuszoszlop 317.  
 Lukszor 14, 36, 312, 313.  
 Lumbroso 110

## M.

Ma 122.  
 Maghara völgy 75.  
 Magyar Nemzeti Múzeum 326,  
 327, 329.  
 Mahler Ede 249, 256, 304, 402,  
 416.  
 Mahmudije-csatorna 20.  
 Mak-Áten 41.  
 Makara-Hatászu 292.  
 Makh 44, 45.  
 Makh-kerület 112.  
 Manetho 5—8, 17.  
 Marduk 54.  
 Mariette A. 29, 82, 208, 344, 387.  
 Mars 261.  
 Martin Th. H. 416.  
 Maspero G. 18, 82, 110, 128,  
 133, 208, 220, 244, 249, 304,  
 310, 344, 416.  
 Masztaba 204.  
 Matariye 31.  
 Matoi-csapat 298.  
 Mazr 26.  
 Mária-fa 31.  
 Mát 152.

- Medamut 36.  
 Medinat-Abu 36, 326.  
 Medum 28.  
 Megiddo 295.  
 Meidum 207.  
 Meidumi piramis 309.  
 Meikh 95.  
 Mekhir 107, 108.  
 Membe 27.  
 Memfi 27.  
 Memfis 10, 22, 24, 27, 29, 30,  
 50, 98, 135, 138, 139, 157,  
 161, 299.  
 Memnon 326, 398.  
 Memnonium 312.  
 Mena 85, 122, 306, 380.  
 Menat-Khufu 97, 98.  
 Mendesz 21, 31, 98.  
 Meni-hemt 91.  
 Menkauhor 89.  
 Menkaura 308, 381.  
 Men-Kheper-Ra 86.  
 Men-nofer 27.  
 Menzaleh-tó 26.  
 Mer 69, 106.  
 Merab 99.  
 Merenra 189.  
 Merenptah 404, 406.  
 Mer-hon-núter 167.  
 Meri 95.  
 Meri-Áten 41.  
 Merira-Pepi 38.  
 Merkh-ti 69.  
 Merkúr 261.  
 Merneptah Hetefermet 298.  
 Meroë 59.  
 Mer-uer 24.  
 Mese a királyfiról 115.  
 Meszkhent 291.  
 Meszmut 46, 69.  
 Meyer Ed. 18, 82, 111, 128,  
 133, 208, 249, 416.  
 Meyer P. M. 111.  
 Meten 320, 321.  
 Miczr 26.  
 Miczraim 26, 209.  
 Midian 69.  
 Min 38, 92, 152.  
 Mingarelli 219.  
 Mizr 26.  
 Mokattam 373.  
 Month 152, 295.  
 Monotheizmus 130.  
 Morgan 63, 416.  
 Moret A. 208.  
 Mozgó év 351.  
 Mózes törvényei 101.  
 Mörisz 4, 24.  
 Múczur 25.  
 Mutnofret 118.  
 Mut 139, 145, 152.  
 Müller W. M. 18, 82, 111, 128,  
 416.  
  

**N.**

 Nagy Géza 2.  
 Nagy Sándor 237, 415.  
 Nahal 22.  
 Naharina 52, 116, 292.  
 Nahaszu 26.  
 Naptári adatok 347.  
 Narmer 75, 306.  
 Naville Ed. 32, 82, 208, 244,  
 304, 416.  
 Neb-Heh 69.  
 Neb-Kán-ra 367.  
 Nebt per 113.

Nébo 54.  
 Nefer-hotep 46.  
 Nefer-i-Thi 180.  
 Nefer-Kheper-ua-en-Rá 179.  
 Nefer-Tum 153.  
 Nefert 320.  
 Nefthisz 120, 131, 137, 153,  
 154, 291.  
 Negade 63, 305, 319.  
 Nehera 97.  
 Neith 31, 153.  
 Nekhbet 139, 153.  
 Nekhebt 49, 85.  
 Nekhti 122.  
 Neko 413.  
 Nektanebosz 57.  
 Nemzeti forrásanyag 8—16.  
 Newyorki obeliszk 395.  
 Nicopolis 6.  
 Niger 58.  
 Nilus 3, 17, 18, 20, 21—25,  
 28, 29, 34, 36, 39, 48, 55,  
 56, 57, 59, 83, 135, 137,  
 146, 175, 177, 200, 403.  
 Nof 27.  
 Nofer-ba-ra 122.  
 Nofer-hotep 10.  
 Noferu 122.  
 Nomoi 27.  
 Nó 38.  
 Nóferhaut 297.  
 Nóferkara 29.  
 Nu-a 36.  
 Nu-Ámon 36.  
 Nu-ptah 27.  
 Nub 390.  
 Nun 22.  
 Núbia 11, 50.  
 Núnu 154, 155.

Nút 154, 155.  
 Núter 131, 136, 177.

## O.

Om-el-gab 63, 319.  
 Ombosz 56, 161.  
 On 30, 48.  
 Onúrisz 155.  
 Orbiney 289.  
 Órion 189, 191.  
 Oszlopépítés 317.  
 Ozirisz 31, 39, 120, 131, 136,  
 137, 138, 141, 147, 151, 161,  
 187, 188, 189, 192, 193, 200,  
 204, 261.  
 Ozorkon 409.

## P.

Pa-jom 24.  
 Pa-ta rész 19.  
 Pa-Tehuti 40.  
 Paczetku 50.  
 Pahir 12, 91.  
 Palanque Charles 82.  
 Palesztina 16, 26.  
 Panapolisz 164.  
 Pantheizmus 129.  
 Paofi 44.  
 Papirusz-festmények 342.  
 Passalacqua-féle gyűjtemény  
 246.  
 Patrosz 38.  
 Paut núteru 135.  
 Pálmás oszlop 318.  
 Pán 38.  
 Peluzium 20.  
 Pentaur 337.  
 I. Pepi 75.



- Pepihotep 368.  
 Per-ao 86.  
 Per-Atum 32.  
 Per-baszt 31.  
 Per-héc 94.  
 Per-her-nefret 322, 323.  
 Perrot G. 128, 344.  
 Peten 286.  
 Petrie W. M. Flinders 18, 31,  
 82, 310, 344, 416.  
 Peyron 220.  
 Phibeszet 31.  
 Philae 21, 57.  
 Piankhi 408, 410.  
 Piehl Ch. 244, 249.  
 Pierret 130, 132, 190, 208, 249.  
 Pietschmann R. 133.  
 Pinótem 408.  
 Piramisok 207, 306.  
 Pirke di Rabbi Eliezer 405.  
 Píszebhan 408.  
 Pithom 31, 32, 164.  
 Pitsu 46, 69.  
 Plato 262.  
 Pleyte W. 111, 20<sup>4</sup>, 249.  
 Plutarchos 136, 280.  
 Politheizmus 130.  
 Prisse d'Avennes 18, 128, 344.  
 Prisse papyrusza 281.  
 Prokesch-Osten 82  
 Propozitisz 415.  
 Pszametikh 31, 37, 91, 412,  
 413, 414.  
 Ptah 27, 28, 98, 131, 135, 141,  
 142, 157, 177.  
 Ptah-bau-nofer 29, 30.  
 Ptah-hotep 10, 29, 97, 113, 261.  
 Ptahmesz 122.  
 Ptah-Szókar Ozirisz 161.  
 Ptah-Tetunen 299.  
 I. Ptolemaeus (Szóter) 37.  
 V. Ptolemaeus (Epiphanes) 37.  
 IX. Ptolemaeus 84.  
 X. Ptolemaeus (II. Szóter) 37.  
 Ptolemaeos Epiphanes 240.  
 Ptolemais Hermiu 37.  
 Ptolemaeus Philadelphus 5.  
 Pubaszti 31.  
 Punt 68, 293.  
  
 Q.  
 Qurnah 36.  
  
 R.  
 Ra-nofer 122  
 Ra-hotep 122.  
 Rafia 410.  
 Rahotep 320.  
 Ramesszu-pa núter 407.  
 Ramszesz 31.  
 I. Ramszesz 376, 379, 400.  
 II Ramszesz 14, 23, 31, 39,  
 87, 108, 112, 123, 174, 292,  
 326, 379, 401.  
 III. Ramszesz 107, 143, 168,  
 379, 407  
 IV. Ramszesz 273, 379.  
 V. Ramszesz 379.  
 VI. Ramszesz 379.  
 IX. Ramszesz 109.  
 Ranofru 92.  
 Rá 69, 85, 87, 90, 131, 139,  
 157, 158, 175, 179, 181, 261,  
 291, 294.  
 Rá Harmakhisz 116, 181.  
 Rá-úzer 29, 291.  
 Receptek 279.  
 Reddedet 290, 291, 292, 382.

- Reinisch L. 82, 244, 249, 304.  
 Renouf P. 130, 132, 208, 244.  
 Respu 184.  
 Revillout E. 111, 220, 249.  
 Rhind A. H. 187, 252.  
 Riel A. 304, 416.  
 Ritter Carl 82.  
 Rometu 25, 26, 27.  
 Rosellini J. 18, 111, 128, 220,  
 292, 344.  
 Rossi 210.  
 Rougé 58, 60, 82, 130, 132, 247,  
 416.  
 Rozettei felirat 240.  
 Rutenu 26, 52.  
 Rückert 220.
- S.**
- Sa 69  
 Sallier 23, 73, 250, 281.  
 Sardána 103.  
 Saturnus 261.  
 Sayce A. H. 208.  
 Schäfer H. 344.  
 Schiaparelli E. 208.  
 Schmidt Emil 82.  
 Schneider H. 62, 82, 128, 208,  
 304, 344.  
 Schweinfurth G. 82.  
 Sebennytyus 5.  
 Seikh el beled 322.  
 Sekh-abd-el-Qurnah 36.  
 Seruhan 50, 53.  
 Sesonk 327, 329, 408.  
 Sethe K. 18, 111, 128, 249, 417.  
 Séthosz temploma 165.  
 Sirkamrák 10—12.  
 Sonmut 92.  
 Spiegelberg W. 18, 111, 217,  
 249, 304, 344, 417.
- Steindorff G. 82, 111, 128, 208,  
 220, 244, 344, 417.  
 Steinthal 220.  
 Stern B. 208.  
 Stern Ludwig 213.  
 Strausz V. 208.  
 Sumir 62.  
 Sú 158, 159.  
 Syene 20.  
 Sylvester de Sacy 240.  
 Syncellus 7.  
 Sza-Ra 86.  
 Szahidikus 218.  
 Szaisz 31, 98.  
 Szakkara 10, 28, 207, 308, 376,  
 379, 400.  
 Szakkarai királylajstrom 123.  
 Szan 244.  
 Szana 31.  
 Szeankh-ka-ra 68.  
 Szeb-Ta 69.  
 Szeb-ucza-Bennu 261.  
 Szebek 159.  
 Szebeknofru 372.  
 Szebek-Rá 56.  
 Szebku 261.  
 Szebennitosz 20, 98  
 Szeffkhet 159, 160.  
 Szezhmet 139, 159, 276.  
 Szelket 160  
 Szemá-tani 86.  
 Szemen ha-apu 94.  
 Szeneb 122.  
 Szeneferu 75, 237, 290.  
 Szeni 49.  
 Szenszeneb 392.  
 Szera Teti 375, 376, 379.  
 Szerapisz 142, 161.  
 Szerdáb 205.

Szerelmi dalok 301.  
 Szés-sát-núter 167.  
 Szét 31, 120, 136, 137, 161,  
 162, 261.  
 Szét-Typhon 55.  
 I. Széti 14, 40, 123, 376, 379,  
 400.  
 Szfinxek 324.  
 Sziéne 56.  
 Szikomóra országa 25.  
 Szin 38.  
 Szinúhe 286, 289.  
 Sziria 16, 26.  
 Szirius 148  
 Sziriusz-év. 350 351.  
 Szirius heliakus kelte 350—  
 373.  
 Szisztrum 172.  
 Sziut 102, 295.  
 Szkarabeusz 14, 171.  
 Sznut 277.  
 Szobrászat 318.  
 Szókar-Rá 29.  
 Szókarisz 161.  
 Szopd 161.  
 Szóthisz 21, 148, 189, 191.  
 Szóthisz-korszak 352.  
 Szun 56.  
 Szunun 20.  
 Szútekh 161.  
 Szúten 85.  
 Szúten-Báti 86.

## T

Ta-deser 25.  
 Ta-en-ta-rir 38.  
 Ta-nekht 19.  
 Ta-rir 38.  
 Ta-ro-au 29.

Taanak 294.  
 Taharka 36, 410.  
 Takelath 409.  
 Takem 50.  
 Tamera 25.  
 Tamhu 26.  
 Tanutámon 412.  
 Tas 27.  
 Tánisz 21, 31, 36, 98, 161.  
 Tánit 184.  
 Társadalmi viszonyok 295.  
 Táti 93.  
 Tebu 53.  
 Tefnakht 409.  
 Tefnut 162.  
 Tell-el-Amarna 16, 32, 40, 41, 42.  
 Tell-el-Maszkhuta 32.  
 Tell-Roba 31.  
 Temku-ország 299.  
 Templomfeliratok 12  
 Templomok 312.  
 Tent-ta-tot 51.  
 Tentyra 38.  
 Tenu 287.  
 Teta-en 51.  
 Theodosius 237.  
 Theophilos 6.  
 Theophor nevek 122.  
 Théba 14, 27, 32, 34, 36, 37,  
 41, 48, 59, 64, 79, 86, 98,  
 135, 136, 138, 165, 180,  
 182, 314.  
 Thébai falfestmény 341.  
 Thi 178, 179.  
 Thinsz 98.  
 Thisz 155.  
 Thot 40, 90, 94, 137, 139, 162,  
 163, 175, 202, 209, 237, 251.  
 Thripisz 164.



Thuaó 178.

I. Thutmozis 51, 118, 373,  
374, 379, 393.

II. Thutmozis 373, 394.

III. Thutmozis 14, 49, 54, 86,  
107, 118, 119, 168, 293, 297,  
373, 374, 375, 379, 394.

IV. Thutmozis 397.

Ti 10, 29, 77, 337.

Tiele C. P. 133, 208.

Tigris 17.

Triakontaeterida 354.

Trigon 127.

Trója 4, 29.

Tum 135.

Tura 29.

Turini múzeum 243.

Turini papirusz 107.

Tut-ankh-amon 11, 12, 375,  
376, 379.

Tum 164.

Tychsen 239.

## U

Ua 69.

Uaczit 85.

Uah-ab-ra 413.

Uáb 166, 167.

Uág-ünnep 189.

Ur 95.

Usebti 199.

II. Uzarkon 327.

Usekh 69.

Uzerkaf 382.

I. Uzertezen 30, 44, 45, 73,  
372, 385.

II. Uzertezen 46, 372, 386.

III. Uzertezen 299, 368, 371  
372, 386.

Úczat-szem 171.

Únar 382.

Ústdob 127.

## V

Venus 261.

Védőtábla 172, 173.

Világi épületek 316.

Virchow Rudolf 58, 63.

## W

Wadi-Maghara 381.

Warburton 239.

Westkar 289.

Wiedemann A. 18, 82, 111,  
208, 244, 248, 249, 417.

Wilkins 219.

Wilkinson J. G. 82, 128.

Winckler 16.

Woermann K. 344.

Wönig F. 82.

## X

Xerxes 415.

## Z

Zagmuk 54.

Zakhebu 382.

Zambezi 58.

Zan 31.

Zavijet el Arjan 28.

Zeankhara 384.

Zezem 188.

Zéno 238.

Zodiakus 263—270.

Zoega 239.

Zofta 294.

## TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
<b>Előszó</b> . . . . .	1—2
<b>Általános bevezetés. A forrásanyag</b> . . . . .	3—18
<p style="margin-left: 40px;">A biblia történeti részei 3. A görög történetírók tudósításai 3—8. Nemzeti források 8—16. Ékirásos forrásanyag 16—17. Irodalom 17—18.</p>	
<b>I. Az ország és lakói</b> . . . . .	19—82
<p style="margin-left: 40px;">Egyiptom földrajza 19—57. (A Nilus 19—25; az ország neve 25—26; beosztása 26—27; Memfis és környéke 27—31; Théba és környéke 32—38; <i>Tell-el-Amarna</i>-i sziklaképek 40—43; <i>Beni-Hasszan</i>-i sziklasírok 43—48; <i>El-Kab</i>-i sírok 49—53; Edfu 53—55). Az ország néprajzi viszonyai 58—81. (Az egyiptomiak származása 58—63; a nép foglalkozása 64—70; életmódja 71—76; a kasztrendszer 76—77; a lakás 78—80; a viselet 80—81). Irodalom 81—82.</p>	
<b>II. Az állam szervezete és a közigazgatás</b> 83—111	
<p style="margin-left: 40px;">A királyság 83—93. (A király címei 83—87; hatalmának jelvényei 87—88; a király tisztelete 88—91; a királyné 91; a koronázási ünnepélyek 92—93.) A közigazgatás 93—99. Az igazságszolgáltatás 99—101. A hadsereg 101—105. A munkásosztály 106—110. Irodalom 110—111.</p>	
<b>III. A családi élet</b> . . . . .	112—128
<p style="margin-left: 40px;">A házasság 112—114. A nő mint feleség és mint anya 115—117. (Mese a királyfiról, a szeretetnek és hitvesi hűségnek képe 115—117). A testvérhá-</p>	

zasság 117—121. Az ágyasság 121. A személynevek 122—123. A gyermekek nevelése 123—125. A lakóház 125—126. Családi életük. 126—127. Irodalom 128.

#### IV. A vallás és a halotti szertartások . . . 129—208

Az egyiptomi vallás alapeszméi 129—136. A mitologia kifejlődése 136—140. (Az Ozirisz-ról szóló monda 136—138; az egyiptomiak állatkultusza 139—140). A legfontosabb egyiptomi istenek sorozata betűrendben 140—164. Az istenek tisztelete 164—176 (A templom 164—166; a papok 166—169; az áldozatok bemutatása 169—170. Amulettek 171—173. Imák 173—176.). IV. Amenhótep=Khunáten reformációja 176—184. Astrális elemek a vallási felfogás alapja (a halhatatlanságban való hit) 184—193. A halotti szertartások 194—204. (A hulla bebalzsamozása 194—195; a halottak könyve 195—198; az alvilági ítélőszék 197; az Usebti 198—199; a temetési szertartás 200; a talizmánok és amulettek 201; a szkarabeuszok 201; a koporsó díszítése 202—203; a halotti ünnep 204). A sírépítmény 204—207. Irodalom 207—208.

#### V. Nyelv és írás . . . . . 209—249

Az egyiptomi nyelv eredete és rokonsága 209—217. A nyelv különféle alakulásai 217—218. A kop nyelv 218—221. Egyiptomi szövegek megértése 222—223. Az írás fejlődése 223—224. A hieroglif írás 225—238. (Az íróanyag 233; az írókészlet 233; a hieratikus és a demótikus írás 234—236; az írásjegyek 236—237; a kopt írás 238.) A hieroglif írás kibetűzése 238—247. (Fr. Champollion, a hieroglif írás megfejtője 241—245; H. Brugsch, a demótikus írás megfejtője 245—247.) Az egyiptomi betűrendszer három átalakulási fázisa 248. Irodalom 247 és 249.

#### VI. Tudomány és irodalom . . . . . 250—304

A tudomány általában 250—251. A matematikai tudomány történeti fejlődése 251—260. (A szám-



rendszer 254; a számjegyek 255—256; a törtszámok 256; a négy alapművelet 257—258; arithm. problémák 258; az egyiptomiak geometriai ismeretei 258—260.) Az asztronómiai tudomány 260—274. (A bolygó csillagok 261; az állatöv 263—270; a dekáncsillagok 270—272; a csillagok észlelésének módja 272—274.) Az orvosi tudomány 274—280. A szépirodalom 281—304. (A Papiusz Prisse 281; a Papiusz Sallier 281—282; mese a kígyókirályról 282—286; Színúhe viszontagságai 286—289; a Papiusz Westkar 290—292; Bentes legendája 292; Bikere álomlátása 292—293; a történetírás 293—295; szerződések 295; a levéltudomány 295—297; a lírai költemény 297—302; a halottak könyve 302—303.) Irodalom 304.

## VII. A művészet . . . . . 305—344

A művészet eredete 305. A praedynastikus művészet 306—307. A piramisok 307—311. A templomok 310—315. Világi épületek 316. Az oszlopépítés 317—318. A szobrászat 318—331. Az iparművészet 331—335. Az egyiptomiak domborművészete és festése 336—343. Irodalom 343—344.

## VIII. Chronologia és történet . . . . . 345—417

A chronologia általában 345—346. A naptár 347—367. (A szíriusz-év és a mozgó-év 348—351; a Szóthisz-korszak 351—352; a Hib-Szét 352—354; az Ápisz-cziklus 355; a Főnix-cziklus 355; a hold fázisai és a holdnapok nevei 355—360; a Szóthisz-korszak megújítása 360—367.) A történeti chronologia 367—380. Az ország politikai története 380—415. (Ókor 380—384; középkor 384—388; a hikszooszok uralma 389—391; újkor 391—415; az izraeliták kivonulása 402—405.) Irodalom 416—417.

## KÉPEK.<sup>1</sup>

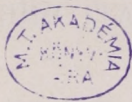
	Lap
1. III. <i>Amenhotep</i> király győzelmi sztélája . . . . .	9
2. <i>Hui</i> , Núbia helytartója, <i>Tut-ankh-ámon</i> király előtt . . . . .	11
3. A karnaki nagy templom oszloptermének belseje . . . . .	13
4. Az abidoszi királytábla . . . . .	15
5. Szakkarai lépcsőzetes piramis . . . . .	28
6. Ptahbaunófer masztabája . . . . .	30
7. A karnaki templom romjai . . . . .	33
8. A <i>Der-el-bahri-i</i> templom egyik kápolnája . . . . .	35
9. A királyok sírjai <i>Biban-el-Moluk</i> völgyében . . . . .	37
10. Múmia szállítása . . . . .	39
11. I. Széti abidoszi templomának domborműve . . . . .	40
12. Tell-el-Amarna-i sziklakép . . . . .	42
13a Idegen törzsnek bevonulása . . . . .	48
13b Ugyanaz . . . . .	49
14. Thébai falfestmény (állattenyésztés) . . . . .	64
15. Üveg- és fayenceedények . . . . .	66
16. Der-el-bahri-i templom ábrázolása . . . . .	67
17. A kézmivesség ábrázolása . . . . .	70
18. A király üdvözlése . . . . .	78

<sup>1</sup> A képekre nézve v. ö.: *Brugsch* M., *Religion und Mythologie der alten Aegypter*, Leipzig 1888. *Hinrich'sche Buchhandlung*. — *Maspero* G., *Histoire ancienne des peuples de l'orient classique*. Paris, 1895. — *Mahler* Ede, *Az ókor keleti népeinek művészete*. (A művészetek története; II. rész.) Budapest, 1906. — *Steindorff* G., *Die Blütezeit des Pharaonenreichs*. Leipzig, 1900.

	Lap
19. Thébai falfestmény (egyiptomi lakoma) . . . . .	79
20. IX. Ptolemaeus király megkoronáztatása . . . . .	84
21. Menkauhor király . . . . .	89
22. Egy egyiptomi hivatal személyzete . . . . .	96
23. Lándzsások és íjjászok (sziuti sirlelet) . . . . .	102
24. Dombormű Áni fejedelem sirjában . . . . .	114
25. Iskolai tornagyakorlatok . . . . .	124
26—57. Egyiptomi istenségek . . . . .	140—163
58. A gugguló pap . . . . .	167
59. Áldozat bemutatása . . . . .	170
60. Védő tábla (Harpokratesz krokodiluson állva) . . . . .	173
61. Orion és a Szóthisz-tehén . . . . .	191
62. Fejezet a halottak könyvéből (az alvilági ítélőszék) . . . . .	197
63. Usebti . . . . .	199
64. Gizei álkapuzat . . . . .	206
65. A Nap bárkájában (Kép az edfúi templom mennyezetén) . . . . .	263
66. A zodiakus ábrázolása (XX. dinasztia korabeli thébai király-sírban) . . . . .	267
67. A zodiakus ábrázolása. (I. Széti király thébai sirjában) . . . . .	269
68. Astronomiai táblácska IV. Ramszesz sirjában . . . . .	273
69. A Papirusz-Ebers 103. lapja . . . . .	275
70. A meidumi mészkövgúla . . . . .	309
71. A piramisok felépítésének módja Brugsch és Hommel elméletei szerint . . . . .	311
72. Egyiptomi templom alaprajza . . . . .	313
73. Abu-szimbeli sziklatemplom . . . . .	315
74. Benihasszáni lótuszoszlop . . . . .	317
75. Pálmás oszlopok az edfúi templomban . . . . .	318
76. Meten gránitszobra (Berlin) . . . . .	321
77. Perhernefret faszobra (Berlin) . . . . .	323
78. Piaczra menő paraszt (faszobor) . . . . .	325
79. Szolgát ábrázoló faszobor . . . . .	325
80. III. Amenhotep gránitszobra . . . . .	326
81. XVIII. dinasztiaibeli hercegnő szobra . . . . .	327
82. Sesonk trónörökös . . . . .	329
83. Egyiptomi korszók . . . . .	332
84. Bronz kézitükör . . . . .	333
85. Fakanál (Louvre, Paris) . . . . .	334
86. Fából faragott kanalacska . . . . .	335



	Lap
87. Ti és felesége (dombormű) . . . . .	337
88. Thébai falfestmény . . . . .	341
89. Astronomiai allegória (I. Széti sírjában) . . . . .	349
90. A király ornátusában . . . . .	381
91. Khafra király dioritszobra (Kairo) . . . . .	383
92. I. Thutmozisz obeliszkje a karnaki templomban . . . . .	393
93. Obeliszek Newyorkban . . . . .	395
94. A Nilus (Hapi isten) ábrázolásai I. Széti abidoszi templomában . . . . .	403



## SAJTÓHIBÁK.

---

A 310. oldal 2. sorában „91. kép“ helyett „71. kép“ olvasandó.

A 335. oldal 10. sorában „105. kép“ helyett „85. kép“ olvasandó.

---

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1.147/1957 N. SZ.